

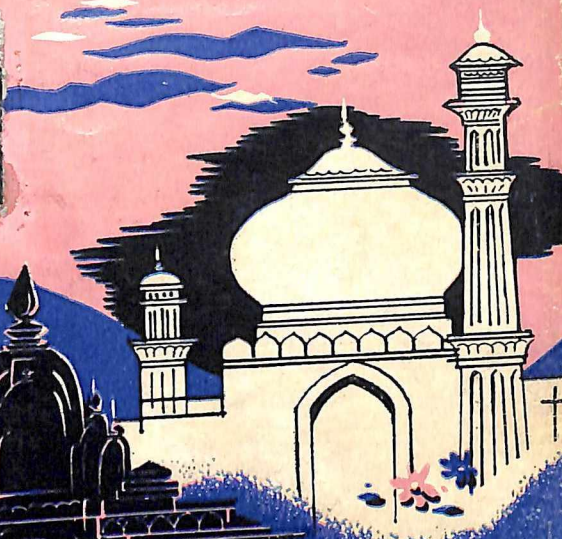
म. ग्रं. सं. ठाणें

विषय

निबंध

सं. क्र.

१३७३

मणि कांचन

१६६९१-८७११३३

REFBK-0011533

— से तु मा ध व सु व प म डी

सं. ३१९०५

दि. २

१३६३

१५-

५१९१५

बराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.
अनुक्रम..... वि: .....
क्रमांक ..... नों दि: .....

स णि कां च न

से तु मा ध व रा व प ग डी

REFBK-0011533

REFBK-0011533

सुविचार प्रकाशन मंडळ
ना ग पू र : पुणे

प्रकाशक :

श्यामकान्त बनहट्टी, बी. ए.
सुविचार प्रकाशन मंडळ,
धंतोली, नागपूर १.
४६१।१०, सदाशिव पेठ, पुणे २.

प्रथमावृत्तीचे सर्व अधिकार
प्रकाशकाधीन
प्रथमावृत्ति, ऑक्टोबर १९६१

किंमत
पांच
रुपये

मुद्रक :

वि. ना. वाडेगांवकर
उच्चम कर्माशियल प्रेस,
जमनालाल बजाज रोड,
धर्मपेठ एक्स्टेंशन,
नागपूर १.

प्रस्तावना

गेल्या पांच वर्षांत महाराष्ट्रांतील विविध नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झालेल्या माझ्या लेखांचा हा एक निवडक संग्रह आहे. लोकसत्ता, साधना, शशि, आलमगीर, हंस, सकाळ, इत्यादि दैनिकांतून, साप्ताहिकांतून आणि मासिकांतून हे लेख प्रसिद्ध झाले होते.

यांतील बरेच लेख फारसी आणि उर्दू साहित्य आणि साहित्यिक यांसंबंधी आहेत हें वाचकांच्या लक्षांत येईलच. इसवी सनाच्या अकराव्या शतकापासून भारतावर फारसी भाषेचा प्रभाव पडू लागला. भारतीय असलेली हिंदी तत्कालीन राजकर्त्यांनी अंगिकारिली; पण आपल्या सोयीसाठी ती फारसी लिपींतून लिहिली जाऊ लागली. त्यांत अनेक फारसी शब्द येणे अपरिहार्य होते. त्यांतूनच उर्दू भाषेचा जन्म झाला. पण या भाषेला साहित्याचें स्वरूप बरेच उशीरा प्राप्त झालें. अठराव्या शतकाच्या शेवटपर्यंत फारसी ही राजभाषा म्हणून नांदली. भारतांत परदेशांतून भिन्नधर्मीय जमाती येथे येऊन स्थायिक झाल्या. त्यांपैकी कांहींच्यावर भारतीय संस्कृतीचा प्रभाव पडू लागला. साहित्य, शिल्प, संगीत, चित्रकला इत्यादि क्षेत्रांत ही देवाणघेवाण आपल्याला कितीतरी मोठ्या प्रमाणांत दिसून येते. अब्दुर्रहमान आणि त्याचा ग्रंथ संदेशरासक, नलदमयंतीवर फारसीतून महाकाव्य लिहिणारा फौजी, फारसी रामायण काव्यांतून रचणारा मुल्ला मसीहा, उपनिषदांचे अनुवाद करविणारा दारा शिकोह इत्यादींचा परिचय या संग्रहांत आढळेल. याशिवाय उर्दू रंगभूमि, आणि कांही उर्दू कादंबऱ्या यांचाहि परिचय कांही लेखांतून करून देण्यांत आला आहे. भावनात्मक एकीकरणाच्या दृष्टीने हा अल्पसा प्रयत्न म्हणून या संग्रहाकडे वाचकांनी पाहावे, अशी अपेक्षा आहे.

‘पोलीस अॅक्शनमधील हैद्राबाद’ हा शेवटचा लेख साहित्यविषयक नाही, हें खरें; तथापि भारताच्या अलीकडच्या इतिहासातील एका रोमांचकारी घटनेचें प्रत्यक्ष अनुभवावर आधारलेलें वर्णन त्यांत केले आहे आणि आयुष्यांतील आणीबाणीच्या प्रसंगांतील आठवणी त्यांत आल्या आहेत, त्यामुळे हा लेख प्रस्तुत संग्रहांत समाविष्ट केला आहे. वाचकांना तो मनोरंजक तसाच माहितीपूर्णहि वाटेल, अशी आशा आहे.

सुशील,

आर्थर बंदर रोड, मुंबई.

विजयादशमी, १९-१०-१९६१

सेतुमाधवराव पगडी

या संग्रहांतील लेख पुढील नियतकालिकांतून
प्रथम प्रसिद्ध झाले होते :

१. रविवार सकाळ, दिवाळी अंक १९५८
२. लोकसत्ता, १५-३-१९५९
३. आलमगीर, दीपावली १९५९
४. लोकसत्ता, १८ मे १९५८
५. स्वराज्य, २ एप्रिल १९६०
६. हंस, जानेवारी १९५९
७. लोकसत्ता, ६-९-१९५९
८. साधना, १ जून १९५७
९. शशि, मार्च १९६१
१०. लोकसत्ता दिवाळी अंक आणि रत्नदीप दिवाळी अंक, १९५९
११. लोकसत्ता, १३-३-१९६०
१२. लोकसत्ता, १५-५-१९६०
- १३ व १४. रविवार सकाळ, १-२-१९५९
१५. शशि, दिवाळी अंक १९६०
१६. शशि, एप्रिल १९६१
१७. आलमगीर, २९-१-१९६१.

माझ्या बहिणी

सौ. सीता देशपांडे

आणि

सौ. चारुलता जतकर

यांस

— ग्रंथकर्ता

अनुक्रमणिका

	पृष्ठ
१. अब्दुर्रहमानचें अपभ्रंश भाषेंतील काव्य: 'संदेशरासक'	१
२. अकबर शहाची शृंगारमंजिरी	२१
३. फारसी वाङ्मयाचा भारतावर ठसा	३२
४. फारसी नलदमयंतीआख्यान व त्याचा निर्माता	४३
५. मोगलकालांतील फारसी रामायण	५४
६. दारा शुकोह	६४
७. भागानगरच्या कलागगनांतील चंद्रिका !	७७
८. उर्दू वाङ्मयांतील दास्ताने अर्थात् परीकथा	८८
९. उर्दू काव्यांतून रानडे, गोखले आणि टिळक	९५
१०. उर्दू रंगभूमीच्या यादगारीचा खुशबू	११३
११. औरंगजेबाचें प्रेमवेड	१३५
१२. प्राचीन युगाचें मूर्तिमंत प्रतिष्ठान !	१४४
१३. उमराव जान अदा	१५४
१४. मेरे भी सनम खाने अर्थात् माझींहि कोरीव लेणीं	१७२
१५. कतरेसे गुहर होने तक अर्थात् जलबिंदूपासून मौक्तिकापर्यंत	१९०
१६. शबनम	२०३
१७. 'पोलिस अॅक्शन' मधील हैद्राबाद	२१५

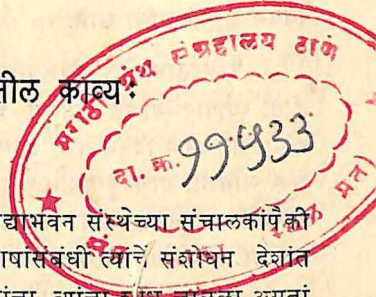

शुद्धिपत्र

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३३	शेवटची	नौशीरखान	नौशीरवान
३५	११	शुक्राचार्य	शुकाचार्य
३६	१८	जहरी	जुहरी
४६	४	"	"
३८	९	मापिरे	मासिरे
३९	१७	हदीफतुल	हदीकतुल
४३	१४	यमेन	यमन
४९	१४	बशा	नशा
७७	९	रुनुद्दौला	रुक्नुद्दौला
९४	१०	सत्षर	सुरूर
"	"	सखरचें	सुरूरचें
१२९	२३	फसाये इश्क	फसानाये इश्क
१३३	शेवटची	खलिद	खालिद
१४१	९	नौखंदा	नौखंडा
१४१	२१	मुरादवरव्हा	मुरादवरव्हा
१५३	२१	शंक	शंख
१६१	२	जहापन्हा	जहांपन्हा
१६४	४	लज्जते	लज्जतें
१७२	१	भसवसा	भरंवसा
१७२	१	नाही	नही
१७६	२०	दिलकशा	दिलकुशा
१८१	खालून दुसरी	कहा	कहो
१८२	१२	घंसते	घंसते
१८९	खालून दुसरी	साफहीन	साफही न
२०१	१७	गलेमें	बालोमें

१.

अब्दुर रहमानचें अपभ्रंश भाषेंतील काव्यः
'संदेशरासक'

श्री जिन विजय मुनी भारतीय विद्याभवन संस्थेच्या संचालकांपैकी एक आहेत. संस्कृत, प्राकृत इत्यादि भाषासंबंधी त्यांचे संशोधन देशांत सर्वमान्य झाले आहे. जुन्या हस्तलिखितांचा त्यांचा शोध चालला असतां १९१३-१४ च्या सुमारास त्यांना अपभ्रंश भाषेंतील एका काव्याचें हस्तलिखित सांपडलें. हें काव्य म्हणजे कवि अब्दुर रहमानकृत 'संदेश रासक' होय. याच काव्याचें दुसरें हस्तलिखित भांडारकर संशोधन संस्थेंत पण आढळलें. तिसरें हस्तलिखित राजस्थानांत लोहावत येथे सांपडलें. हीं तिन्हीं हस्तलिखितें तपासून भारतीय विद्याभवनातर्फे श्री जिन विजय मुनी आणि श्री हरिवल्लभ भायाणी यांनी 'संदेशरासक' चें संपादन केलें आहे.

'संदेशरासका' चा कर्ता अब्दुर रहमान याने स्वतःविषयीं फारच थोडी माहिती दिली आहे. तो मीरासेन (मीरहसन) चा पुत्र असून, धंद्याने कोष्टी होता. पश्चिमेकडे असलेल्या म्लेंच्छ देशाचा तो रहिवासी होता; आणि ज्या अर्थी त्याच्या काव्यांत मुलतानचें वर्णन तपशीलाने आलें आहे, त्यावरून तो मुलतानचा राहणारा असला पाहिजे. सिधवर अरबांची स्वारी इ. स. च्या आठव्या शतकांत झाली. त्यानंतरच्या काळांत त्यांचा अंमल कांही काळ मुलतानवर होता पण तो फार दिवस टिकला नाही. शहाबुद्दीन घोरीच्या स्वारीपर्यंत म्हणजे बाराव्या शतकाच्या अंतापर्यंत मुलतानचें वैभव बऱ्याच प्रमाणांत टिकून होतें. अब्दुर रहमान बाराव्या शतकांत होऊन गेला असावा, असा तर्क आहे. विद्याभवनतर्फे प्रकाशित झालेल्या या ग्रंथांत संस्कृत टीका आणि इंग्रजी अनुवाद

असल्यामुळे त्यावरून या काव्याचें मराठींत भाषांतर केलें आहे. तें शब्दशः नाही. काव्याचा भावार्थ समजावा इतकाच हेतु आहे. काव्याचा विषय अगदी साधा आहे.

राजस्तानांतील विजयनगर नांवाच्या शहरांत एक जोडपें राहात होतें. व्यापारानिमित्त म्हणून घरमालक गुजरातेंतील खंबायत गांवीं गेला. तो बरेच दिवस परत आला नाही. त्याची पत्नी त्याच्या विरहाने झुरूं लागली. याच सुमारास मुलतानचा एक प्रवासी खंबायतकडे आपल्या मालकाचा निरोप घेऊन चालला होता. विजयनगरमध्ये तो कांही काळ थांबला. विरहिणी स्त्रीने त्याला पाहिलें आणि हा प्रवासी आपला पति ज्या गांवीं आहे तिकडेच जात आहे हें पाहून, पतीला देण्याकरिता म्हणून तिने प्रवाशाला संदेश दिला. हा या 'संदेशरासक' काव्याचा विषय होय. या काव्याचा सारांश खालीलप्रमाणें आहे :

कवीचें प्राकृतांतील काव्य

“ज्याने रत्नाकर, पृथ्वी, गिरी, तरुवर, आकाश निर्माण केलें तो स्रष्टा, हे सूज्ञानो, तुमचें मंगल करो. मानव, देव, विद्याधर, सूर्य, चंद्रादिक ज्याला नमस्कार करतात त्याला हे नागरिकांनो, तुम्ही नमन करा. पश्चिम दिशेला म्लेंच्छांचा देश प्रसिद्ध आहे. तेथे मीरसेन (मीरहसन) नांवाचा एक कोष्टी होता. त्याचा मुलगा अदहमान (अब्दुर्रहमान) हा प्राकृतांत काव्यरचना करण्यांत प्रसिद्ध होता. त्याने 'संदेशरासक' ग्रंथ रचिला आहे. पूर्वी होऊन गेलेल्या कवींना नमन असो. ते व्याकरणांत पारंगत होते. त्यांनी काव्य आणि छंद-शास्त्रावर ग्रंथ लिहिले आणि अपभ्रंश, संस्कृत, प्राकृत, पैशाचिक भाषांतून ग्रंथरचना केली. त्यांच्या मागून आम्ही झालों आहोंत. व्याकरण, छंद, अलंकार इत्यादि लक्षणे नसलेलें आमचें काव्य कुणाच्या स्तुतीला बरें पात्र व्हावें? पण याला कांही हरकत नसावी. कारण रात्री चंद्रमा उदय पावतो, तरी लोक घरोघर दिवे जाळतातच ना? तरुशिखरावर कोकिला सुस्वरांत गातात म्हणून घराच्या छतावर बसून कावळ्यांनी कावकाव करूं नये असें थोडेंच आहे? कोमल हातांनी वीणावादन होतें म्हणून स्त्रीसमूहांत चाललेलीं ढोलकादि

वाघें ऐकू नयेत कीं काय ? ऐरावत हत्तीला मद चढतो तेव्हा सुगंधी द्रव्यें त्यांतून बाहेर पडतात; म्हणून इतर हत्तींना मद चढूं नये कीं काय ? इंद्राच्या सदनांत पारिजाताचा सुगंध दरवळतो म्हणून इतर फुलांनी फुलण्याचें सोडलें आहे काय ? तिन्ही लोकांना पावन करीत गंगा सागराकडे जाते म्हणून इतर नद्यांनी सागरमीलनाची इच्छा करूं नये कीं काय ? पहाटेच्या समयीं विमल सरोवरांत कमलिनी विकसते म्हणून कुंपणावरच्या फुलांनी विकसूं नये कीं काय ? नर्तनकुशल अशा स्त्रीने आपलें नृत्यकौशल्य दाखविलें म्हणून ग्रामवधूंनी तालाच्या ठेक्यावर नर्तन करूं नये कीं काय ? दुधाचा संगम होऊन पात्रांत तांदूळ आनंदाने उकळतात म्हणून कांजीने उकळूं नये कीं काय ? ज्याला काव्यगुण साध्य आहेत, त्याने संकोच सोडून आपले गुण प्रकट केले पाहिजेत. ब्रह्माने वेद म्हटलें म्हणून इतरांनी कांही रचना करूं नये कीं काय ?

अमृतासारखें वाटणारें काव्य

'हे सुज्ञानो, तुम्हाला माहीत नसलेलें असें जगांत उत्कृष्ट काव्य नाही. मग तुमच्यापैकी कोण वरें म्यां मूर्खाच्या, ललितहीन अशा काव्याकडे वळेल ? पण असेंहि कदाचित् होऊं शकेल की उत्तम पानांचा शौक करणारे रसिक वेळ पडल्यास साध्या शतपत्रिकाचा आस्वाद घेतातच ना ? तसेंच कृपा करून या पामराने रचिलेलें हें ओवडधोवड काव्य श्रवण करा आणि हें काव्य ज्यांनी वाचलें आहे त्यांनी कृपा करून पंडितांच्या समोर हें काव्य वाचूं नये; कारण त्यांना त्यांत स्वारस्य वाटणार नाही. मूर्खांना पण त्यांनी ही कविता म्हणून दाखवूं नये; कारण त्यांना कांही समजणार नाही. म्हणजे जे पंडित नाहीत आणि जे मूर्ख नाहीत, पण मध्यम आहेत त्यांना हें काव्य ऐकवावें. आतां कामुकांना मनोहर वाटणारें, मदनमनस्कांना पथोदीपासारखे वाटणारें, विरहिणींना मकरध्वज वाटणारें, रसिकांना रससंजीवनकर असलेलें हें काव्य एका प्रेमाने लिहिलेलें हें काव्य, कानाला केवळ अमृतोपम असें वाटणारें आहे.

“विजयनगर विक्रमपुराची एक पुष्टस्तनी व कृशकटी रमणी, जिच्या नयनांतून अश्रूंची धार लागली आहे आणि जिचें मुख म्लान झालें

आहे अशा स्थितीत परदेशीं गेलेल्या पतीला मनःचक्षूंनी न्याहाळीत उभी होती. राहूने चंद्राला ग्रस्त करावें तसें विरहाच्या अग्नीने तिचें कनकासारखें शरीर काळवंडून गेलें होतें. दुःखाने तिचें शरीर कांपत होतें आणि नेत्रांतून अश्रू झरत होते. अशा स्थितीत तिला एक प्रवासी दृष्टीस पडला. त्या विरहिणीचें लक्ष त्या प्रवाशाकडे जातांच ती त्याच्याकडे धांवली. त्या घाईत तिचा कमरपट्टा घसरला. तो ती सांवरीत असतां तिच्या गळ्यांतील मुक्ताहार तुटला. त्यांतील मोतीं ती वेचूं लागलीं तोंच तिचे पाय स्वतःच्या नुपुरांत अडकले आणि ती खाली पडली. लज्जेने अर्धभेली होऊन ती उठून उभी राहण्याच्या प्रयत्नांत तिची कंचुकी फाटली. कनककुंभावर कमळें ठेवावीं तसें आपल्या वक्षस्थळाला हातांनी झांकीत ती प्रवाशापाशीं पोहोंचली आणि सद्गदित कंठाने त्यास म्हणाली, “अरे, थोडा वेळ थांब आणि मी काय म्हणतें तें कृपाकरून ऐक बरें.” तिचे शब्द ऐकून प्रवासी थांबला. तिच्याकडे पाहिल्यावर त्याच्या तोंडून आश्चर्योद्गार निघाले. तो म्हणतो, ‘अहो, हिचे केस भ्रमरासारखे काळे आहेत. हिचें मुख म्हणजे चंद्रासारखें स्वच्छ आणि अमृत स्रवणारें आहे. तें पौर्णिमेच्या चंद्राचें प्रतिबिंब होय. हिचे नेत्र म्हणजे कमळदळें होत आणि हिचे गाल म्हणजे डाळिंबाच्या फुलांचे गुच्छच होत. हिचे बाहुयुगल म्हणजे कमळनाळ आणि हात म्हणजे द्विधाभूत पद्म वाटतात. हिचें वक्षस्थल उन्नत, दृढ आणि आनंददायक आहे. एका गिरीनदींतील भोवऱ्याप्रमाणे हिची नाभी खोल आहे. हिची कंबर किती बारीक आहे. हिच्या पायाचीं बोटें माणकासारखीं, नखें स्फटिकासारखीं वाटतात. परमेश्वराने हिचें शरीर पार्वतीप्रमाणे किंवाहुना त्याहूनहि सरस घडविलें आहे. परमेश्वरहि पुनरुक्ति करतो, तर कवींना लोकांनीं नांवें कां ठेवावीं ?

मुलतानाचें केलेलें वर्णन

“प्रवाशाचे शब्द ऐकून ती हंसगामिनी सलज्ज होऊन त्याला म्हणाली, ‘तूं कोठून आलास आणि कोठे बरें चाललास ?’ तो प्रवासी म्हणतो, ‘हे चंद्रमुखी, सामोह मूलस्थान (मुलतान) नांवाचें नगर आहे. तें

धवलतुंग प्राकारांनी आणि दृढ तटबंदीने युक्त आहे. तेथील लोक बुद्धिमान आहेत. बुद्धिमानांच्याबरोबर जर आपण त्या नगरांतून फिरलों, तर प्राकृतांतून गायिलेलीं मधुर गीतें आपल्या कानांवर येतात. कांही ठिकाणीं वेदांवरील चर्चा ऐकूं येते, तर कोठे रासकनाटकें चालूं असलेलीं दिसतात. (बहुरूपिभिर्निबद्धो रासको भाष्यते), कुठे सुदयवत्साचें चरित्र, तर कुठे नळाख्यान, तर कुठे भारतांतील विविध प्रसंग यांची चर्चा चाललेली आपल्याला दिसते. कुठे ब्राह्मण आशीर्वाद देतांना दिसतात. कुठे रामायणाची प्रशंसा चाललेली आढळते—कुठे मुरली, वीणा, मृदंग इत्यादि वादन ऐकूं येतें—कुठे गीतें ऐकूं येतात. कुठे पीनस्तनी नर्तकी नर्तन करतांना दिसतात. कुठे नटसंच आपल्या नाटकांनी लोकांना विस्मित करतो. (विविध नटनाटकभिर्विस्मयन्ते) आणि कोणी वेश्यांच्या आळींत प्रवेश करील तर त्याला हर्षाने मूर्च्छाच येईल. कारण तेथे गजगामिनी वारांगना वारुणी पिऊन धुंद होऊन फिरतात. कांही जणी कानांत हिऱ्यांचे डूल घालून फिरत असतात. कांहींच्या बारीक कमरा पाहून असें वाटतें की यांच्या तुंगस्तनभाराने यांच्या कमरा तुटून कशा जात नाहीत ? त्यांपैकी एक काजळाने भरलेल्या डोळ्यांनी दुसरीकडे तिरपें पाहत हसते. आणखी कोणी रमणी जेव्हा निर्मल हास्य करते तेव्हा तिच्या गालावर चंद्र—सूर्य फुलल्याचा भास होतो. कांहींच्या कुचस्थलावर कस्तुरीचा लेप लावलेला आहे, तर कांहींनी आपल्या भाल-प्रदेशावर टिळा लावलेला आहे. एकीच्या गळ्यांतील मुक्ताहार, टेकण्यास विश्रांतिस्थान न लाभल्यामुळे तिच्या स्तनाग्रावर सारखा हलत आहे. कांहींच्या नाभी त्रिवली तरंगांनी शोभायमान दिसत आहेत. कोणा एकीच्या पुष्ट नितंबांच्या भारामुळे, तिच्या चपलांचा होणारा 'कर कर' ध्वनि संपता संपत नाही. कोणी एक रमणी मधून वचनें बोलते तेव्हा तांबुलरसाने रंगलेल्या तिच्या दंतपंक्ति रत्नावलीसारख्या भासतात. कोणी एक मधुर हास्य करते त्यावेळीं तिचे खालचे ओठ, तिचे बाहू आणि हात यांना विलक्षण शोभा चढते. कांहींचीं नखें विमल आणि उज्ज्वल भासतात. कांहींचे गाल डाळिंबाच्या पुष्पदलाप्रमाणे शोभायमान दिसतात. आणखी एकीच्या भुवया पाहून असें वाटते की

मदनाने आपलें धनुष्य चढविलें आहे. एकीच्या नूपुरांचा ध्वनि ऐकूं येतो, तर दुसरीच्या रत्ननिबद्ध मेखलेचा 'रुणझुण, रुणझुण' असा होणारा शब्द ऐकूं येतो. कोणी एकीच्या चपलांचा आवाज ऐकून शरदागमन प्रसंगीच्या सारस पक्ष्यांच्या ध्वनीची आठवण होते. कोणी मधुर राग आळवते तेव्हा नुम्बर आपले स्वर सज्ज करीत आहे, असें वाटतें. अशी दृश्ये पाहत जेव्हा पथिक जातात तेव्हा त्यांचे पाय अडखळतात.

गांवाबाहेर विविध वनोपवनें

'गांवाबाहेर कोणी सहलीकरिता म्हणून गेला तर तेथील विविध वनोपवनें पाहून त्याला नगरांतील प्रासादांचा विसर पडतो. तेथे विविध जातींचे असंख्य वृक्ष आहेत. हे मृगनयने, समोरुपुरांत तपनतीर्थ सूर्यकुंड प्रसिद्ध आहे. तें मूलस्थान (मुलतान) या नांवाने ओळखलें जातें. तेथून माझ्या मालकाने सुस्तंभतीर्थाला (खंबायत) निरोप पोहचविण्यास मला सांगितलें आहे. मी आता खंबायतकडे चाललों आहे.' खंबायतचें नांव ऐकतांच त्या चंद्रमुखीने दीर्घ निःश्वास सोडला. ती वादळांत सापडलेल्या कर्दलीदलाप्रमाणे थरथर कापूं लागली. तिच्या नेत्रांतून अश्रु वाहूं लागले. थोड्या वेळाने तिने अश्रु पुसले आणि म्हटलें, 'बा पथिका, खंबायतचें नांव ऐकलें की माझे शरीर बघ कसें जर्जर झालें आहे. खंबायतला माझा नवरा राहात आहे. त्याला जाऊन अनेक दिवस झाले. पण तो निर्दय परत आला नाही. बा प्रवाशा, तूं जर माझ्यावर क्षणभर दया करशील, तर माझ्या पतीला निरोप म्हणून थोडें कांही सांगेन.' यावर तो म्हणाला, 'हे कनकांगी, सांग, तूं रडतेस कां ? आणि इतकी खंगलेली कां दिसतेस ? तुला काय निरोप सांगायचा तो सांग.' यावर ती म्हणते, 'ज्याच्या विरहवेदनांनी मी जळून भस्म होणेंच तेवढें शिल्लक राहिलें आहे, त्याला निरोप तरी काय सांगूं ? बरें, निरोप सांगण्यास संकोच वाटतो. कारण माझा पति प्रवासाला गेला तेव्हां मी त्याच्या बरोबर गेलें नाही. आणि त्याच्या विरहांत मला मृत्यु पण आला नाही ! पण मी संकोचाने गप्प राहिलें तर माझे हृदय फुटून जाईल. म्हणून बा पथिका, माझ्या पतीला ही गाथा ऐकीव. 'हे प्रिया, तुझ्या विरह-

प्रहाराने माझे अवयव चूरचूर व्हावयाचे, पण केवळ आज ना उद्या तुझे मीलन होईल, या आशेने मी टिकून आहे.' या गाथ्यानंतर त्याला हे पांच दोहे ऐकीव. 'तुझ्या विरहाने मी व्याकुळ झालें तरी मी मरणें योग्य नाही. कारण त्यामुळे माझ्या हृदयांत वसत असलेल्या तुझ्या मूर्तीची आणि माझी ताटातूट होईल. पण तुझी मूर्ति माझ्या हृदयांत असूनहि हा विरह मला ताप देत आहे. सत्पुरुषांना हा अपमान मरणापेक्षांहि अधिक वाटतो. ज्या माझ्या अवयवांनी तुला आनंद दिला तेच आता विरहामुळे दग्ध होत आहेत. पण माझे हृदय शाबूत आहे. कारण तुझी मूर्ति तेथे आहे. पण या विरहाला तोंड देण्याचें मला सामर्थ्य नाही. म्हणून मी विलाप करीत आहे. गाई फक्त हंबरडा फोडूं शकतात, त्यांना परत आणणें हें गोपालाचें काम होय. माझ्या पतीला सांग की माझे दोन्ही हात एकाच कंकणांतून आरपार जाऊं शकतात आणि बोटांतील आंगठी मी, आतां भुजबंद म्हणून घालूं शकते. इतकी मी कृश झालें आहे.'

“वाट चालण्यास उत्सुक असलेला प्रवासी म्हणाला, 'हे सुविचक्षणे, मला अवघड वाट आक्रमावयाची आहे. तुला अजून कांही निरोप सांगावयाचा असल्यास सांग बरें.' पथिकाचे शब्द ऐकून तिने दीर्घ निःश्वास सोडला आणि रुदन करीत पुढील गाथा म्हटली, 'माझ्या या धृष्ट डोळ्यांतून अश्रूंचा सारखा वर्षाव होत आहे, पण याने विझून जाण्या-ऐवजी विरहाच्या ज्वाळा खांडववनांतील आगीप्रमाणे अधिक तीव्र होत आहेत.' नंतर तिने दोन श्लोक म्हटले, 'हे कापालिका, तुझ्या आठवणींनी मला मूर्च्छा येते आणि शय्येवरून मला उठवत नाही. तुझ्यामुळे माझी अवस्था कापालिनीसारखी झाली आहे. हे राक्षसा, तुझ्या विरहामुळे मी राक्षसीसारखी बनलें आहे. माझ्या अंगावर तेज नाही, माझे केस विस्कटलेले आहेत. माझे सौंदर्य मलीन झालें आहे. माझे चालणें बोलणें विपरीत झालें आहे आणि माझे कांतिमय शरीर काळवंडलें आहे.'

“हे पथिका, तुला जाण्याची घाई आहे ना, मग माझ्या पतीला सांग, 'विरहाग्नीची उत्पत्ति वडवानलापासून झाली असली पाहिजे. कितीहि

अश्रू त्यावर टाका, विझण्याऐवजी तो अधिकच भडकतो. दाहक निःश्वासांनी मी जळूनच गेलें असतें. पण अश्रूंच्या अविरत शिपडण्याने मी कशीबशी जिवंत राहिलें आहे !’

“पथिक म्हणतो, ‘हे शशधरवदने, आता मला जाऊं दे, का तुला अजून कांही सांगावयाचें आहे?’ यावर ती म्हणते ‘हो, सांगायला पुष्कळ आहे पण त्या स्नेहरतिरहिताने माझी ही अवस्था केली आहे. त्याला मी काय सांगूं ? पण तूं त्याला म्हणावे, ‘पूर्वी आपल्या आलिंगनांत मोत्यांची माळ आड आली तरी खपत नसे आणि आतां आपल्यामध्ये, डोंगर, नद्या, समुद्र हे अडथळे निर्माण झाले आहेत. इतर विरहिणींना पतिमीलनाची आशा असते. त्यामुळे त्या स्वप्नांत तनुस्पर्श, आलिंगन, अवलोकन, चुंबन, दर्शन, खंदन आणि सुरत या सुखाचे अनुभव घेतात; पण हे निष्ठुरा, तूं गेल्यापासून माझी झोप उडाली आहे. मग मला स्वप्नांतील मीलनाचा लाभ कोठून होणार ? मी सारखी रडत आहे, माझें शरीर खंगून गेलें आहे. विरहरूपी तस्कराने माझें रूप चोरलें आहे. मी कुणाकडे दाद मागावी ?’ असें म्हणून ती स्तब्ध झाली. अगदी भितीवरील चित्रासारखी. तिचा कंठ भरून आला. तिचा श्वास थांबल्यासारखा झाला. पतिप्रेमाची आठवण येऊन ती मदनाने विद्ध झाली. शिकाऱ्याचा धनुष्यध्वनि ऐकतांच हरणाने भयभीत होऊन इकडे तिकडे पाहावे, तसा तिने प्रवाशाकडे एक भेदरलेला कटाक्ष टाकला.

“तो पथिक म्हणाला, ‘धीर धर बरें, आणि आपले अश्रूने डवडवलेले सुंदर मुख पुस पाहूं.’ हें ऐकून ती म्हणाली, ‘हे पथिका, मदनाशीं झुंजण्यास माझी शक्ति पुरी पडत नाही. मी निर्दोषी आहे, पण तो माझा पति विरक्त बनला आहे. त्याच्यामुळे मला काय दुःख होत आहे, याची त्याला काय कल्पना ? त्या खलाला म्हणावे की आपल्या प्रेमसुखाच्या काळीं, मला भावी दुःखाची थोडी जरी कल्पना असती तर मी प्रेमाच्या तुडुंब भरलेल्या घागरींतून कांही भाग काढून घेतला असता आणि त्यांत तुझे प्रेमरहित हृदय बुडवून ठेवलें असतें. वस्त्राचा रंग विटला तर पुन्हा रंगवितां येतो, शरीर कोरडें आणि खरखरीत झालें तर तेल लावून मऊ

करतां येतें, संपत्ति हरवली तर ती परत मिळवितां येते, पण प्रियकराचें मन फिरलें तर तें पुन्हा कसें बरें नीट व्हावें ?'

“प्रवासी म्हणतो, 'हे सुंदरी, धीर धर, डोळ्यांतील अश्रू आवर. व्यापारानिमित्त लोकांना बाहेर प्रवास करावा लागतो. कामें संपेपर्यंत त्यांना परत येतां येत नाही. त्यांना पण प्रियजनांची आठवण होऊन विरहदुःखाने ते खंगून जातात.' हें ऐकून ती म्हणते, 'माझ्या पतीचें माझ्यावर आता प्रेम राहिलें नसेल, पण त्याला म्हणावे तुझ्या विरहांत मी रात्रंदिवस जळत आहे. रात्रीच्या रात्री मी जागून काढतें. माझे केस विस्कटलेले आहेत. त्यांत फुलें घालणें मी सोडून दिलें आहे. तुझ्या मीलनाच्या आशेने अंगावर थोडेबहुत मांस येतें न येतें तोंच विरहाग्नीने तें जळून जातें. या अग्नीमुळे मी घड जिवंतहि नाही, आणि घड मृतहि नाही, तर रात्रंदिवस अग्नीमध्ये जळत आहे. माझे हृदय सोनारासारखें आहे. सोनाराने सोनें भट्टींतून काढून व त्यावर पाणी शिंपडून त्याला चकचकीत करावें, त्याप्रमाणे माझे हृदय शरीराला विरहाग्नींतून काढून त्यावर अश्रुरूपी जलाचें सिंचन करून शरीराला सजीव ठेवीत आहे.'

“प्रवासी म्हणाला, 'कृपाकरून आपले अश्रू आवर. माझ्या प्रवासांत कांही अशुभ होऊं नये.' त्यावर ती सुंदरी म्हणते, 'काय, तुझ्या इच्छे-प्रमाणे होऊं दे. अरे, मी रडलें नाही, विरहाग्नि-धुरामुळे डोळ्यांना पाणी आलें इतकेंच काय तें !' यावर पथिक म्हणाला, 'आतां सूर्यास्त होऊं लागला आहे. तुझा निरोप पूर्ण कर आणि मला जाऊं दे बरे !' यावर ती म्हणाली, 'तुझा मार्ग शुभकर होवो, पण माझ्या पतीला म्हणावे, 'दीर्घ निःश्वासांनी माझे शरीर खंगलें आहे, पण माझे अश्रू संपत नाहीत. उत्तरायणांत दिवस मोठे होतात, दक्षिणायनांत रात्री मोठ्या होतात, पण या विरहायनांत दिवस आणि रात्री दोन्ही मोठ्या होतात. हे पथिका, बघ, सूर्यास्त झाला आहे. आज रात्रीचा येथे राहून उद्या सकाळीं मार्गाला लाग.' पण प्रवाशाने म्हटले, 'दिवसा उन्हाचा त्रास होतो आणि माझे काम निकडीचें आहे, म्हणून मला गेले पाहिजे.' यावर ती म्हणाली 'मग माझ्या पतीला सांग की तुझ्या विरहाने

आम्हाला एक लाभ झाला आहे. आम्हाला चिरंजीवनाचा वरच मिळाला आहे म्हणेनास ! कारण दुसऱ्यांना जो एक दिवस वाटतो तो आम्हाला एक वर्षासारखा भासतो. विरहाने आमचीं मनें उध्वस्त झालीं आहेत, मदनबाणांनी मी विद्ध झालें आहे. डोळ्यांतून अश्रू सारखे वाहत आहेत. अशा स्थितींत मला निद्रा आणि विश्रांति कुठली लाभायला ? प्रियजनांची ताटातूट झाल्यानंतर स्त्रिया कांही दिवस तरी जिवंत कशा राहतात याचेंच आश्चर्य वाटते.'

“ पथिक म्हणतो, ‘कनकांगी, तूं जें कांही सांगितलेंस तें मी तुझ्या पतीला सांगेन. शिवाय मी जें पाहिलें तेंहि त्याला कळवीन. तूं आतां आपल्या घरीं परत जा. सूर्यास्त झाला आहे. प्रवास अवघड आणि त्रासदायक आहे.’ हें ऐकून तिने एक दीर्घ निःश्वास सोडला. तिच्या गालावर अश्रू येऊन टेकले ते विद्रुम पुंजावरील मोत्याप्रमाणे शोभले. ती म्हणाली, ‘माझ्या पतीला म्हणावे, माझें हृदय म्हणजे रत्नाकर आहे. गुरुविरहमंदरपर्वतांनी त्याचें नित्य मंथन होत असल्यामुळे त्यांतून सुखसमाधानरूपी रत्नें बाहेर पडून गेलीं आहेत. विरहाग्नीला मदन सारखा वारा घालतो आहे आणि त्यामुळे मला भयंकर ताप होत आहे.’

“ तिचे हे शब्द ऐकून प्रवाशाला फार वाईट वाटलें. तो म्हणाला, ‘माझ्या प्रश्नांचीं उत्तरे दे बरे. चंद्रालाहि मागे सारणारे तुझे मुख विरहाग्नीने काळवंडून किती दिवस झाले बरे ? तुझे हे नेत्र अश्रू ढाळूं लागून, तुझे कदलीदलाप्रमाणे असलेलें शरीर सुकून आणि तुझी हंसगति बंद पडून किती दिवस झाले ? कां बरे तूं आपल्या शरीराची नासाडी करून घेते आहेस ? तुझा नवरा बाहेरगांवीं जाऊन किती दिवस झाले बरे ?’

“ यावर ती म्हणाली, ‘हे प्रवाशा, माझें सुख नाहीसें झालें त्या विरहदिनांची चौकशी कां बरे करतोस ? ज्या दिवशीं विरहाग्नि प्रज्वलित झाला त्याची आठवण करून काय लाभ आहे ? त्याचा उल्लेखहि नको. तो गेल्यापासून मी दुःखांत आहे. ज्या ग्रीष्मांत तो मला सोडून गेला तो ऋतु ग्रीष्मानलांत जळून जावो. ज्याने मला सुकविलें आहे तो स्वतःच मलयाचलावरील वाऱ्याने सुकून जावो.’”

पराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्व. १९९०
 अ. नं. ३२९५५, वि. १९९०
 अ. नं. १३०८५, नों. दि. ११/११/९०

अब्दुर रहमानचे

'सदेशरात्रक'

क्रमांक १३०८५

नों. दि. ११/११/९०

ग्रीष्म वर्णन

“हे पथिका, उन्हाळ्याच्या सुरवातीस माझा पति येथून गेला आणि त्याबरोबरच माझे सुख नाहीसे झाले. त्याला निरोप देऊन मी परतले तशी विव्हाळ आणि व्याकुळ झाले. विरहाग्नीने तप्त अशा मला मलयसमीरण दुःसह वाटू लागले. सूर्याचे तप्त किरण पृथ्वीवरील गवत जाळून टाकीत होते. जणू काय यमाच्या त्या जिव्हाच होत. ऊन वाऱ्याने विरहिणी स्त्रियांच्या शरीराची लाही-लाही होऊं लागली. नवमेघाच्या इच्छेने चातक पक्षी “प्रिय प्रिय” असे ओरडत फिरू लागले, नदीतील पाणी रोडावले, फळांनी वाकलेल्या आम्रतरूंच्या फांद्यांना पोपट लटकू लागले, पोपटांच्या शब्दांनी मला हताश वाटू लागले. चंदनाचा लेप मी वक्षस्थळाला लाविला, पण त्याने उलट मला पीडा होऊं लागली. कां नाही होणार? त्या मेल्या चंदनाला सापांचे दांत लागले असतील ना? गळ्यांतील मोत्यांचे आणि फुलांचे हार तापलेले वाटत. शय्येवर पसरलेल्या कमळदळांनी माझी पीडा अधिक वाढली. माझ्या तोंडून कवितेंतील हे शब्द निघू लागले, ‘कमळांतून उष्णता बाहेर पडणारच; कारण ती सूर्यप्रकाशांत उमलतात ना? चंद्र विषयुक्त असल्याने आनंद देऊं शकत नाही. चंदनाला सापाचे दांत लागल्यामुळे चंदनाच्या लेपाने शरीर उलट खंगून जातें. मोतीं समुद्रांतून निघतात ना? मग मदनाने केलेल्या जखमेवर त्याने मीठ नाही का चोळलें जाणार? कमळें, चंद्र, चंदनलेप आणि रत्ने यांना शीतल म्हणतात, पण त्यांपैकी कोणीहि विरहाग्नि विझवू शकत नाही. उलट त्यामुळे शरीराला पीडा होते. लोक अंगाला कापूर आणि चंदनाचा लेप लावतात पण तें व्यर्थ होय. प्रियजनच विरहाग्नि विझवण्यांत समर्थ ठरतात.”

वर्षा वर्णन

“उन्हाळा मी कसावसा काढला. पावसाळा आला, पण माझा धृष्ट नवरा कांही परत आला नाही. चारी दिशांवर घोर अंधःकार पसरला. आकाशांत मेघांचा गडगडाट ऐकू येई. विजेच्या लखलखाटांतच काय ते रस्ते दिसत. पोटभर पाणी पिऊन चातक पक्षी आनंदाने ओरडत

आहेत. मेघांखालून रांगेने चाललेली बलाकमाला आकर्षक दिसते. मेघांतून होणाऱ्या सतत वर्षावाने नद्यांना पुर आला. आपलीं पादत्राणें हातांत घेऊन प्रवासी पाण्यांतून वाट काढतात. केवळ विजेच्या प्रकाशांतच त्यांना पुढची वाट दिसते. नद्यांतून लाटांचें तांडव ऐकूं येतें. दुथडी भरून वाहत असल्यामुळे नद्या पार करणें अशक्य झालें आहे. प्रवासी मध्येच थंबकून राहत आणि जाणें भागच असलें तर नावांतून जात, घोड्यावरून जाण्याचे टाळीत.'

“ बकपक्षी जलाशय सोडून झाडावर चढून बसले आहेत. गिरीशिखरांवर मोर तांडवनृत्य करीत आहेत. पाण्यांत बेडूक ओरडत आहेत. आम्रवृक्षावर बसून कोकिळा गात आहेत. रस्त्यावर मोठमोठे साप पडले असून रस्ते अडवून धरीत आहेत. पाटल पुष्पें पाण्याने नष्ट झालीं आहेत. गिरीशिखरावर बसून हंस करुणरवाने ओरडत आहेत. कीटकांचा उपद्रव टाळण्याकरिता गाई उंच जागेवर उभ्या आहेत. गोपांगना मधुर गीतें गात आहेत. पृथ्वी हरिततणांनी झाकून गेली आहे. तिच्यावर जिकडेतिकडे कदंब पुष्पें फुललीं आहेत. अनंगाने माझ्या शरीराच्या प्रत्येक अवयवांत अधिकाधिक पीडा निर्माण केली आहे. रात्रीं शय्येवर पडलें तरी झोप येत नाही. जवळच्या सरोवरांत कमळाभोवती गुंजन करणाऱ्या भ्रमरांचा ध्वनि पीडा देत आहे. अशा जागरणावस्थेंत पुढील गीतें माझ्या तोंडांत येत. काळे काळे मेघ दशदिशा व्यापून आहेत. मेघांचा गडगडाट आणि विजांचा चकचकाट चालूं आहे. बेडकांचे ओरडणें ऐकवत नाही. मुसळधार पाऊस आणि कोकिळांचे तीव्र स्वर हे मी कसे सहन करूं ? वर्षागमाबरोबर ग्रीष्माचा अग्नि विझला, पण काय आश्चर्य ! विरहाग्नि अधिकच भडकला. माझे अश्रू वक्षस्थळावर टपटप गळत आहेत, पण तेथेच रुळत असलेल्या माळेंतील मोत्यांना आपल्या शेजाऱ्याच्या दुःखाबद्दल दया वाटत नाही. विरहाकुलाने उद्विग्न झालेल्या स्थितींत आणि स्वप्नांत मी माझ्या पतीला पाहिलें. त्याचा हात धरून मी त्याला म्हटलें, 'कडकडणाऱ्या विजांच्या आणि गडगडणाऱ्या मेघांच्या या मोसमांत आपल्या प्रियेला सोडून जाणें आर्यपुत्राला शोभते

काय ? वर्षाऋतूला मेघ, इंद्रधनुष्य, आणि क्षितिजांच्या लाल कड्यामुळे शोभा येते, पण प्रियजनांच्या विरहामुळे हा वर्षाऋतु असह्य वाटतो.' मी जागी झालें तेव्हा मी कोठे आणि माझा प्रियकर कोठे याची मला जाणीव झाली. त्या घटकेला मला मरण यायला हवें होतें. पण मी दगडाची बनली असली पाहिजे व माझे हृदय वज्रासारखें कठोर असलें पाहिजे. रात्रीच्या शेवटच्या प्रहरीं मी करुण स्वराने म्हटलें, 'हे यामिनी, तुझीं पापें त्रिभुवनांत मावणार नाहीत; कारण दुःखाच्या काळांत तूं चौपट होतेस, पण सुखाच्या संगतींत तूं झिजून अगदी बारीक बनतेस.'

शरद् वर्णन

“अशा प्रकारें दुःख करीत गीतें गात आणि प्राकृत काव्हां म्हणत मी पावसाळा घालवला. शरदांतील रात्री रमणीरमणांच्या प्रेमांमुळे रमणीय झाल्या, पण या विरहिणीला त्या तीक्ष्ण शस्त्रासारख्या वाटल्या. पतीच्या आगमनाच्या आशेंत मी त्या जागून काढल्या. एका प्रातःकाळीं मी दक्षिण दिशेला अगस्तीचा तारा पाहिला. आता पावसाळा संपला याची मला खात्री झाली. पण हाय, माझा पति परत आला नाही. आकाशांत वलाकमाला दिसेनाशी झाली, निळ्या गगनांत तारकांचे पुंज चमकूं लागले, साप भूमिगत झाले. शरदाचें चांदणें मनोहर दिसूं लागलें. सरोवर कमळांमुळे शोभायमान दिसूं लागलें, नद्यांच्या पृष्ठभागावर लहरी नाचूं लागल्या. उन्हाळ्यांत नाहीसें झालेलें तलावाचें सौंदर्य परत आलें. कमलांतील रस चाखून हंस आनंदाने कलकलाट करूं लागले. ओढे पुन्हा आपल्या पात्रांतूनच वाहूं लागले, शंखासारखे पांढरें शुभ्र गवत आणि शुभ्र पक्ष्यांच्या रांगांमुळे सरोवरांचे कांठ शोभायमान दिसूं लागले, सरोवरांच्या जलाशयांत आपलें प्रतिबिंब स्वच्छ उमटे. पण क्राँच पक्ष्याचें ओरडणें मला असह्य झालें. हंसाचें आगमन झालें, पण माझे जिणें मला असह्य वाटूं लागलें, नदींतील पाणी कमी झालें तसें माझे शरीर रोडावले. मी सारस पक्ष्याला म्हटलें, 'हे सारस, तुझ्या ओरडण्याने मला माझ्या दुःखाची आठवण येते. हे निष्ठुरांनो, विरहिणींना ताप देणारें तुमचें ओरडणें थांबवा पाहूं.' पण माझे कोण ऐकणार ? मला कोणीच धीर देत नाही.

“ज्यांचे नवरे घरी आहेत त्या स्त्रियांचा आनंद काय वर्णावा ? त्या नानाप्रकारे शृंगार करून आणि रंगीवेरंगीं वस्त्रें नेसून पतीबरोबर रस्त्यांत रास खेळतात, कपाळाला तिलक लावून कुसुमचंदनाने अंगें अलंकृत करून, दिव्य गीतें गात त्या गोठ्यांत आणि तबेल्यांत भक्तिपूर्वक धूप जाळतात. तें पाहून मला भारी निराशा वाटते. आतां क्षितिजावर चित्रविचित्र रंग दिसू लागले, तशी माझ्या अंगाची लाही लाही होऊ लागली आणि माझ्या तोंडून पुढील गीतें बाहेर पडलीं. ‘नवकमलतंतूच्या भक्षणाने तृप्त होऊन सारस आणि चक्रवाक पाण्यामध्ये चीत्कार करतात आणि रांगेने उडतात. त्यांचा ध्वनि म्हणजे जणू काय शरत्सुंदरीच्या पायांतील नुपुरांचा आवाजच. आश्विन महिन्यांत नद्यांतून चीत्कार करीत जाणाऱ्या सारस पक्ष्यांना पाहून मला रडें कोसळलें. शुभ्र चांदण्यांत प्रासादांचे बुरुज मनोहर दिसत आणि मी बिछान्यावर तळमळत पडले होते. जणू अंतकळाने माझ्यावर प्रहार केला होता.

“आपल्या पतींच्या बरोबर रमणाऱ्या स्त्रियांच्यामुळे सरोवरांचे कांठ शोभायमान दिसत. मुलें निरनिराळ्या खेळांत रमून जात. घोघर मृदंगाचे ध्वनि ऐकू येत. मुलें गोल धरून नाचत. वाद्यें वाजवीत रस्त्यांतून हिंडत. तरुणींच्या सहवासाने बिछान्यांना शोभा आली. दिवाळीच्या रात्रीं घोघर पेटलेल्या ज्योतींनी नवशशींची आठवण जागृत केली. तरुणी आपल्या नेत्रांना काजळ लावू लागल्या. स्त्रिया गडद रंगाचीं वस्त्रें वापरू लागल्या. त्यांनी आपल्या वक्षस्थळावर अनेकविध रंगांच्या रेघा ओढल्या आणि कस्तुरीचा लेप लावला. गात्रागात्रांना त्यांनी चंदनाचा गंध लाविला. पण तो चंदनलेप थोडाच होता ? तें तर मदनाच्या बाणांतून निघणारे विषच होय. स्त्रियांनी कलापूर्ण पद्धतीने डोक्यांवर फुलांचे गजरे घातले, ते कृष्णवनावर स्थित असलेल्या चंद्र-कोरीप्रमाणे शोभू लागले, कर्पूरमिश्रित तांबूलसेवनामुळे स्त्रियांचीं तोंडे अरुणबिंबाप्रमाणे आरक्त दिसू लागलीं. रमणी सौंदर्यप्रसाधन घाईने करू लागल्या. बिछान्याबिछान्यावरून किकिणींचा रव ऐकू येऊ लागला.

“ इतर रमणी अशा प्रकारे क्रीडा करीत असतां मी मात्र रात्रीच्या रात्री दुःखांत घालवीत होतें. घरोघर मधुर संगीताचे ध्वनि ऐकूं येत, पण माझ्याच नशीबी दुःख करणें आलें. मी माझ्या पतीला आठवीत आणि एका पहाटे अश्रू ढाळीत मी हें गीत म्हटलें, 'मला रात्रीं पळभरहि निद्रेचा लाभ होत नाही. प्रियविरहांत कुणाचे हृदय भग्न होणार नाही? त्या देशांत का चांदणें पडत नाही? का तेथे कमल सेवन करून हंस 'कलकल' शब्द करीत नाहीत?' कां तेथे कोणी मधुर प्राकृत काव्यें म्हणत नाहीत? का तेथे कोकिला पंचमस्वरांत गात नाहीत? का तेथे प्रभातकाळीं फुललेल्या फुलांचा सुगंध दरवळत नाही? पण ज्याअर्थी शरद ऋतूंतहि माझा पति परत येत नाही त्याअर्थी तो खात्रीने अरसिक असला पाहिजे !

हेमंत वर्णन

“ अशा रीतीने मी सुरभिगंध रमणीय असा शरद ऋतु घालविला, पण माझ्या पतीला—त्या खलाला घरची आठवण झाली नाही. मग हेमंत ऋतु पातला. आता घरें पांढरीशुभ्र दिसूं लागलीं. विरहाग्नीने माझें शरीर जळत होतें. मदन घनुष्याचा टणत्कार करीत माझ्यावर शरवर्षाव करूं लागला. मी दुःखमग्न होऊन शय्येवर पहुडलें. पण तो शठ, तो मनोहर, तो कापालिक घरीं परतला नाही. उत्कंठित होऊन मी चहूकडे पाहिलें. तों आपल्याबरोबर धुकें घेऊन हेमंत ऋतु पातला होता. आतां गार पाणी कुणालाहि आवडेनासें झालें. बिछान्यावरून कमळदळें हलविण्यांत आलीं. सैरंधरी आता चंदन किंवा कर्पूर वाटीनाशा झाल्या. आता अधर आणि कपोलाला लावण्याच्या रंगांत स्त्रिया मेण मिसळूं लागल्या. आता चंदन—विरहित केशरी लेप अंगाला लावण्यांत येऊं लागला. लोक कर्पूरमिश्रित असे चाफ्याचें तेल अंगाला लावूं लागलें. पोफळीला केवड्याचा वास देऊन सुगंधित करणे बंद झालें. लोकांनी गच्चीवर झोपणें सोडून दिले. कामिनी आता खोलींत झोपूं लागल्या. अगुरूचे धूप जाळण्यांत येऊं लागले. लोक अंगाला केशर लावूं लागले. जोडप्यांना गाढ आलिंगनांत परमावधीचें सुख वाटूं लागले. दिवस लहान

झाले, पण माझ्या बावतींत एकेक दिवस म्हणजे ब्रह्माचा दिवस ठरला. एकाकी स्थितींत मी हें गीत म्हणू लागले. 'हे मूर्खा, दीर्घ निःश्वास सोडण्यांत मी रात्र घालविली. तुझ्या आठवणीमुळे झोप येत नाही. अरे, माझ्या अंगाला तुझा करस्पर्श न झाल्यामुळे वघ तें कसें सुकून गेलें आहे. अरे, हिवाळ्यांत माझें समाधान करण्यास तूं येत नाहीस, तर हे मूर्खा, हे पापी, तूं काय माझ्या मृत्यूची बातमी कळल्यानंतर येणार आहेस ?'

शिशिर वर्णन

“हेमंत संपला आणि शिशिर ऋतु आला, पण माझा पति तो धूर्त कांही आला नाही. गार वादळी वारे आकाशांत वाहूं लागले. त्यामुळे झाडें पर्णरहित झालीं. त्यांना धड फळें ना फुलें, ना पानें, ना सावली. पक्षी झाडापाशी फिरकेनासे झाले. दशदिशा धुंद झाल्या. थंडीमुळे पथिक प्रवास करीनासे झाले. उपवनांतील झाडें केवळ खुंट बनून राहिलीं. फुलबागा सुकून गेल्या. कदलीगृहांतून आपल्या पतीच्यापासून निघून स्त्रिया शेंगड्यांभोवती जमू लागल्या. प्रणयक्रीडा बंद खोल्यांतून होऊं लागल्या. वागेंतील झाडांखाली आता कोणी झोपेनासे झाले. लोक आता किंचित उकळलेला आणि सुगंधी असा उसाचा रस पिऊं लागले. कुंत चतुर्थीच्या दिवशीं स्त्रिया वराच वेळ विछान्यांत लोळत राहिल्या. कांहींनी वसंतोत्पत्तीदिनानिमित्त दानें केलीं. कांहीजणी आपल्या पतींना घेऊन रमत्या झाल्या. अशा समयीं मी मनाला दूत बनवून पतीकडे पाठविलें. अशाने पति येईल अशी मला आशा वाटली, पण मन कसलें खट. पति येणें दूरच राहो, मनच त्याच्यापाशी अडकून पडलें. प्रिय संगमाच्या इच्छेने मी माझ्या मनाला मुकलें ! मग हे पथिका, दुःखाने मी हें गीत म्हटलें, 'विरहदुःखाने त्रस्त होऊन मी मनाला दूत करून पतीकडे पाठविलें. पति आला नाही. उलट मन त्याच्यापाशी राहिलें आणि मग विमनस्क स्थितींत मला काळ कंठावा लागला.'

वसंत वर्णन

'शिशिर ऋतु संपला आणि मधुमास पातला. मलयानिलानं विरहिणींचा अग्नि अधिक पेटविला. नवीन फुलापानांनी दशदिशा भरून गेल्या.

केतकीला बहर आला. सरोवरांना रमणीयता आली. स्त्रिया विविध वस्त्रें परिधान करून सख्यांना जमवून मधुर गीतें गाऊं लागल्या. विविध लेपांमुळे स्त्रिया सुगंधवती बनल्या. शिशिरशोकांतून सूर्य मुक्त झाला. मी आपल्या मैत्रिणींवरोबर पुढील गीत म्हटलें, 'अति दुःसह असलेला ग्रीष्म संपला. दुःखामध्ये मी वर्षाऋतूचा काळ घालविला. शिशिर ऋतु कसावसा आणि कष्टांत काढला. पण वसंत ऋतु कंठणें कठीण दिसतें. वृक्षांना नवीन पालवी फुटून शोभा आली. केवड्याच्या कळ्यांचे रसगंधावर लुब्ध होऊन भ्रमर गुंजारव करीत आहेत. केवड्याचे काटे त्यांना टोचत; पण त्याची भ्रमरांना मुळीच क्षति वाटत नव्हती. कामुकांना आपल्या कृतीमुळे पीडा भोगावी लागते याचें कांहीच वाटत नाही. वसंताचें रमणीय रूप पाहून मी चकित झालें आणि माझ्या तोंडून पुढील गीत बाहेर पडलें. 'मदन आपला प्रभाव चालवी. असह्य पीडा मी सहन केली. माझें काय होईल नेम नाही; पण माझा पति निर्धास्त आणि निश्चित मनाने व्यापारांत रमला आहे. किंशुकाची फुलें मला रक्तासारखीं वाटतात. पळसाचीं फुलें राक्षसासारखीं वाटतात. मलायानिलामुळे मला सारे कांही असह्य झालें आहे. नवीन मंजरींनी धरित्री फुलून गेली. शीतल वारे वाहूं लागले; पण माझा ताप कांही कमी झाला नाही. अशोकाला अशोक कां म्हणतात कोण जाणे ! त्याने माझा शोक क्षणभरहि नाहीसा झाला नाही. मदन माझ्या अंग-प्रत्यंगाला पीडा देत आहे. मला सहकाराचे झाड आधार देऊं शकत नाही. मला आधार असेल तर फक्त माझ्या पतीचा होय. मयूराचें नर्तन मला दिसलें. तो आम्रतरूवर चढलेला पाहून मी म्हटलें, नाटकांतील पात्रा-प्रमाणे नटणाऱ्या, मुरडणाऱ्या या मोरांना पाहून मला ताप होत आहे. वृक्ष आकाशापर्यंत भिडलेले पाहून ते मेघ आहेत कीं काय, अशी शंका मनांत आली की मला अधिक पीडा होऊं लागते. मला माझें दुःख आठवून रडें कोसळलें. शरीरांत विरहाच्या ज्वाला भडकल्या. मदनाच्या बाणांनी माझी तनु जर्जर झाली. मृत्यु जवळ आला असे मला त्या क्षणीं वाटलें. फुलांनी दशदिशा फुलून गेल्या होत्या. आम्रमंजरींनी पृथ्वी फुलून

गेली. भ्रमर गुंजारव करूं लागले. पोपट गोल धरून मधुर ध्वनि करीत फिरूं लागले. हाय, या वसंत ऋतूंत मदनविद्ध स्त्रियांना जिवंत राहणें कठीण आहे. जलरहित मेघांनी माझ्या शरीराचा संताप वाढविला. कोकिलांचा कलरव कुणाच्याने ऐकवेल वरे ? सुंदर रमणी रस्त्यांतून मौज मजा करीत हिंडत आहेत. वाद्यांच्या ध्वनीने दशदिशा भरून गेल्या आहेत. स्त्रिया ताल धरून नर्तन करीत आहेत. त्यांच्या गळ्यांतील हार रुळत आहेत आणि मेखलांचा मधुर ध्वनि होत आहे. मी म्हटलें, या वसंत समयी जेव्हा लोक आनंदांत दंग आहेत, तेव्हा कंदर्प माझ्या हृदयावर अधिकच शरवृष्टि करीत आहे.

“ हे पथिका, मदनाग्नीने पोळलेली आणि दुःखमग्न झालेली मी-माझ्या तोंडून कांही उणेअधिक निघालें असल्यास तेवढे शब्द गाळून बाकीचा संदेश माझ्या पतीपर्यंत पोहोचव ! ” असें म्हणून त्या विरहिणीने प्रवाशाला निरोप दिला.

“ ती आपल्या घराकडे झपाझप पावलें टाकीत चालली असतां तिने मध्येच वळून दक्षिण दिशेकडे पाहिलें. तो काय चमत्कार-तिला आपला पती येत असलेला दिसला. पतिदर्शनाने तिला झालेला आनंद काय वर्णावा ? तिची अनेक दिवसांची इच्छा अनपेक्षित सफल झाली. जे कोणी या काव्याचें पठण किंवा श्रवण करतील त्यांच्याहि इच्छा अशाच पूर्ण होवोत. अनादि आणि अनंत अशा परमेश्वराचा जयजयकार असो. ”

अब्दुररहमानचें हें काव्य असें नितांतमधुर आहे. त्याने काव्यांत जो रस आणि जिव्हाळा ओतला आहे तें पाहून असेंहि वाटल्यावाचून राहत नाही की हें काव्य आत्मचरित्रपर असलें पाहिजे. अब्दुर रहमान खंवायतला कामानिमित्त गेला असेल. मागे त्याची प्रेयसी अब्दुररहमनिया त्याच्या विरहांत झुरत असेल आणि दीर्घकालीन विरहानंतर त्याच्या प्रेयसीने केलेलें विरहकालीन दुःखाचें वर्णन ऐकून, त्याचें कविहृदय प्रभावित झालें असेल. त्यांतूनच ‘संदेशरासका’चा जन्म झाला असावा.

अब्दुर रहमानने काव्याच्या शेवटी विरही जनांच्या इच्छा पूर्ण झाल्या, तसेच सर्वांचें इष्ट साध्य होवो अशी प्रार्थना केली आहे. हें काव्य वाचून मला परम सुखाची अनुभूति झाली. ती वाचकांच्याहि वाटचाला येईल यांत काय संशय ?

'संदेशरासका'तील कांही उतारे

तंजिपहिय पिकखेविणु पिअउक्कंखिरिय

मंथरगय सरलाइवि उतावलि चलय

तह मणहर चल्लंतिय चंचलरमण भरि

छुडवि खिसिय रसणावलि किंकिणि खपसरि ॥ २६ ॥

त्या पत्युत्कठितेने पथिकाला पाहिलें, आणि ती घाईघाईने त्याच्या-कडे जाऊं लागली. त्यामुळे तिची लहान लहान घटांनी युक्त असलेली मेखला सुटून खाली पडली.

तं जं मेहल ठवइ गंठि णिट्ठुर सुहय,

तुडिय ताव भूलावलि णवसरहारलय ।

सा तिवि किवि संवरिवि चइकिविसंचरिय,

णेवर चरण विलगिवि तह पहि पंखुडिय ॥ २७ ॥

ती शुभगा मेखला सावरूं लागली इतक्यांत तिच्या गळ्यांतील नवसरहार तुटला. त्यांतील मोती ती वेचीत असतां तिच्या पायांतील नुपूर एकमेकांत अडकले आणि ती खाली पडली.

अणियतरवणं चलवरिहणेण लज्जंति नयण नहुधिट्टा ।

खंडववण जलण विय विरहग्गी तवइ अहिययरं ॥ ८४ ॥

माझ्या धृष्ट डोळ्यांना अखंड अश्रूपात करण्यास संकोच वाटत नाही; पण त्याचा काय उपयोग ! खांडववनांतील ज्वालेप्रमाणे माझा विरहाग्नि अधिकच पेटत आहे.

उतरायणि वड्ढहि दिवस,
 णिसि दक्खिण इहु पुव्व णिउइउ ।
 दुच्चिय वड्ढहि जत्थपिय,
 इहु तीयउ विरहायणु होइयउ ॥ ११२ ॥

उत्तरायणांत दिवस वाढतो, दक्षिणायनांत रात्री वाढतात, पण ज्यांत दिवस आणि रात्र हीं दोन्ही वाढतात तो हा विरहायन होय.

किं जुत्तं सुकुल लग्गयाण मुतूण जंच इहलमये ।
 तडतडणतिव्व, घणघडणसंकुले
 दइय वच्चंति ॥ १५२ ॥

चमकणाच्या विजांच्या आणि गडगडाट करणाऱ्या मेघांच्या या मोसमांत आपल्या प्रियेला सोडून जाणें सुकुलोद्गतांना शोभते काय ?

जामिणि जं वयणिज्ज तुअ,
 तं तिहुयणि ण हु माइ
 दुक्खिहि होइ चउग्गणी,
 झिज्जइ सुहसंगाइ ॥ १५६ ॥

हे यामिनी, तुझीं पापें त्रिभुवनांत मावायचीं नाहीत. दुःखाच्या समयीं तूं चौपट होतेस; तेंच सुखाच्या समयीं तूं लहान होतेस.

२.

अकबर शहाची शृंगारमंजिरी

मद्रासचे सुप्रसिद्ध संस्कृतज्ञ डॉ. राघवन् यांच्या संस्कृत साहित्यांतील संशोधनाची माहिती नाही, असा अभ्यासू वाचक क्वचितच सापडेल. इ. स. १९४३ मध्ये म्हैसूरच्या सरकारी प्राच्य ग्रंथसंग्रहालयांतील हस्तलिखिते चाळीत असतां एका नोंदीकडे त्यांचें लक्ष गेलें. शृंगारमंजिरी, बडा अकबर, अशी ती नोंद होती. मुसलमान ग्रंथकार आणि त्याचा संस्कृत ग्रंथ पाहून डॉ. राघवन् यांचें कुतूहल जागृत झालें आणि त्यांनी त्या ग्रंथाचा अभ्यास करून इ. स. १९४३ च्या डिसेंबर महिन्यांत हैद्राबादच्या तेलगू अँकेडेमीसमोर त्या विषयावर एक निबंध वाचला. पुढे इ. स. १९४६ मध्ये 'कुन्हनराजा अभिनंदन ग्रंथां' त याच विषयावर त्यांनी एक विस्तृत निबंध लिहिला. शृंगारमंजिरीचा कर्ता अकबर शहा हा हैद्राबादचा रहिवाशी असल्यामुळे हैद्राबाद सरकारच्या पुराणवस्तु संशोधन खात्याने हा ग्रंथ प्रकाशित करण्याची तयारी दाखविली आणि ग्रंथाचें संपादन करण्याची डॉ. राघवन् यांना विनंति केली.

विद्वत्ताप्रचुर प्रस्तावना

याच सुमारास डॉ. राघवन् यांना तंजावरच्या सरफोजी सरस्वति महाल ग्रंथालयांत शृंगारमंजिरीच्या हस्तलिखिताची दुसरी प्रत उपलब्ध झाली. म्हैसूरचें हस्तलिखित देवनागरींत तर तंजावरचें तेलगू लिपींत होतें. तंजावरच्या हस्तलिखितांत सुरवातीचे सोळा श्लोक आणि ग्रंथकाराची माहिती देणारा गद्यभाग नाही. या दोन्ही हस्तलिखितांचें संशोधन करून डॉ. राघवन् यांनी शृंगारमंजिरीचें संपादन केलें आहे. ग्रंथाला त्यांनी एकशे-पंधरा पानांची अत्यंत विद्वत्ताप्रचुर अशी प्रस्तावना जोडली आहे. हा ग्रंथ हैद्राबाद सरकारच्या पुराणवस्तु संशोधन खात्याने इ. स. १९५१ मध्ये प्रसिद्ध केला. यामुळे अभ्यासू वाचकांची चांगलीच सोय झाली आहे.

तेलगू ग्रंथाचा अनुवाद

अकबर शहाने मूळ ग्रंथ तेलगूंत रचलेला दिसतो.

तेनान्ध्र भाषयायं रचितः शृंगारमंजरी ग्रंथः ।

स्वयमकबरेण भूभृन्मकुटमणिरंजितांध्रिकमलेन ॥ १५ ॥

तद्विरचितान्ध्रभाषा-कलितां शृंगारमंजरीच्छायाम् ॥

सेवध्वं सुरवाणीरचितां रसतोषतत्त रसिकभृंगाः ॥ १६ ॥

अकबर शहा हा, गोवळकोंड्याचा शेवटचा बादशहा सुल्तान अबुलहसन तानाशहा (इ. स. १६७२-१६८७) याच्या काळांत होऊन गेला. वडे अकबर शहाने तेलगूंत शृंगारमंजरीची स्वतः रचना करून तो ग्रंथ आपल्या आश्रित पंडितांकडून संस्कृतमध्ये अनुवादून घेतला असला पाहिजे. शृंगारमंजरीतील हिंदी ग्रंथांचे उल्लेख अनेक ठिकाणी आले आहेत. त्या काळांत दक्षिणेंत प्रचलित असलेली उर्दू हिंदीला अधिक जवळ होती. अकबर शहाला उर्दू, फारसी, हिंदी, तेलगू या भाषा चांगल्याच अवगत होत्या. शृंगारशास्त्राचा त्याचा सूक्ष्म अभ्यास पाहतां तो संस्कृत-मध्ये अगदी अनभिज्ञ होता असें समजण्याचें कारण नाही.

आत्मपर उल्लेख

वडे अकबर शहा हा गुलबर्ग्याचा सुप्रसिद्ध सूफी बंदेनवाज (इ. स. १३२१-१४२२) याच्या वंशांतील होय. या वंशांतील शहा रजिरल्ला उर्फ शाह राजू हा सुल्तान अबुलहसन तानाशाह याचा गुरु होता. या शाह राजूचाच मुलगा वडा अकबर शहा हा होय. याचें पूर्ण नांव सय्यद शाह कलीमुल्लाहुसेनी असून याचीं टोपण नांवें अकबर शहा आणि वडे साहेब अशीं होतीं.

अकबर शहाचा मृत्यु इ. स. १६७६ च्या सुमारास, त्याच्या वयाच्या तीस-बत्तीसाव्या वर्षी, झालेला दिसतो. अबुलहसन तानाशहाने आपला गुरु शाह राजू याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या थडग्यावर भव्य दग्याची इमारत उभी केली. त्याच्या परिसरांत अकबर शहाची कबर आहे. अकबर शहा

हा विद्वान, संगीतज्ञ आणि गुणीजनांचा आश्रयदाता होता. त्याच्या उपलब्ध चित्रावरून तो रुवावदार आणि देखणा होता असें दिसतें. शृंगारमंजिरींत नायकाचीं उदाहरणें देतांना त्याने तीनचार ठिकाणीं स्वतःचेंच उदाहरण दिलें आहे, यावरून या रसिकाला स्वतःच्या रूपगुणांचा अभिमान होता असें दिसतें. नायिकावर्णनांत उद्बुद्धा हिची व्याख्या करतांना त्याने असें म्हटलें आहे कीं, प्रियकराचें सौंदर्य पाहून जिच्या मनांत आपोआप प्रेमभाव निर्माण होतो ती उद्बुद्धा होय. आणि उदाहरणादाखल दिलेल्या श्लोकांत स्वतःचा उल्लेख केला आहे. तो असा—

यदवधि मनोज सूर्तिविलोकितस्सखि मयाकबरः ।

तदवधि तमेव सन्ततमात्मानं सर्वतः प्रपश्यामि ॥४९॥

तसेंच प्रकाशलक्षिता, म्हणजे जिच्या प्रेमचेष्टा सर्वांना माहीत आहेत अशी, तिचें उदाहरण देतांनासुद्धा अकबर शहाने आपलें नांव घातलें आहे. तें असें—

अकबर—दर्शन—समये मुदिताभ्यामन्यथा तु सखी ।

अनवरतं सजलाभ्यां प्रकट प्रीतिः कृतास्म्यहं दृग्भ्याम् ॥

अशीं उदाहरणें दोनचार तरी निघतील.

पूर्वसूरीचें ऋण

शृंगारमंजिरीच्या लेखनांत अनेक संस्कृत, हिंदी आणि तेलगू ग्रंथांचा अकबर शहाने उपयोग केला आहे. रसमंजिरी, आमोद, परिमळ, शृंगार-तिलक, रसिकप्रिय, रसार्णव, प्रतापरुद्रीय, सुंदरशृंगार, नरसकाव्य, दशरूपक इत्यादि ग्रंथ उपयोगांत आणले गेले आहेत. यांतील हिंदी ग्रंथ म्हणजे 'सुंदरशृंगार' आणि 'रसिकप्रिय' हे होत.

सुंदरशृंगाराचा कर्ता सुंदरदास हा शाहाजहान (१६२७ ते १६५८) च्या दरबारांत कवि होता. हा मूळ ग्वाल्हेरचा राहणारा. शाहाजहानने त्याला कविराय आणि महाकविराय अशा पदव्या दिल्या होत्या. सुंदर-दासने आपला सुंदरशृंगार हा ग्रंथ इ. स. १६३१ मध्ये लिहिला.

रसिकप्रिय या ग्रंथाचा कर्ता केशवदास मिश्र हा मूळचा टेहरीगढ-वालचा. तो बुंदेलखंडांतील ओछांचा राजा मधुकरशहा आणि त्याचा मुलगा इंद्रजित यांच्या आश्रयाला होता. ओछांच्या दरबारांत एक सुप्रसिद्ध नर्तकी परबीन राय पातुरी नांवाची होती. तिला आपल्याकडे पाठवावी अशी अकबरने आज्ञा केली. इंद्रजीतने तिला पाठविण्याची टाळाटाळ केली. तेव्हा अकबरने इंद्रजीतवर एक कोटि रुपयांचा दंड केला. त्यांत रदवदली करण्याकरिता इंद्रजीतने केशवदासला अकबरच्या दरबारीं पाठविलें. त्याने आपल्या काव्यगुणांनी विरबलचें मन वळवून दंड माफ करून घेतला अशी आख्यायिका आहे. केशवदासाचे कविप्रिय, रसिकप्रिय, रामचंद्रिका, विज्ञानगीत, रामअलंकृत मंजिरी असे अनेक ग्रंथ आहेत. त्याचा रसिकप्रिय हा ग्रंथ इ. स. १५९१ मध्ये लिहिला गेला.

शृंगारमंजिरींत प्रामुख्याने रसमंजिरी आणि त्यावरील दोन टीकाग्रंथ 'परिमळ' आणि 'आमोद' यांचा उल्लेख जागजागीं करण्यांत आला आहे. रसमंजिरीचा कर्ता भानुदत्त ऊर्फ भानुपंडित हा महाराष्ट्रांत सोळाव्या शतकाच्या सुरवातीला होऊन गेला. त्याला अहमदनगर शहराचा संस्थापक अहमद निजामशहा याचा आश्रय होता. भानुदत्ताने त्याचा उल्लेख निजाम धरणीपाल असा केला आहे. भानुदत्ताचे इतर ग्रंथ म्हणजे रसतरंगिणी, अलंकारतिलक, रसपारिजात, शृंगारदीपिका, गीतगौरीपति आणि कुमारभार्गवीय चंपु हे होत.

रसमंजिरीवरील 'परिमळ' या नांवाचा टीकाग्रंथ काशीच्या सुप्रसिद्ध शेष घराण्याचा शेष चिंतामणि याने इ. स. १५६० च्या सुमारास लिहिला.

दुसरा टीकाग्रंथ 'आमोद०' याचा कर्ता आंध्रपंडित गुडिजाल रंगशायिन् हा असून, त्याने हा ग्रंथ सतराव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत लिहिलेला दिसतो.

नायिकांचे विविध प्रकार

शृंगारमंजिरीचा मुख्य विषय नायक-नायिकांचे विविध प्रकार, आणि त्यांची उदाहरणे हा आहे. ही वर्णनें करतांना अकबर शहाने पूर्वी होऊन

गेलेल्या ग्रंथकारांचीं मते देऊन, त्यांच्या अनुकूल अगर प्रतिकूल अशीं आपलीं मते दिलीं आहेत. डॉ. राघवन् यांच्या दीर्घ प्रस्तावनेंत संस्कृत साहित्यांतील नायक-नायिका या विषयावर सांगोपांग चर्चा करण्यांत आली आहे. ती मुळांतूनच वाचून पाहिली पाहिजे. येथे शृंगारमंजिरींत या विषयाचें विवरण कसें झालें आहे याची अगदी सारांशाने माहिती दिली आहे.

सुरवातीला चवदा श्लोकांत बंदेनवाज आणि त्याच्या वंशाचें वर्णन असून, त्या वंशांतील बडे अकबर शहा आणि त्याच्या तेलगू शृंगारमंजिरीची माहिती दिली आहे.

यानंतरच्या गद्य परिच्छेदांत सुल्तान अबुलहसन तानाशहाची माहिती असून शृंगारमंजिरीच्या आधारभूत ग्रंथांचा उल्लेख केला आहे.

सतराव्या श्लोकापासून नायिकावर्णनाला सुरवात आहे. ती अशी :-

सौंदर्यसार शैवधिरसौ निरवधि, प्रमोदकृताम ।

स्मितं ललित लोचनांता, कांता कंदर्पसर्वस्वम् ॥

नायिकांचे तीन प्रकार आहेत. स्वीया, परकीया, सामान्या. स्वीयाचे तीन प्रकार—मुग्धा, मध्या आणि प्रगल्भा. मुग्धाचे अज्ञात—यौवना आणि ज्ञात—यौवना, नवोढा आणि विस्रब्धनवोढा असे भाग पडतात.

जिच्यांत मदनभाव आणि लज्जाभाव हे समान आहेत ती मध्या होय. तिच्या वर्णनाचा हा नमूना पाहा -

प्रविशति केलीसदनं मदिराक्षि प्रेरिता सख्या ।

आगत्य तल्पसविधे तिष्ठति कान्तेन नीयते शय्याम् ! ॥

मध्याचे दोन प्रकार होत - प्रच्छन्नमध्या आणि प्रकाशमध्या.

यानंतर प्रगल्भा नायिकेचें वर्णन आलें आहे.

अति मधुर कंठ कूजित विलासवत्या सरोज दश्या ।

प्रेम्णा सुरतविशेषैः क्रीतः प्रेयान् परं प्रीतः ॥

प्रगल्भाचे दोन प्रकार आहेत. रतिप्रीतिमती आणि रत्यानंद-परवशा. रत्यानंदांत स्वतःला विसरून गेलेली म्हणते काय ?

प्रियमुखं विधुदर्शनमनुवृद्धे संमोद वारिधी मग्ना ।

किं किं कांतेन कृतं सुरतविधिं न स्मरामि किं वच्मि ?

(प्रियकराच्या मुखचंद्र-दर्शनाने माझ्या आनंदसागराला असीम भरती आली. आणि त्यांत मी इतकी मग्न झालें होतें की, त्याने काय काय सुरत-क्रीडा केल्या त्या मला आतां आठवतहि नाहीत, मग त्या सांगणार तरी कशा ?)

मध्या आणि प्रगल्भा यांचे धीरा, अधीरा आणि धीराधीरा असे भेद कल्पिले आहेत. हे भेद स्वीया आणि परकीया या दोघींनाहि लागू होतात.

परकीया कुणाला म्हणावे? रसमंजरीकारांनी 'अप्रकट-परपुरुषानु-रागा परकीयेति परकीया लक्षणम्' असें म्हटलें आहे. शृंगारमंजरीने प्रकट प्रेम करणाऱ्या लक्षिता आणि कुलटा यांचाहि परकीयांत समावेश होतो; सबव अप्रकट प्रेमाची व्याख्या पुरेशी नाही, हें दाखविलें आहे.

परकीया म्हणजे पति असून जी दुसऱ्यावर प्रेम करते ती, अशी सुटसुटीत व्याख्या शृंगारमंजरीने केली आहे.

परकीयाचे कन्या आणि परोढा असे भाग पडतात. परोढाचे उद्बुद्धा आणि उद्बोधिता असे पोटभाग होत. एकींत प्रियकर पाऊल पुढे टाकतो तर उद्बुद्धाच्या बाबतींत -

'नायक-सौंदर्यं दृष्ट्वा स्वयमेवानुरागिणी उद्बुद्धा' असें वर्णन आहे.

उद्बुद्धाच्या अनेक भेदांपैकी जिच्या प्रणयक्रीडा चारचौघांना माहीत आहेत अशा प्रकाशलक्षितेचे कुलटा, मुदिताअनुशयाना, आणि साहसिका असे चार भेद आहेत.

स्वीया आणि परकीया यांच्या वर्णनानंतर शृंगारमंजरीकारांनी सामान्याची व्याख्या केली आहे. रसमंजरीकारांनी केवळ पैशाकरिता

कुणावरहि प्रेम करणारी ती सामान्या—‘वित्तमात्रोपाधिक सकल पुरुषानुरागा’ अशी व्याख्या केली आहे, ती बडे अकबर शहाला मान्य नाही. पैशाकरिता केलेले तें प्रेम नव्हे. तो प्रेमाचा आभास होय. प्रेम हें एकाबरोवरच असू शकते. अनुराग आणि इच्छा या भिन्न गोष्टी होत. कुलटांचा संबंध अनेकांशी आला, तरी एकावर प्रेम करण्याची त्यांचीहि धडपड असतेच. ‘अनेकेषु पुरुषेषु यः स किमनुरागः । ननु बहुपुरुषानुरक्तायां कुलटायां कुतो न रसाभासत्वं चेत् तस्या गाढ रतिकारिणी पुरुषे अनुरांगो वर्तते, तादृक्पुरुष परीक्षार्थमेव बहुभिस्संगमस्तस्याः ।’ या विवेचनांत बडे अकबर शहाची स्वतंत्र बुद्धि दिसून येते.

सामान्यांचे स्वतंत्रा, जनन्यधीना, नियमिता, क्लृप्तानुरागा, आणि कल्पितानुरागा असे भेद आहेत. आणि सामान्या म्हणजे ‘अपरिणीत फलनिमित्तकानेक पुरुष संभोगा सामान्या’.

यानंतर साधारण प्रकरणांत वरील नायिकांचे त्यांच्या मानसिक अवस्थांवरून भेद पाडले आहेत. हें करतांना शृंगारमंजिरीकारांनी रसमंजिरी आणि आमोदकारांवर टीका करून

स्वाधीनपतिका, वासकसज्जिका,
विरहोत्कंठिता, विप्रलब्धा, खंडिता,
वक्रोक्ति गर्विता, कलहांतरिता,
प्रोषितभर्तृका, आणि अभिसारिका

असे नायिकांचे भेद पाडले आहेत.

प्रियकराकडे जाणारी ती अभिसारिका. त्यांत ज्योत्स्नाभिसारिका, तमोभिसारिका, दिवाभिसारिका, गर्वाभिसारिका आणि कामाभिसारिका असे भेद कल्पिले आहेत.

वरील वर्णनानंतर नायिकांचे उत्तमा, मध्यमा आणि अधमा असे भेद पाडण्यांत आले आहेत.

यानंतर नायिकांची सोबत करणाऱ्या सखी आणि दूति यांचें वर्णन आहे. दूतीचे दासी, सखी, कारु धात्रेयी (दायाची मुलगी), प्रतिवेशिनी,

लिंगिनी, शिल्पिनी, आणि स्वतःच दूतकर्म करणारी नायिका, असे भेद आहेत. आमोदकारांनी योगिनी, प्रव्रजिता, अज्ञात मन्मथविकारावाला, संबंधिनी, शकुनज्ञापिका, विप्रश्निका, गाननटनपाटवटवती नटी अशी भर घातली आहे. त्यांत शृंगारमंजिरीकारांनी आणखी दोघांची भर घातली आहे. विक्रेत्री, मग ती बांगड्या विकणारी अगर अत्तरे, रत्ने किंवा फुलें विकणारी असूं शकेल. कांच विक्रेत्री, पटवास विक्रेत्री, मणि विक्रेत्री, प्रसून विक्रेत्री, इ. दुसरी भर 'शंकिता' ची होय. प्रियकर आणि प्रेयसी यांत रसवा आला म्हणून शंकित होऊन तो दूर करण्याचा प्रयत्न करणारी ती शंकिता होय.

नायकांचें संक्षिप्त वर्णन

नायिकांच्या वर्णनांत अकबर शहाने दोनशेऐंशी श्लोक खर्ची घातले आहेत. पण नायकासंबंधी वीस श्लोकसुद्धा नाहीत. नायकाचे पति, उपपति आणि वैशिक. परस्त्रीरत तो उपपति आणि 'सामान्यासवतो वैशिकः'. नायकांत उत्तम, मध्यम आणि अधम असे भेद आहेत. दुसऱ्या दृष्टीने नायकांचे प्रोषित, अमिलित आणि विरहिन् असे प्रकार कल्पिले आहेत.

नायकांना साह्य करणारे पीठमर्द, विट, चेट आणि विदूषक हे होत. पीठमर्द हा माणूस भटक्या, बारा गांवचें पाणी प्यालेला, उत्सुक किंवा विरही नायकाची मदत करणारा आहे. आपल्याबरोबर हा बसण्याचें आसन घेऊन फिरत असतो म्हणून त्याला पीठमर्द म्हणत !

शेवटी शृंगाराची चर्चा केली आहे. 'रतिस्थायिभावकः शृंगारः' असे अकबर शहाचें म्हणणें असून, त्याचे घटक नायक आणि नायिका हे होत. वसंत ऋतु, मंद वाहणारा वारा, चंदन, हे उद्दीपन विभाव; अनुभाव म्हणजे कटाक्ष, भृकुटि लीला इत्यादि; व्यभिचारी भाव म्हणजे लाजणें, स्मितहास्य करणें इत्यादि. शृंगार म्हणजे सुख, उत्कंठा, संभोग, विप्रलंभ इत्यादींतून अनुभवास आलेला रस हा होय. लौकिक शृंगार म्हणजे नायक-नायिकांच्या परस्परसंबंधांत अनुभवास येणारा. अलौकिक शृंगार म्हणजे काव्यनाटकाद्वारें वाचक प्रेक्षकांच्या अनुभवास येणारा.

अकबर शहा म्हणतो, शृंगारांतील खरा स्थायीभाव म्हणजे अनुराग होय. अनुरागामुळे विरहांत दुःख होतें, आणि मीलनांत, एक मीलनानंदा-शिवाय दुसऱ्या कशाचीच इच्छा राहात नाही. असा अनुराग केवळ दैव-योगानेच प्राप्त होतो. सौंदर्यादि गुणांमुळे नाही. पुष्कळदा आपल्याला सुंदर पुरुष, साधारण स्त्रियांच्या आणि गुणवान गुणरहितांच्या प्रेमांत सापडलेले दिसतात. तीच गोष्ट स्त्रियांच्या बाबतींत आहे. म्हणून अनुराग हा केवळ दैवाने प्राप्त होतो असेंच म्हटलें पाहिजे. सौंदर्यादि गुणांचा उपयोग अनुराग वाढविण्याकडे होतो इतकेंच.

शेवटच्या पांच श्लोकांत अकबर शहाने हस्तिनी, चित्रिणी, शंखिनी आणि पद्मिनीचीं उदाहरणें दिलीं आहेत.

शृंगारमंजिरीचा शेवट -

इति श्री महाराजाधिराज राज मुकुटतटघटित मणिप्रभा राजिनी-
राजित चरण राजीव-शाहराज गुरुतनूज बडे साहेब अकबरविरचित
शृंगारमंजिरी ग्रंथः समाप्त ' असा केला आहे.

शृंगारमंजिरींत विषयवर्णनांत पूर्वीच्या ग्रंथकारांचीं सर्वच मते ग्राह्य समजण्यांत आलीं नाहींत. अकबर शहाने आपलीं स्वतंत्र अशीं मते मांडलीं आहेत. यावरून त्याचा प्राचीन ग्रंथांचा सूक्ष्म अभ्यास जसा दिसून येतो, त्याचप्रमाणे त्याची स्वतंत्र विचारशक्ति दिसून येते. विषयविवरणांत त्याने जीं उदाहरणें दिलीं आहेत तीं वाचण्यासारखीं आहेत. कांही जागीं त्याने स्वतःला नायक कल्पून स्वतःची स्तुति करून घेतली आहे, यावरून त्याला स्वतःच्या सौंदर्याचा आणि रसिकतेचा अभिमान वाटत होता असें दिसतें.

नमुन्यादाखल

या ग्रंथांतील कांही सुंदर श्लोक येथे सादर करतोः—

(१) प्रियकराने तुझा अपराध केला असेल तर त्याच्याशीं बोलूं नकोस, पण आम्हां निरागस मैत्रिणींबरोबरहि न बोलणें योग्य आहे काय?

(कृतापराधः कान्तश्चेतेन मा भाषणं कुरु । अनागस्काभिरस्माभिरनालापः किमौचित्ति ॥)

(२) पश्चात्ताप झालेली विरहिणी म्हणते, “ प्रियकराने माझ्या पायावर डोकें ठेवून माझा रुसवा घालविण्याचा प्रयत्न केला पण मी त्याचें डोकें पायाने लाथाडलें. माझ्या पायावरील रंग त्याच्या कपाळाला लागला आणि मी म्हटलें, ‘तुझ्या कपाळावरील हा रंग म्हणजे तूं आपल्या उपास्य देवतेच्या पायावर डोकें ठेवल्याचें चिन्ह होय. माझे हे शब्द ऐकून तो घर सोडून चालता झाला. ’”

(चरणेन शिरसि रचितस्त्वया ममोपास्य देवता स्पर्शः । फाले लाक्षेति पतिर्गतो गृहाद्वाचमाकव्यं ॥)

(३) माझ्या स्मिताच्या चांदण्याने हातांतील कमळ झांकलें आहे. पण माझ्या प्रियकराला वाटतें की, त्याचें कारण माझा मुखचंद्र किंवा माझी चंद्राकृति नखें असावीत !

(मत्स्मितेन स तु पाणिपंकजे । पंकजं समवलोक्य मुद्रितम् ।
आह मां निजमुखेंदु निर्जित । पश्य वक्रकरजेंदु निर्जितम्)

(४) तुझा पति तुला भेटण्यास उत्सुक आहे. त्याच्याकडे लवकर जा बरें ! अशा वेळीं तुझें गजेंद्रासारखें चालणें त्याला आवडायचें नाही.

(शोघ्र प्रयाहि सुभगे प्रियसन्निधान । मा कल्प एव रमणीयतरस्तवांगे ।
त्वद्दर्शनोत्सुकदृशस्सुभगेऽधुना न । पत्युर्गजेंद्रगमना त्वमभीष्टमेतत् ॥)

(५) सखी नायिकेला म्हणते, ‘अग, लवकर वनांत चल कशी ! तुझ्या चुळीने केसर, पदाघाताने अशोक आणि आर्लिगनाने कुरबकाला बहर येईल’.

फलंति कमलवदने केसर, कंकलि कुरबकास्तरवः ।

त्वन्मुख मधुवत् कुचयुग योगास्ते नालि चल विपिनम् ॥

(६) सरोवरांत त्या कमलमुखी आणि कमलाक्षीला शोधून काढणें कठीण आहे. कारण पाण्यांत बुडी मारून ती चटकन् वर येईल, आणि कमळांत तरंगत राहिल. पण ती सांपडावी कशी ?

(कमलमुखी कमलाक्षी प्राप्या स्प्रष्टुं कथं नु सखि सरसि ? ।

अत्र निमज्जति निभृतं गत्वा कमलेषु निस्सरति ॥

(७) बिंबफळाचें चुंबन घेऊन प्रियकरणे नायिकेच्या चुंबनाची इच्छा दर्शविली; आणि नायिकेने केंसांत मल्लिकेचीं फुलें खोवून, रात्रीं तारका दिसूं लागल्यानंतरची वेळ योग्य, असें सुचविलें.

(प्रेम्णा चुंबति कांते प्रवालरुचि पक्व बिंबफलम् ।

धम्मिल्ले मदिराक्षी मल्लीमाल्यानि निक्षिपति ॥)

वरील उदाहरणें पुरेशीं ठरावींत.

शृंगारमंजिरीची रचना वरील प्रकारें आहे. या विषयावर कितीतरी ग्रंथ लिहिले गेले आहेत. पण हैद्राबादचा एक सूफी, आणि गोवळकोंड्याचा शेवटचा बादशहा अबुलहसन तानाशहा याचा गुरुबंधू बडे अकबर शहा या रसिकाने लिहिलेला ग्रंथ म्हणून शृंगारमंजिरीबद्दल अभ्यासकांना कुतूहल वाटत राहिल यांत काय संशय ?

३.

फारसी वाङ्मयाचा भारतावर ठसा

इसवी सनाच्या दहाव्या शतकापासून भारताचा फारसी भाषेशी संबंध येऊं लागला. महंमद गझनीच्या काळांत पंजाव प्रांत हा कायमचा गझनी साम्राज्याला जोडला गेला. त्या निमित्ताने मध्य आशिया आणि अफगाणिस्तान या भागांतून तुर्की, अफगाण आणि इराणी हजारांच्या संख्येने भारतांत येऊन वसाहत करूं लागले. त्यांत सरदार, शिपाई, धर्मप्रसारक, कसबी, कारागीर अशीं सर्व प्रकारचीं माणसें होतीं. या लोकांच्या वरोबर फारसी भाषा हिंदुस्थानांत आली.

वास्तविक पाहतां ज्या खिलाफतीचें नामधारी सार्वभौमत्व गझनी किंवा घोरीचे सुलतान मान्य करीत, ती अरबांची होती. बगदादचे खलीफा हे अब्बासी घराण्याचे म्हणजे अरब होते. त्यांचें साम्राज्य अँटलांटिक महासागरापासून सिंधु नदीपर्यंत पसरलें होतें. खिलाफतीची सरकारी भाषा अरबी होती. इसवी सनाच्या सातव्या शतकापासून बाराव्या शतकापर्यंत अरबी भाषेंत विपुल साहित्य निर्माण झालें. इस्लाम धर्मच अरबस्थानांतून निर्माण झालेला, त्याचा मुख्य ग्रंथ जो कुराण तो अरबी भाषेंतील. त्यामुळें धर्मशास्त्राचें बहुतेक सर्व वाङ्मय हें अरबी भाषेंतच लिहिलें गेलें. याशिवाय इतिहास, काव्य, तत्त्वज्ञान इत्यादि क्षेत्रांत नामांकित असे अरबी लेखक पुढें येऊन त्यांनी अरबी साहित्यांत भरीव कामगिरी केली. हनीफा, हंबाल, मलिक शफी, अबुसीना, अल्बेरुनी, अवेरास इत्यादि तत्त्वज्ञ आणि साहित्यिक याच काळांत होऊन गेले.

पण याच काळांत फारसी वाङ्मयाची नवनिर्मिति होत होती. इस्लामपूर्व इराणची फारसी भाषा, अरबांच्या संसर्गाने पार बदलून गेली. मूळ लिपीच्या ऐवजी अरबी लिपीचें सोपें, सुटसुटीत आणि

सुधारलेले स्वरूप फारसीला लावण्यांत आले. याशिवाय मूळ फारसी भाषेत अरबीचे असंख्य शब्द येऊन त्यामुळे आधुनिक फारसी भाषा अस्तित्वांत आली. इस्लामपूर्व फारसी आणि आधुनिक काळांतील फारसी यांतील अंतर साधारणपणे आपल्याकडील वैदिक संस्कृत आणि पांचव्या-सहाव्या शतकांतील संस्कृत यांतील भेदाइतके, किंवाहुना जास्तच आहे असे म्हणतां येईल.

अशा फारसी भाषेतील साहित्याला इसवी सनाच्या आठव्या आणि नवव्या शतकापासून वेगळे आणि स्वतंत्र स्वरूप येऊं लागले. एकीकडे मध्य आशिया आणि दुसरीकडे खलीफांचो राजधानी बगदाद ही ईराणला लागून असल्यामुळे आणि खलीफांच्या दरबारांत ईराणी मुत्सद्यांचें प्राबल्य असल्यामुळे फारसी भाषेला तुर्क, अरब आणि ईराणी यांच्यांत सर्वमान्य बनलेली भाषा म्हणून महत्त्व प्राप्त झालें. ईराणच्या शेकडा नव्वद लोकांनी इस्लाम धर्म ग्रहण केला असला तरी त्यांनी आपलें स्वतंत्र अस्तित्व कायम ठेविलें होतें. इस्लाम धर्माच्या चौकटींतच पण आपलें स्वत्व टिकविण्याच्या भावनेतून फारसी भाषा, शिया पंथ, आणि सूफी संप्रदाय या तीन चळवळींना ईराणमध्ये उठाव मिळाला.

खलीफांचें राजकीय महत्त्व दहाव्या शतकापासून कमी होऊं लागलें आणि त्यांची जागा मध्य आशियांतील तुर्क आणि तातार लोकांनी घेतली. ईराण, अफगाणिस्तान या पूर्वेकडील देशांत आणि अनातूलिया (सध्याचें टर्की) या पश्चिमेकडील भागांत तुर्कांनी सत्ता ग्रहण केली. अफगाणिस्तान, बाल्ख, बुखारा आणि खुरासान या प्रांतांत तुर्कवंशीय महंमद गझनीचें राज्य सुरू झालें. पण तुर्की भाषा ही त्या काळीं प्रगल्भ झालेली नसल्यामुळे गझनी दरबारांत फारसीचें प्राबल्य झालें. ईराणचा प्रमुख कवि फिर्दासी याचें महाकाव्य शहानामा हें गझनींच्या काळांत निर्माण झालें. शहानाम्यांत प्रामुख्याने इस्लामपूर्व ईराणच्या सम्राटांचीं आणि वीर पुरुषांचीं वर्णनें आलीं आहेत. म्हणजे शहानामा हें ईराणचें महाभारत होय असें म्हणतां येईल. शहानाम्याचा प्रसार सर्वत्र झाल्यामुळे मुसलमानांच्या तोंडी सुहराब, हस्तुम, जमशीद, दारा, नौशीरखान, खुस्रौ, शीरी, मणिकांचन... ३

फरहाद या पारसी स्त्रीपुरुषांचीं नांवे सहज खेळू लागलीं. फारसीला उदार आश्रय देणाऱ्या गझनींचें साम्राज्य हिंदुस्थानांत पंजाब प्रांतावर चालू झालें (इ. स. १०२७). या निमित्ताने हिंदुस्थानचा फारसीशीं प्रथम संबंध आला. ईराण, तुराण या भागांतून अनेक शिपाईसरदार, कवि आणि धर्मप्रचारक पंजाबांत आले, आणि त्यांच्यामुळे पंजाबांत प्रथम भारतांतील फारसी साहित्याच्या निर्मितीला सुरवात झाली. फारसी आणि दिल्लीच्या परिसरांत बोलण्यांत येणाऱ्या हिंदीमधूनच उर्दू भाषेला सुरवात झाली हें अभ्यासकांस माहित आहे.

मुसलमानांचा बहुसंख्य भाग अरबी, फारसी व तुर्की या भाषांचा वापर त्या काळीं करीत असे. कुराण हें अरबींत असल्यामुळे आणि खलीफा हे अरब असल्यामुळे धार्मिक आणि सरकारी भाषा म्हणून अरबीचें महत्त्व अनन्यसाधारण होतें. पण उत्तरेत सिंध आणि दक्षिणेत केरळ येथेच अरबांचा भारताशीं संबंध आला. सिंधमध्ये ते राज्यकर्ते म्हणून आले तर केरळांत ते व्यापाराच्या निमित्ताने वसले. पण सिंधमध्ये त्यांची सत्ता फार काळपर्यंत टिकली नाही. त्यामुळे अरबी वाङ्मयाचा भारतीय जीवनावर विशेष परिणाम झाला नाही. हिंदुस्थानांत मशिदींतून, दर्यांतून, खानके म्हणजे मठांतून अरबी भाषेचा अभ्यास सतत चालू राहिला. हिंदुस्थानांत अरबीचे अनेक विद्वान होऊन गेले, पण धार्मिक दृष्टीने अभ्यास करण्यास आवश्यक इतकेंच महत्त्व भारतांत अरबीला राहिलें, फारसीसारखी ती कधींच देशव्यापी बनली नाही.

भारतांत मध्ययुगांत काय किंवा मोगल काळांत काय, मुसलमानांचीं राज्यें हीं प्रामुख्याने तुर्कांचींच राज्यें होती. पण त्यांनी फारसी भाषाच आत्मसात केली. तुर्कांचा अभ्यास भारतांत झालाच नाही असें म्हटलें तरी चालेल.

भारतांतील फारसी साहित्य हें सर्व अंगांनी परिपूर्ण आहे, धर्मशास्त्र, सूफी पंथ, काव्य, इतिहास, या सर्व क्षेत्रांतून भारतांत विपुल फारसी साहित्य निर्माण झालें आहे. ईराणमध्ये पंधराव्या शतकापर्यंत फिरदौसी, सादी, जलालुद्दीन रूमी, फरीदुद्दीन अत्तार, रबायांचा कर्ता

उमर खय्याम, सिकंदर नाम्याचा कर्ता निजामी, सूफी कवि जामी आणि ईराणचा सर्वश्रेष्ठ कवि हाफिज ही मंडळी होऊन गेली. पण भारतांत या काळांतील फारसी साहित्यिकांत अली हुजवेरी, मीर हसन संजरी, अमीर खुस्रो, बंदे नवाज, इसामी, शर्फुद्दीन मुनेरी, रक्नुद्दीन दबीर काशानी इत्यादींचीं नांवे आपल्याला आढळतात. सूफी पंथांत अली हुजवेरी (इ. स. १०५०) याचा ग्रंथ कशफुल महजूब, मीर हसन संजरीचा ग्रंथ (इ. स. १३२०) फवाय दुल फवाद, बंदे नवाज (१३२४-१४२३) याचा ग्रंथ असमाउल असरार, आणि रक्नुद्दीन दबीर काशानी (१४५०) याचा ग्रंथ शमायल अतकिया हे ग्रंथ प्रमाणभूत मानले जातात. काव्यांत अमीर खुस्रो (मृत्यू इ. स. १३२५) हा तृतीये हिंदू म्हणजे हिंदुस्थानचा शुक्राचार्य म्हणून ओळखला जातो. भारतांतील सर्वश्रेष्ठ फारसी कवि म्हणजे अमीर खुस्रो हा होय. इसामीने मुसलमानांचा इतिहास महाकाव्यांत वर्णन केला आहे (इ. स. १३४७). इतिहासकारांत बर्नी, सिराजुद्दीन अफीफ यांनी खिलजी आणि तुघलक घराण्यांचे इतिहास लिहिले आहेत.

इ. स. १५२६ मध्ये पानिपतचे युद्ध होऊन बाबरने मोगल राज्याची स्थापना केली. बाबरला आपल्या मातृभाषेचा म्हणजे तुर्कीचा अभिमान होता. म्हणून त्याने आपले आत्मचरित्र तुर्की भाषेत लिहिले आहे. त्याच्या काळांत मोगल दरबारांत फारसी भाषेच्या बरोबरीने तुर्कीला मान असे. पण हुमायूनच्या काळांत ही स्थिति बदलली. मोगलांनी तुर्की भाषेचा वापर खासगी व्यवहारापुरता ठेविला. पण साहित्य आणि राजकारण याकरिता त्यांनी फारसी आत्मसात केली. अकबरच्या काळांत तुर्कीचे महत्त्व जवळजवळ नामशेष झाले.

इसवी सनाच्या पंधराव्या शतकापासून राजदरबाराची भाषा म्हणून हिंदूंनी फारसीचा अभ्यास करण्यास सुरवात केली. त्यामुळे फारसी जाणणारा आणि या भाषेत ग्रंथरचना करणारा मोठा वर्ग भारतांत निर्माण झाला. दक्षिणेत बहमनी सुल्तान (१३४७-१५२६) आणि त्यानंतर नांदलेल्या पांच शाह्या (गोवळकोंडा, विजापूर, अहमदनगर,

बीदर आणि वऱ्हाड) यांच्या दरबारांतहि फारसीतून ग्रंथरचना करणारे अनेक लेखक निर्माण झाले. अकबराचें युग हें भारतांतील फारसी साहित्याचें सुवर्णयुग म्हणतां येईल. त्याच्या दरबारांतील फैजी हा खुस्त्रौच्या खालोखाल, भारतांतील श्रेष्ठ फारसी कवि समजला जातो. त्याची प्रमुख रचना म्हणजे नळदमयंतीच्या कथानकावर त्याने लिहिलेले फारसी महाकाव्य होय. अबुल फजलबद्दल तर विद्वानांचें असें मत आहे, की भारतांत त्याच्या तोडीचा फारसी भाषेचा पंडित झालाच नाही. अकबरनामा आणि आईने अकबरी हे त्याचे प्रमुख ग्रंथ अमर झाले आहेत.

याच काळांत ईराणमध्ये सफवी घराण्याचें राज्य सुरूं झालें होतें. (१५१४ ते १७२२). पण फारसी साहित्याला त्यांच्याकडून म्हणावा तितका आश्रय मिळाला नाही. त्या उलट भारतांत मोंगलांनी कवि, साहित्यिक, विद्वान इत्यादींना उदार आश्रय दिला. त्यामुळे ईराणमधून विद्वानांचा पूर भारताकडे वाहू लागला. अकबर ते औरंगजेब या मोंगल बादशहांच्या काळांत ईराणमधील अनेक नामांकित साहित्यिक हिंदुस्थानांत आले. उत्तरेंत मोगल आणि दक्षिणेंत विजापूर, गोवळकोंडा आणि अहमदनगरचे सुलतान यांच्या दरबारांत त्यांना मानमरातब व प्रतिष्ठा लाभली. भारतांतील फारसी कविपंचकांत खुस्त्रौ, फैजी, उर्फी, जहरी आणि नजीरी हे येतात. यांपैकी शेवटचे तीन कवि अकबरच्या काळांत ईराणांतून आले. उर्फीला अकबर आणि जहांगीरचा सरदार अब्दुरहीम खानखाना यांचा आश्रय होता तर जहूरी आणि नजीरी यांचा उत्कर्ष दक्षिणेंत झाला.

या काळांत घडलेली महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे भारतीय पुस्तकांचे झालेले फारसी अनुवाद हे होत. या कामांत अकबरने पुढाकार घेतला. त्याने फारसी आणि संस्कृत पंडितांची एक समिती नेमून त्यांच्याकडून अनुवादाचें काम करून घेतलें. अबुल फजल, फैजी, अब्दुलकादर बदायूनी, नकीबखान, मुल्ला शीरी, हाजी सुलतान, खाजा हुसेन मरवी, मुल्ला इब्राहीम ही मंडळी या कामावर होती. नळदमयंतीवरील फैजीच्या

फारसी महाकाव्याचा उल्लेख वर आला आहे. महाभारत, पंचतंत्र, लीलावती, रामायण, सिंहासनवत्तीशी, अथर्ववेद, भगवद्गीता, योगवासिष्ठ, हरिवंश, राजतरंगिणी या ग्रंथांचे अनुवाद अकबराच्या काळांत झाले. जहांगीरच्या काळांत मुल्ला मसीहने रामायणावर फारसींतून महाकाव्य रचलें. शहाजहानचा मुलगा दाराशिकोह हा तर भारतीय तत्त्वज्ञानाचा गाढा अभ्यासक होता. त्याने भगवद्गीतेचें फारसी भाषांतर केलें आहे. याशिवाय त्याच्या प्रोत्साहनाने पासष्ट उपनिषदांचे आणि योगवासिष्ठाचे फारसी अनुवाद करण्यांत आले. भारतीय आणि इस्लामी तत्त्वज्ञानाचा समन्वय करणारा दाराचा ग्रंथ मज्मुअल वहरैन (समुद्रसंगम) हा फारसी वाङ्मयांत महत्त्वपूर्ण समजला जातो.

इतिहास क्षेत्रांत फारसी लेखकांनी अतिशय महत्त्वाची कामगिरी केली आहे. भारताच्या इतिहासाभ्यासकांना अत्यंत उपयुक्त असे शेकडो फारसी साधनग्रंथ या काळांत निर्माण झाले. फारसी इतिहासकारांची या काळांतील संख्या पाहिली तर विस्मय वाटतो. हुमायूनचें चरित्र त्याची बहिण गुल्बदन बेगम हिने लिहिलें. हुमायूनचा शागीर्द जौहर याने आपल्या धन्याचें चरित्र लिहिलें. अबुल फजलच्या 'अकबरनामा' आणि 'आईने अकबरी' चा उल्लेख वर आला आहे. जहांगीरचें आत्मचरित्र 'तुजके जहांगीरी' या नांवाने प्रसिद्ध आहे. अब्बासने शेरशहाच्या कारकीर्दीचा इतिहास 'तारीखे शेरशाही' या नांवाने लिहिला आहे. शहाजहान बादशहाने मोगल वंशाचा इतिहास लिहिण्याच्या कामीं अब्दुल हमीद लाहोरी याची नेमणूक केली. त्याचा 'बादशहानामा' हा ग्रंथ शहाजहानच्या कारकीर्दीचा अधिकृत इतिहास आहे. या ग्रंथाला सुरवात मिर्जा अमीनाई कजवीनी याने केली आणि मुहम्मद वारिसने तो ग्रंथ पुरा केला.

औरंगजेबानेहि सरकारी इतिहासलेखक म्हणून मुहम्मद काजिम याची नेमणूक केली. त्याने 'आलमगीरनामा' हा ग्रंथ लिहून तो इ. स. १६५८ पर्यंत आणिला. नंतर औरंगजेबाने ती जागा रद्द केली.

दक्षिणेंत या काळांत महत्त्वाचे इतिहासकार म्हणजे रफीउद्दीन शीराजी, तबातबाई आणि फिरस्ता हे होत. तजकिर तुलमुलुक, बुऱ्हाणे

मासिर आणि गुल्शने इब्राहीमी हे त्यांचे ग्रंथ होत. फिरश्ता (मृत्यु इ. स. १६१०) हा भारतांतील सर्वश्रेष्ठ इतिहासकार समजला जातो.

उत्तरेतील इतिहासकारांत प्रमुख म्हणजे अब्दुल कादर वदायुनी, बख्शी निजामुद्दीन, नेमतुल्ला, अब्दुल्ला, मुहम्मद सादिक हे होत. वदायुनीचे 'मुंतखबुतवारीख' आणि निजामुद्दीनचे 'तबकाते अकबरी' हे प्रमाणभूत ग्रंथ समजले जातात.

या काळांत फारसीत लिहिणारे हिंदु लेखकहि पुढे आले. राम विद्रावन, खुशहालचंद, ईश्वरदास, भीमसेन हीं नांवे या काळांतील होत. मराठ्यांच्या इतिहासाच्या दृष्टीने मुस्तैदखानाचा ग्रंथ 'मापिरे आलमगीरी' हा महत्त्वाचा होय. औरंगजेबाच्या कारकीर्दीतील आणखी एक प्रमुख इतिहासकार म्हणजे अबुलफजल होय. हा अकबरच्या काळचा अबुलफजल नव्हे. याच्या ग्रंथाचा पूर्णपणे उपयोग करून त्याची जाणीवहि न ठेवणारा ग्रंथकार म्हणजे खाफीखान हा होय. त्याने आपला प्रसिद्ध ग्रंथ 'मुंतखबुल्लबाब' हा इ. स. १७१७ त लिहिण्यास घेऊन तो इ. स. १७३२ मध्ये संपविला.

मोगलांचे सरकारी कागदपत्र, इतिवृत्ते, दैनंदिन्या, अखवार, आज्ञापत्रे, फमनि, पत्रे कितीतरी संख्येने उपलब्ध झालीं आहेत. अबुलफजल, फैजी, औरंगजेब इत्यादींचा पत्रव्यवहार म्हणजे इतिहासाचें अमूल्य साधन होय.

या काळांत प्रांतोप्रांतींचे फारसी इतिहास लिहिले गेले ते वेगळेच. एक दक्षिणप्रांत घेतला तर अठराव्या शतकांत होऊन गेलेल्या फारसी इतिहासकारांची संख्या पंचवीसच्या वर सहज जाईल. यूसुफ महंमद, महंमद अली, गुलाम अली, आजाद बिलग्रामी, तजल्लीशहा, शहानवाज खान, मन्साराम, लक्ष्मीनारायण, अशीं कितीतरीं नांवे आपल्या डोळ्यांसमोर येतात. त्यांचे ग्रंथ म्हणजे मराठ्यांच्या इतिहासावर प्रकाश पाडणारे दीपच होत. उत्तरेत या काळांत गुलाम हुसेनच्या सैरुमुताखरीनसारखे ग्रंथ लिहिले गेले (१७८४).

हिंदु इतिहासकारांत विद्रावन, खुशहालचन्द, ईश्वरदास, भीमसेन हीं नांवे वर दिलीं आहेत. त्यावरोबर चन्द्रभान आणि त्याचा ग्रंथ चहारचमन, केवलराम आणि त्याचा ग्रंथ तजकिरतुल् उमरा, हीं नांवेहि महत्त्वाचीं आहेत. महाराष्ट्रीयानी फारसीचा विशेष अभ्यास केला असें दिसत नाही. फारसी लेखकांत एकच महाराष्ट्रीयीयाचें नांव आहे. आणि तें म्हणजे काशीराज याचें होय. पानिपत प्रसंगीं तो हजर होता. त्या युद्धावर त्याचा ग्रंथ महत्त्वाचा आहे.

एकोणिसाव्या शतकांत उर्दूचा प्रचार होऊन फारसी मागे पडली. तरी पण सर्वसाधारणपणे इ. स. १८५० पर्यंत कमी प्रमाणांत का होईना, फारसींतून साहित्यनिर्मिति होत होती. सतराव्या शतकांत सायब आणि अठराव्या शतकांत बेदिल हे प्रमुख फारसी कवि होऊन गेले, तर एकोणिसाव्या शतकांत फारसींतून अप्रतिम काव्य लिहिणारा गालिब हा होय. त्याच्या उर्दू काव्याने त्याला अमर कीर्ति मिळवून दिली असली तरी त्याची फारसी कविता संख्येने चौपट आणि गुणाने उर्दू काव्याइतकी भरते. त्या काळांतील कवि कष्टाने आणि बळजबरीने उर्दूत लिहित. इतका त्यांच्यावर फारसीचा पगडा बसला होता. एकोणिसाव्या शतकांत फारसी इतिहास ग्रंथांत तुराबअलीचे हदीफतुल आलम, गुलामहुसेनचे गुल्जारे आसफिया, इब्राहीम जुबेरीचे बुसातीनुस्सलातीन, शुस्त्रीचे तोहफतुल आलम इत्यादींचा समावेश होतो.

आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचा भारतांतील शेवटचा फारसी कवि म्हणजे महंमद इक्वाल (१८७३-१९३८) हा होय. अस्मितेचा आविष्कार आणि त्यांतून इस्लामचें पुनरुज्जीवन हें त्याचें ध्येय होतें. उर्दूंतून रचना केल्यास आपला संदेश भारताच्या बाहेर जाणार नाही असें वाटून त्याने आपली महत्त्वाची काव्यरचना फारसींतून केली. असरारे खुदी व रमूजे बेखुदी हे त्याचे प्रमुख फारसी काव्यग्रंथ आहेत.

तरी पण अठराव्या शतकापासून फारसीची लोकप्रियता उर्दूने घेण्यास सुरवात केली. मोंगल साम्राज्याचा अपकर्ष झाल्यावर ईराणकडून होणारी विद्वानांची येजा थांबली. फारसी समजणारे हळुहळू कमी होऊं लागले, तसे लोक उर्दूकडे वळू लागले. अठराव्या शतकाच्या मध्यापासून

उर्दूतून काव्यग्रंथांची, आणि एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरवातीपासून गद्यग्रंथांची निपज होऊ लागली. आता भारतांत फारसीला भवितव्य नाही. पण सुमारे आठशें वर्षे प्रमुख सत्ताधाऱ्यांच्या वापरांतील भाषा म्हणून फारसीचें स्थान महत्त्वाचें होतें. याचा परिणाम भारतीय भाषांवर झाल्याशिवाय राहिला नाही. दिल्लीच्या परिसरांतील हिंदी आणि फारसी यांच्या मिश्रणांतून उर्दू भाषेचा जन्म झाला आहे. फारसीचा भारतावर झालेला हा सर्वांत महत्त्वाचा परिणाम होय. याशिवाय इतर भाषांतून असंख्य फारसी शब्द दिसून येऊं लागले.

मराठीपुरतें जरी पाहिलें तरी चवदाव्या शतकांत महाराष्ट्राचा फारसीशीं परिचय झाला. बहामनी आणि पांच शाह्या आणि नंतरचे मोंगल यांच्या नोकरींत रुजू झालेल्या मराठ्यांना, निदान महत्त्वाचे हुद्दे असणाऱ्या मुल्की आणि लष्करी अधिकाऱ्यांना फारसीचें ज्ञान असलें पाहिजे. राज्यकारभाराच्या निमित्ताने अनेक फारसी शब्द हळुहळू लोकांच्या तोंडीं वसू लागले. जमीन, जुमला, कज्जा, नूकसान, नफा, महसूल, जिराईत, वागाईत, महजर, तक्रार, तगादा, तारीफ, मोहीम, तहकुबी, माफी, बंदोबस्त, जकात, कुनिसात, तसदी इत्यादि शब्द खेड्यापाड्यांत पसरले. पुढे मराठ्यांनी भारताचा बहुतेक भाग व्यापला. त्यावेळीं फारसीतून पत्रव्यवहार करणाऱ्या दरबारांशीं त्यांचा अधिक घनिष्ठ संबंध आला. त्याबरोबर पेशवाईतील राजकीय पत्रव्यवहार फारसीप्रचुर बनला. केवळ क्रियापदे आणि सर्वनाम मराठी, बाकी सर्व फारसी असें आपल्याला पेशवे दप्तरांतील मराठीचें स्वरूप दिसतें. पेशवाईनंतरहि अव्वल इंग्रजांत अनेक फारसी शब्द बरेच टिकून होते. पण मराठी शिक्षणाचा प्रचार झाल्यानंतर ही स्थिति हळुहळू पालटू लागली. भाषाशुद्धीकरणाच्या चळवळीने थोडेबहुत फारसी शब्द कमी झाले. असें असूनहि अद्याप मराठी लिखाणांत आपण फारसी शब्द अभातविपणे कां होईना, किती प्रमाणांत वापरतो हें पाहिलें तर आश्चर्य वाटेल. हे शब्द फारसी असतील, असें आपल्याला वाटणारहि नाही. इतके ते मराठींत एकजीव झाले आहेत. मराठींत वापरांत असलेले खालील कांही मूळ फारसी शब्द किंवा त्यांचीं विघडलेलीं रूपे पहा.

तसदी, दगदग, वसवस, फरफरा, शिताफी, छानछोकी, नजीक, महिरपी, मोफत, तारीफ, फरारी, वकील, कायदे, कानू, कज्जा, ताबा, जिराईत, तोशीस, मोघम, मुबलक, माफक, वाजवी, जुजवी, इमारत, मजले, जोर, जेरी, खून, बिल्वर, पोशाक, हुबेहुब, चश्मा, दिमाख, मिजास, ऐषआराम, मजूर, बेकार, वकूब, खुलासा, तपशील, गुलाब, जरतार, किनार, बंदर, मेहरबान, हुजूर, जबाबदार, गोलंदाज, रकाने, जाहिरात, अक्कल, नादान, नाइलाज, इजा, आजार, दवाखाना, मयत, मस्करी, खुशामत, हालहवाल, कमीजास्ती, रहदारी, कागद, मुर्वत, मातबर, मैफिल, खलबत, तबक, तकलुबी, मुलामा, झिलई, कल्हई, कुलुप, किल्ली, जबरदस्ती, मस्ती, दगा, आरास, उरूस, रोशनाई, डावपेंच, सबूर, फारकत, फाके, जहांबाज, अबकारी, नायब, महसूल, गम, आरसा, रोख, निगा, नमूद, यादी, ग्वाही, जाबसाल, गर्दी, अत्तर, गुच्छ, वस्ताद, गुलाम, कमाल, तडफ, रोखा, कर्ज, रदबदली, ऐवज, जिन्नस, शिल्लक, शेलकी, तन्हा, दम, खुमारी, खलाम, पडदा, पोक्त, मर्द, तारीख, रोजमुरा, गुदस्ता, गुलहौशी, विगर, वगैरे, उर्फ, साहेब, जुलुम, जांच, नगदी, कुरापत, खराब, हकनाक, नाहक, पसंत, मुक्काम, मोबदला, नाराज, राजीनामा, शाहीर, तडफ, तल्लख, शिवाय, इसम, रुजू, नुकसान, अशील, मुभा, मेहनत, तक्त, अब्रू, इभ्रत, दानत, नेकी, मुत्सद्दी, कारकून, विशात, गिल्ला, गमजा, खरेदी, बाकी, वजा, जमा, खर्च, नाजुक, साज, रास्त, नूर, नक्षा, नकाशा, कशीदा, कसब, दर्बार, आव, हुकुम, गिरफदार, शिस्त, शिरस्ता, तरतूद, मखमल, किनखाप, किल्ला, बुरुज, मजकूर, तंबी, सही, शेखी, वज, हुशारी, शाबासकी, बक्षीस, इनाम, जहागीर, सरंजाम, नालायक, मंजूरी, अर्क, वर्क, गज, तालीम, तहाहयात, ऐन, सुमार, यंब, त्यंब, खुलासा, हमखास, तमाम, आम, कलम, बाही, बगल, तस्त, ख्याली खुशाली, मखलाशी, शिक्का-मोर्तब, बेफाम, सफेदी, साफसफाई, जहाज, रंगीबेरंगी, वतन, वाह्यात, तुफान, नक्षीकाम, जरा, कारवाई, दर्दी, विलायत, कायम, कहर, गरज, कंगवा, जय्यत, जोम, मरातब, नामदार, खासदार, अंमल, गुमान, मगूरी, मुजोरी, किता, रेस, विजार, पायपोस, अलबत, वाहवा, हुकुमशाहा,

वजन, गरीब, दौलत, गंज, हरामखोर, फितूर, शिकस्त, खस्ता, कुस्ती, गारत, दर्यावर्दी, मेजवानी, ज्याफत, मेवा, बुट्टेदार, फरक, डाग, फिर्याद, शिकार, दुतर्फा, दहशत, तंग, बहादुर, बिल्कुल, अख्त्यार, दुकान, हिंमत, दोस्त, दुस्मान, मुद्दा, वसूल, वशीला, हशील, जंगजंग, हजामत, खजील, बेहोश, ताजेतवाने, ताकद, बेचैन, तब्येत, शौक, सरबत, समई, अजब, अस्सल, कजाग, फाजील, फिकीर, अजीजी, अर्जी, हैराण, वैराण, हलाखी, तयारी, कतल, तफावत, मुश्कील, कुवत, इत्यादि इत्यादि.

असे एक ना दोन किती म्हणून शब्द सांगावे. वर दिलेले शब्द सुचले तसे दिले. सध्याच्या मराठी लेखनांत यापेक्षा किती तरी अधिक शब्द आपल्याला आढळून येतील.

भारतांत निर्माण झालेले आणि प्रकाशित झालेले फारसी ग्रंथ पांच हजारपर्यंत तरी सहज भरतील. हस्तलिखितांची संख्या याच्या सहासात पट म्हणजे तीस चाळीस हजारपर्यंत खात्रीने आहे. हैद्राबाद, रामपुर, लखनौ, हबीबगंज, बांकीपुर, कलकत्ता, दिल्ली इत्यादि ठिकाणीं प्रकाशित आणि हस्तलिखित फारसी ग्रंथालयें आहेत. विद्यापीठांतून असलेलीं फारसी ग्रंथालयें यांत जमेस धरलीं नाहीत.

वर सांगितल्याप्रमाणे भारताने खुस्ती, मीर हसन, फैजी, अबुल-फजल, बदायूनी, निजामुद्दीन, फिरश्ता, उर्फी, जहरी, नजीरी, सायब, बेदिल, जहांगीर, आनंदराम, मुखलिस, गालिव आणि इकबालसारखे फारसी साहित्यिक निर्माण केले आहेत. भारताच्या साहित्यिक इतिहासांत फारसीचें स्थान उपेक्षणीय खास नाही.

पण अभ्यासकांना इतिहासक्षेत्रांतील फारसी साधनें केवळ अमूल्य वाटतील. मराठ्यांचा इतिहास अभ्यासू इच्छिणाऱ्यांना तर फारसीचें ज्ञान असणें आवश्यक आहे. हीं मूळ साधनें जर आपण समजूं शकलों नाही, तर आपल्याला दुसऱ्यांच्या ओंजळीने पाणी प्यावें लागेल आणि त्या मानाने महाराष्ट्रीय इतिहाससंशोधन अपुरे आणि एकांगी ठरेल, हें उघड आहे.

फारसी नलदमयंतीआख्यान व त्याचा निर्माता

सुप्रसिद्ध मोंगल सम्राट अकबर हा एक अलौकिक पुरुष होऊन गेला. हुमायूनच्या मृत्युसमयीं मोंगलांचें राज्य केवळ पंजाव, अफगाणिस्तान आणि उत्तर प्रदेशचा कांही भाग व्यापून होतें. पण अकबराने पंचेचाळीस वर्षांच्या अविरत परिश्रमाने मोंगलांचें साम्राज्य काश्मीरपासून गोदावरी नदीपर्यंत आणि गुजरातपासून आसामच्या सरहद्दीपर्यंत वाढविलें. अकबर हा केवळ रणकुशल सेनापति होता असें नव्हे, तर तो आपल्याबरोबर विलक्षण अशी ज्ञानलालसा घेऊन आला होता. त्याने आपल्याभोंवती अनेक गुणी माणसें गोळा केलीं. भारतीय संस्कृतीचे निदर्शक अशा उत्तमोत्तम संस्कृत ग्रंथांचे फारसी भाषेतून अनुवाद अकबराच्या प्रेरणेने आणि प्रोत्साहनाने घडून आले. त्यांत अकबराला सर्वांत जास्त कुणाची मदत झाली असेल, तर त्याचा राजकवि अबुल फैज फैजी याची होय. सुप्रसिद्ध ग्रंथकार आणि अकबरनामा व आईने-अकबरीचा लेखक अबुल फजल हा फैजीचा धाकटा भाऊ होय.

फैजीचें घराणें मूळचें अरबस्तानांतील यमेन देशाचें होय. पांच पिढ्यापूर्वीं हें घराणें यमेन सोडून इराणमध्ये स्थायिक झालें. त्यानंतर फैजीचा आज्ञा शेख खिज हा राजस्थानांत नागोर येथे येऊन राहिला. नागोर येथे फैजीचा बाप शेख मुबारक याचा जन्म झाला. शेख मुबारक हा अरबी आणि फारसीचा गाढा विद्वान होता. नागोर सोडून तो आग्याला स्थायिक झाल्यानंतर मुबारकचा अकबरशीं संबंध आला. अकबरच्या धार्मिक सहिष्णुतेमुळे धर्मवेडे मुल्ला मौलवी त्याच्यावर जळफळत होते आणि अकबरच्या विरुद्ध त्यांनी फतवा पण काढला होता. पण मुबारकने अकबरला साथ दिली आणि राजकीय बाबतींतच नव्हे, तर धार्मिक कृत्यांतहि अकबरच्या आज्ञेला सर्वांनी मान तुकविली पाहिजे, असें मुबारकने बजाविलें.

फैजीचा जन्म इ. स. १५४७ मध्ये झाला. अबुलफजल हा फैजी-पेक्षा चार वर्षांनी लहान होय. फैजीचें अरबी व फारसी शिक्षण शेख मुबारकच्या देखरेखीखाली झालें. त्याने संस्कृत आणि फारसी या दोन्ही भाषांचा अभ्यास केला. अकबरने संस्कृत ग्रंथांचा फारसी अनुवाद करण्याचें काम ज्या समितीकडे दिलें होतें तिचें नेतृत्व फैजीकडे होतें. या समितीने रामायण, महाभारत, योगवसिष्ठ इत्यादि ग्रंथांचीं भाषांतरें केलीं. फैजीने संस्कृतचा अभ्यास कोठे केला असावा, याबद्दल अनेक आख्यायिका आहेत. 'तारीखे मशाहीर' या ग्रंथाच्या कत्याने एक मनोरंजक आख्यायिका या संदर्भात दिली आहे. तो म्हणतो-

“असें ऐकिवांत आहे की, फैजी बनारसला गेला आणि ब्राह्मण विद्यार्थ्यांचा वेष्ट घेऊन बनारसच्या प्रमुख पाठशाळेंत प्रविष्ट झाला. तीक्ष्ण बुद्धि, गोड वागणूक आणि ज्ञान संपादनाची तळमळ यामुळे थोड्याच अवधींत त्याने संस्कृतचें पूर्ण ज्ञान हस्तगत केलें. त्याच्या बुद्धिमत्तेमुळे आणि गोड वागणुकीमुळे अध्यापकवर्ग त्याच्यावर खूप असे. विद्येचें कार्य संपल्यावर फैजीने घरीं परत जाण्यासंबंधी गुरूची आज्ञा मागितली. गुरूने त्याला एक आठवडाभर ठेवून घेतलें आणि आपल्या पत्नीच्या सल्लामसलतीने असें ठरविलें की, 'आपली एकुलती एक मुलगी या ब्राह्मण युवकाला द्यावी.' फैजीला ही गोष्ट कळली तेव्हा त्याने सांगितलें की, मी तिला आपली मानलेली बहीण समजतो. शिवाय मी मुसलमान आहे. हें ऐकून गुरू चित्रासारखा स्तब्ध झाला. थोड्या वेळाने दीर्घ निश्वास सोडून त्याने म्हटले की 'तूं हिंदु धर्माची घोर प्रतारणा केलीस. आता बोल, माझी गुरुदक्षिणा काय देणार आहेस ?' फैजीने म्हटले की 'आपले माझ्यावर अनंत उपकार आहेत. त्यांची फेड मी कशी वरें करूं शकेन ?' गुरूने म्हटले की, 'तरीपण मी तुझ्याकडून एक वचन मागतो. तूं संस्कृत ग्रंथांचे अनुवाद करणार आहेस काय ?' फैजीने म्हटलें 'होय. मी अनुवाद करणार आहे.' गुरू म्हणाला, 'तर मग मी गायत्रीमंत्राचा अनुवाद करणार नाहीं एवढी शपथ घे.' फैजीने हें कबूल केलें." ही आख्यायिका कितपत खरी आहे हें जाणण्यास मार्ग

नाही. पण त्यावरून त्या काळीं फैजीसारखे विद्वान संस्कृतचें ज्ञान कसें संपादन करीत असावेत याची कल्पना करिता येते.

फैजीचा प्रवेश अकबरच्या दरबारांत थोडा उशीराच झाला. मध्यंतरी शेख मुबारक हा मेहेदवी अगर रोशनार्ई पंथाचा आहे असें भासवून, अकबरचें मन कलुषित करण्याचा प्रयत्न झाला होता. त्यामुळे मुबारक आणि फैजी व अबुलफजल यांना कांही दिवस अज्ञातवासांत काढावे लागले. पण वातावरण पुन्हा स्वच्छ झालें आणि अकबरने फैजीला बोलावणें पाठविलें. त्यावेळी म्हणजे इ. स. १५६८ च्या सुमारास अकबर चित्तोडच्या मोहिमेवर होता. तेथे फैजी जाऊन त्याच्या दरबारांत रजु झाला. त्यावेळी फैजीचें वाङ्मयीन कार्य चालू होतें. त्याचा महत्त्वाचा अरबी भाषेंतील ग्रंथ म्हणजे “सवाते उल् इल्हाम” हा होय. हा म्हणजे कुराणाचें भाष्य होय. आपल्याकडील ‘निरोष्ठ रामायण’ ‘परंतु रामायण’ याप्रमाणे या ग्रंथांत फैजीने आपलें लेखनचातुर्य दाखविलें आहे. तें असें की, संबंध ग्रंथांत अनुस्वार असलेलीं अक्षरें वगळलीं आहेत या ग्रंथाचें लेखन त्यावेळी फैजी करीत होता. हा ग्रंथ त्याने इ. स. १५९४ च्या सुमारास संपविला.

फैजीच्या विद्वत्तेवर अकबर खूष झाला आणि त्याने त्याच्यावर बक्षिसाची खैरात केली. थोड्याच काळांत त्याने राजपुत्रांच्या शिक्षणाकरिता फैजीची शिक्षक म्हणून नेमणूक केली. इ. स. १५८१ मध्ये फैजीला आग्रा, कालपी आणि कालंजरचा सदर म्हणजे न्यायाधीश म्हणून नेमण्यांत आलें. अनेक महत्त्वाच्या गोष्टींत अकबर फैजीचा सल्ला घेत असे. रोशनार्ई अफगाणांचें बंड, पूर्वेकडील मोहिमा आणि काश्मीरचा विजय यांत फैजी अकबरच्या बरोबर होता. काश्मीरचा मुल्की बंदोबस्त करून त्या प्रांतांतील जमाखर्चाचे हिशेब व्यवस्थितपणे लावून देण्याचें काम फैजीकडे देण्यांत आलें होतें. ती कामगिरी त्याने व्यवस्थित रीतीने पार पाडली.

या काळांत फैजीचें लेखन सतत चालू होतें. गजल, मस्नवी, रुबाई इत्यादि विविध काव्यप्रकार त्याने हाताळले. शिवाय संस्कृत ग्रंथांचे अनुवाद

त्याच्या नेतृत्वाखाली बाहेर पडत होतेच. फैजीचा कवितासंग्रह (म्हणजे 'दिवाण'), गुजरातच्या विजयावर लिहिलेली 'मस्नवी' ही या काळां-तीलच होत. कविश्रेष्ठ म्हणून फैजीची कीर्ति दिगंत पसरली होती. फैजीच्या मार्फतीने इराणमधील उर्फी, जहरी वगैरेसारख्या कवींनी अकबरच्या दरबारांत प्रवेश मिळविला. हजरजबाबीपणांत आणि शीघ्र कवित्वांत फैजीचा हात धरणारा त्या काळांत कोणी नव्हता. त्याचें एक उदाहरण म्हणजे एकदा इराणचा बादशहा शहा अब्बास सफवी याने अकबराकडे उंची नजराणे पाठविले. त्यावेळीं इराणी राजदूताने अकबराच्या समोर खालील रुवाई म्हटली :-

जंगी ब सिपाह ब खेल ब लष्कर नाजद्
 रूयी ब सिनान ब तेग ब खंजर
 अकबर ब खजीनये पुर अज् जर नाजद्
 अब्बास ब जुल्फिकारे हैदर नाजद्

(हवशांना आपल्या फौजेवर गर्व आहे. सुमुखींना आपले नयनशर आणि कटाक्षाच्या कटचारीवर गर्व आहे. अकबरला आपल्या भरलेल्या खजिन्यावर गर्व आहे. पण शहाअब्बासला आपल्या हातांतील जुल्फिकार खलीफा अलीच्या तलवारीवर गर्व आहे.)

यावर फैजीने ताबडतोब खालील कविता म्हटली :-

फिदाँस ब सल्सबील ब कौसर नाजद्
 दर्या ब गुहर, फलक ब अख्तर नाजद्
 अब्बास ब जुल्फिकारे हैदर नाजद्
 अब्बास ब जाते पाके अकबर नाजद्

[नंदनवनाला सल्सबेल या नदीवर व कैसरच्या सरोवरावर गर्व आहे. समुद्राला मौक्तिकांवर आणि आकाशाला नक्षत्रांवर गर्व आहे. अब्बासला अलीच्या तलवारीवर (अब्बास हा अलीचा भक्त म्हणजे शिया होता) गर्व आहे. पण साऱ्या विश्वाला अकबरावर (परमेश्वर व सम्राट अकबरावर) गर्व आहे.]

फैजीची असामान्य प्रतिभा लक्षांत घेऊन अकबरने त्याला ११ फेब्रुवारी १५८९ रोजीं कविसम्राट ही पदवी बहाल केली. यानंतरची महत्त्वाची कामगिरी म्हणजे फैजीला अकबरने इ. स. १५९० मध्ये दक्षिणेंतील निरनिराळ्या रियासतींना भेटी देण्यास पाठविलें ही होय. तेथून फैजी पावणेदोन वर्षांनी परत आला. आणि त्याने अकबरला दक्षिणेंतील राजकारणाची इत्थंभूत माहिती दिली.

दक्षिणेंतून परत आल्यानंतर फैजी फार दिवस जगला नाही. इ. स. १५९६ मध्ये त्याचा दम्याचा विकार बळावला. फैजी स्वतः नांवाजलेला हकीम होता. त्याच्या रोगावर पुष्कळ उपचार करण्यांत आले. पण कांही उपयोग झाला नाही. मृत्यूपूर्वी थोडा वेळ अकबरने फैजीच्या घरीं जाऊन त्याचें डोकें आपल्या मांडीवर घेतलें आणि त्याला 'शेखजी' म्हणून हाक मारली. पण तोपर्यंत फैजीचे प्राण कुडींतून निघून गेले होते. त्यावेळी फैजीला नुकतेंच पन्नासावें वर्ष लागलें होतें. त्यावेळीं झालेल्या आकांताचें अबुल फजलने आपल्या अलंकारिक शैलींत खालीलप्रमाणे वर्णन केलें आहे:-

“प्रतिष्ठित आणि विद्वान दुःखमग्न झाले, असंख्य लोकांना अपार दुःख झालें. रसिक बादशहाच्या हृदयावर औदासिन्याचा पडदा पडला. कारण राजनीतीच्या मैफिलींतील प्रमुख पाहुण्याचें (फैजीचें) जीवनपात्र वाहून चाललें होतें. राजपुत्र दुःखी होते कारण त्यांना विद्यादान देणारा त्यांचा प्रेमळ गुरु आज मूक झाला होता. सम्राटांचें सुखपुष्प आज सुकून गेलें ! कारण अनेक राजकारणांतील प्रमुख सल्लागाराचें जीवनपात्र आज भरून गेलें होतें. गरजू आणि याचकांच्या हातांत आज निराशेचे काटे दिसत होते. कारण न मागतांहि दानें देणारा आज जगांतून निघून गेला होता. प्रत्येकाच्या वाटचाला आज शोकाची मदिरा आली होती. शोकाच्या या विजेचें वर्णन वाणीने करणें अशक्य आहे. लाकडी लेखणीने हें वर्णन केलेच जाऊं शकत नाही.”

फैजीच्या साहित्यग्रंथांत प्रमुख म्हणजे त्याचा गजलांचा संग्रह, गुजरातच्या विजयावरील मस्नवी, निरनिराळ्या विषयांवरील मस्नवी,

‘मर्कजे अद्वार’ आणि सुप्रसिद्ध ‘नलदमयंतीआख्यान’ हे होत. त्याच्या गद्य ग्रंथांत भास्कराचार्याच्या लीलावतीचे भाषांतर आणि फैजीचा पत्रव्यवहार ‘लतीफये फय्याजी’ हे होत. अरबी भाषेतील त्याच्या कुराणभाष्याचा उल्लेख वर आलाच आहे.

याशिवाय रामायण—महाभारतादि ग्रंथांचे अनुवाद फैजीच्या नेतृत्वाखाली पार पडले. अकबरने या कामाकरिता एक भाषांतरखाते नेमले होते. इ. स. १५८३ मध्ये महाभारताचे भाषांतर करावे असा अकबरने विचार केला व त्यानिमित्त त्याने हिंदु पंडित आणि मुसलमान विद्वान जमविले. अकबरने हिंदु पंडितांकडून महाभारत समजून घेतले. आणि नकीबखान आणि वदायूनी यांना सांगितले. वदायूनीने महाभारताच्या चार पर्वांचे भाषांतर केले. त्याला हिंदूंच्या ग्रंथांची नावड फार. हें काय आपल्या नशिबी आले आहे म्हणून त्याने जागजागी हळहळ व्यक्त केली आहे. नंतरच्या पर्वांचे भाषांतर मुल्ला शेरी, नकीबखान आणि सुलतान हाजी ठाणेश्वरी यांनी केले. त्यावर फैजीने कांही भाग उत्तम आणि अलंकारिक भाषेत लिहून काढला. महाभारताच्या भाषांतराचे नांव ‘रज्मनामा’ ठेवण्यांत आले. त्याच्या अनेक प्रती करण्यांत येऊन त्या अमीरउमरावांना विकण्यांत आल्या. अबुलफजलने या ग्रंथाला इ. स. १५८७ त प्रस्तावना लिहिली. मुल्ला शेरीने हरिवंशाचे भाषांतर केले. वदायूनीने रामायण आणि सिंहासनवत्तीसीचे भाषांतर केले. वदायूनीच्या मते रामायण महाभारतापेक्षा अधिक सरस आहे. रामायणाचे हें कविताबद्ध फार्सी भाषांतर इ. स. १५८८ त पूर्ण झाले. सिंहासनवत्तीसीचे भाषांतर वदायूनीने इ. स. १५७५ मध्ये पूर्ण केले होते. अनुवादाचे नांव ‘नामायेखिरद अफजा’ म्हणजे ज्ञान वाढविणाऱ्या गोष्टी असे ठेवण्यांत आले. वदायूनीने राजतरंगिणीचे भाषांतर इ. स. १५९५ त संपविले. अथर्ववेदाचे भाषांतर वदायूनी, हाजी इब्राहीम आणि फैजी यांनी मिळून इ. स. १५७६ मध्ये पूर्ण केले. दक्षिणेंतून एक ब्राह्मण पंडित उत्तरेत आला आणि त्याने इस्लाम धर्माची दीक्षा घेतली. त्याचे नांव शेख भवन असे नमूद आहे. अथर्ववेदाच्या भाषांतराच्या कामांत त्याची फैजीला पुष्कळच मदत झाली.

पण भारतीयांच्या दृष्टीने फैजीचा महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे नल-दमयंती आख्यान हा होय.

फैजी आणि अबुल फजल हे धार्मिक बाबतींत उदार मताचे होते म्हणून अब्दुल कादर वदायूनीने त्यांच्यावर अनेक ठिकाणीं जळजळीत निखारे ओतले आहेत. पण फैजीने काय किंवा अबुल फजलने काय त्याची मुळीच पर्वा केली नाही. नलदमयंतीचें कथानक फैजीला अतिशय आवडलें. भारतीय संस्कृतीचें एक उत्कृष्ट चित्रण फारसी भाषेंत आपल्या हातून होत आहे याचा फैजीला अभिमान वाटे. तो म्हणतो—

अर्जों खत फगनम ब्रेहेमनाना
जुन्नार ब गर्दने जमाना

[माझ्या लेखणीच्या द्वारें मी काळाच्या गळचांत जानवें (भारतीय संस्कृतीचें प्रतीक जानवें, असें समजण्याचा फारसी व उर्दूत संकेत आहे.) अडकवीत आहे!]

ई बशा अजां ज्यादा दारम
के अज शकरे हिंद बादा दारम

(मला या काव्याची धुंदी का चढू नये? ही मदिरा हिंदु-स्थानच्या साखरेची बनलेली आहे.)

सद शुक्र के ई निगार खाना
बजिरफत निगारे जाविदाना

(धन्य आहे! जगाच्या चित्रशाळेला या अमर चित्राचा—नलदमयंती-काव्याचा—लाभ झाला.)

फैजीने हें काव्य इ. स. १५९४-९५ त लिहून संपविलें. कथानक मूळ कथानकाला जुळतें आहे. थोडाबहुत फरक आहे. उदाहरणार्थ, फैजीने नळाला उज्जयिनीचा राजा बनविला आहे. हंस दमयंतीकडे गेले तेव्हा दमयंतीने त्यांना जाळें पसरून पकडलें असें फैजीने वर्णन केलें आहे.

कलीने नळावर चिडून त्याच्या शरीरांत प्रवेश केला ही गोष्ट फैजीने वगळली आहे. तसेच देवांनी स्वयंवराच्या वेळी नळालाच आपला निरोप दमयंतीकडे पोहोचविण्यास सांगितलें, ही गोष्ट फैजीच्या काव्यांत नाही. पण असे भेद संख्येने जास्त नाहीत. आपल्या मस्नवींत म्हणजे आख्यानांत, फैजीने भारतीय वातावरण उतरविण्याची काळजी घेतली आहे. भारतांतील पतिपत्नींच्या प्रेमाबद्दल तो म्हणतो, की 'असें प्रेम फक्त हिंदुस्थानांतच आढळतें.' 'के ई नशा बर्हिद बाशद व बस' म्हणजे ही मादकता केवळ हिंदुस्थानांतच आढळते.

ई रिश्ता बसरहे हिंद बस्तंद
ब ई सब्जा बखाके हिंद किश्तंद

(ही प्रेमाची गांठ केवळ हिंदुस्थानांतच बांधली जाते. आणि हें पीक हिंदुस्थानांतच उगवतें !)

दमयंती नळाची वाट पाहात गच्चीवर उभी आहे त्याचें वर्णन पाहा—

आं रोज दमन अज सुबहताशाम
मी कद नज्जारा बर लबे बाम

(त्या दिवशी सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत दमयंती गच्चीवर नळाच्या वाटेकडे डोळे लावून उभी होती.)

जानी बसर खियास मी दाश्त
चश्मी बरहे विसाल मी दाश्त

(तिच्या डोक्यांत प्रियकराचाच विचार चालू होता. आणि तिचे डोळे मीलनाच्या वाटेकडे लागून राहिले होते.)

सरमस्त नज्जारा सूबसू दाद
दर रक्स निशात मूबमूदाद

(तिचें दृश्य प्रेक्षणीय होतें. आनंदाने तिचें अंगन्अंग पुलकित होत होतें.)

फारसी नलदमयंतीआख्यान व त्याचा निर्माता

प्रेमपत्र लिहिल्यावर दमयंतीने पत्रावरील शाई आपल्या मस्तकांतील सुगंधी चूर्णाने वाळविली, आणि—

‘ब निगाश्त अज सोजे दिल जबानी’

(आपल्या हृदयांतील आगीने तिने पत्राचें उत्तर लिहिलें.)

अज जसद फिशानदन अंबरीने मुश्क
ता गश्त सियाही अज वर्क खुश्क

(तिच्या केशकलापांतील सुगंधी चूर्णानें पत्रांतील शाई वाळविली गेली.)

दमयंतीच्या सौंदर्याचें वर्णन करताना फैजी म्हणतो, की बाग इतकी सुंदर दिसते याचें कारण म्हणजे, तिने दययंतीच्या सौंदर्याचा कांही भाग चोरला आहे. कूजन करणाऱ्या पक्ष्यांना त्याने वेदपठन करणाऱ्या ब्राह्मणांची उपमा दिली आहे. तसेंच पर्णरहित वृक्षांना कपडे काढून उघड्या अंगाने आंधोळ करणाऱ्या ब्राह्मणांची तो उपमा देतो. स्वयंवरांत जमलेल्या राजेलोकांबद्दल तो म्हणतो की, स्वयंवर मंडपांत दाखल झाल्यावर त्यांनीं आपलें आसक्तीचें होमकुंड पेटविलें. त्यांच्यामुळे सभेला शोभा आली. त्यांच्यामुळे त्या ठिकाणी बागेंत सुरुचीं आणि फुलांचीं झाडें जमल्याचा भास झाला. आणि—

हरयक बखियाले आं बसद जोश

के आं माहे फलक कश्द दर आगोश

(त्यापैकी प्रत्येकाच्या मनांत एक विचार थैमान घालीत होता आणि तो म्हणजे हा पौर्णिमेचा चंद्र—दमयंती—आपल्या कुशींत घेण्यास मिळावा.)

नलदमयंतीचीं प्रश्नोत्तरें त्याने संवादांत वर्णिलीं आहेत. दमयंतीने नळाला विचारलें की, “तुझें नांव काय, तूं का आलास आणि तुझें काय काम आहे ?” नळ म्हणाला, “तूं हें का विचारतें आहेस ? आणि अज्ञातांच्या नांवाची कां चौकशी करीत आहेस ?” तिने विचारलें, “तुझें शरीर काळें कां ?” तो म्हणाला, “माझें काळें नशीब याला

जबाबदार आहे.” ती म्हणाली, “तुझ्यावर ही काळरात्र कां आली आहे ?” तो म्हणाला, “काय करू ? नशीबाचा हा फेर आहे.” ती म्हणाली, “तुझी प्रियजनापासून ताटातूट झाली आहे काय ?” तो म्हणाला, “हो, तें एक वेड डोक्यांत शिरलें होतें.” ती म्हणाली, “बुद्धीच्या मार्गावरून तूं कां भटकलास ?” तो म्हणाला, “कलीच्या प्रतापाने मी हतबल झालो.”

फैजीच्या काव्यांतून संवादरूपाने वर्णिलेला प्रसंग वाचून मोरोपंतांच्या संवाद प्रसंगांची आठवण होते. नलदमयंती जेव्हा ओळख पटल्यानंतर एकमेकांना आर्लिंगन देतात तेव्हा तो एकमेकांचीं चुंबनें घेणाऱ्या दोन कळ्यांची (कर्दंद दो गुंचा बोसाबाजी) ;

आणि एकमेकांना विलगलेल्या एकाच झाडाच्या दोन फांद्यांची (पेचीदा दोन नखलशाख दर शाख) आपल्याला आठवण करून देतो !

आपण एक भारतीय कथा सांगत आहोत याचा फैजीला वाटत असलेला अभिमान त्याच्या काव्यांत जागजागीं दिसतो.

अर्जी संदल ना बसूदाह बर सग !

पेशानीये सुबहरा दहम रंग ॥

“नलदमयंती आख्यानाच्या चंदनाने गंध उगाळून मी प्रभातकालच्या कपाळावर टिळा लावीत आहे.”

असे उद्गार त्याने काढले आहेत.

‘या वीणेवर मी तार छेडतो. त्याचा आवाज शंखवदनीसारखा दिगंतांत जाईल’ असा त्याला विश्वास वाटतो. ‘या हिंदी गीताला मी फारसी साज चढवीत आहे’ असें तो म्हणतो. ‘नलदमयंती आख्यानाची ज्योत, ही माझ्या आंतरिक तळमळीची सोबतीण, हिला फारसीच्या अग्नीने पेटवीत आहे’, इत्यादि उद्गार फैजीला आपल्या काव्यकृतीचा किती अभिमान वाटत होता याची साक्ष देतात.

फैजीचा मृत्यु इ. स. १५९६ त अवघ्या पन्नासाव्या वर्षी झाला. त्या काळांत मोगलांचें साम्राज्य हिंदुस्थानभर पसरत होतें. मोगलांचा

प्रतापसूर्य प्रखर तेजाने तळपत होता. भारतीय जीवनाशीं समरस होण्याचें मोगलांना त्याकाळीं तरी कांही कारण नव्हतें. अब्दुल कादर बदायूनी-सारखीं धर्मवेडीं माणसें हींच त्या काळांत योग्य समजलीं गेलीं असतीं. पण धर्मवेडाच्या त्या अंधकारमय वातावरणांत असीम ज्ञानलालसा, अमर्याद जिज्ञासा, कमालीची परधर्मसहिष्णुता बाळगणारे कांही दिवे अंधाराशीं झगडत होते. ती म्हणजे अक्षरशः दिया, तूफान आणि अंधियारी रात यांची लढाई होती. काळाच्या वाटेवर आपला प्रकाश पाडून मुमुक्षूंचें मार्गदर्शन करणाऱ्या या दिव्यांपैकी सर्वांत प्रखर म्हणजे फौजी होय. त्याचें 'नलदमयंतीआख्यान' म्हणजे भारतीय साहित्याने फारसीला अर्पण केलेला प्रेमाचा उंची अहेरच !

५.

मोगलकालांतील फारसी रामायण

फारसी साहित्याची संस्कृत परंपरा

मोगल बादशहा अकबर याच्या काळांत त्याच्या प्रेरणेने अनेक संस्कृत ग्रंथांचे अनुवाद करण्यांत आले. कांही भारतीय कथानकें फारसी काव्यांतून वर्णिलीं गेलीं. रामायण, महाभारत, योगवासिष्ठ, राजतरंगिणी यांवर फारसींतून ग्रंथ निर्माण झाले, तें याच काळांत होय. फारसीचा महाकवि फैजी याने नलदमयंतीच्या कथेवर फारसींतून एक महाकाव्य रचलें. या फारसीकरणाच्या प्रयत्नांत अबुलफजल, फैजी, अब्दुल कादर वदायूनी इत्यादि फारसी पंडितांचीं नांवे आपल्याला आढळतात. फारसी साहित्यांतील ही परंपरा दारा शुकोहपर्यंत टिकली. दारा शुकोहने उपनिषदांचीं भाषांतरें करविलीं. योगवासिष्ठाचा अनुवाद त्याच्या प्रेरणेने झाला. त्याने स्वतः भगवद्गीतेचें फारसी भाषांतर केलें. इस्लामी आणि भारतीय तत्त्वज्ञानाचा समन्वय करण्याचा प्रयत्न त्याने आपल्या 'मजमुअल बहरैन' ग्रंथांतून केला. त्याने इ. स. १६५८ मध्ये या ग्रंथाचा संस्कृत अनुवाद 'समुद्रसंगम' नांवाने करविला. फारसी साहित्यांतील या प्रेरणेचें निदर्शक म्हणजे जहांगीरच्या काळांत मुल्ला सादुल्ला ऊर्फ नूरुल्ला मसीह कैरानवी याने रचलेलें रामायणावरील फारसी काव्य होय.

रामायणावर एकंदरींत पांच फारसी ग्रंथ लिहिलेले आढळून येतात. ग्रंथकारांत दोन मुसलमान असून, बाकी तिघे हिंदू आहेत. मुसलमान ग्रंथकार म्हणजे अब्दुल कादर वदायूनी आणि मुल्ला मसीह कैरानवी हे होत. इसवी सन १५८५ च्या सुमारास अब्दुल कादर वदायूनी याने अकबराच्या आज्ञेवरून रामायणाचा फारसी अनुवाद गद्यांतून केला. त्या ग्रंथाची एक प्रत जयपूरच्या दप्तरखान्यांत सुरक्षित आहे. मुल्ला

मसीह याने लिहिलेलें रामायण स्वतंत्र काव्य आहे. रामायणावरील संस्कृत किंवा हिंदी ग्रंथांचें तें शब्दशः केलेलें भाषांतर नव्हे. मुल्ला मसीहने या वेळची प्रचलित रामायणें वाचून किंवा ऐकून आपल्या पद्धतीने रामकथा फारसी काव्यांतून रचली आहे.

जहांगीरच्या पदरीं शेख हसन ऊर्फ मुकर्रबखान एक मोठा अधिकारी होऊन गेला. मुल्ला मसीह मुकर्रबखानाचा मानलेला मुलगा होय. त्याचा उल्लेख 'मासिरुलउमरा' या फारसी ग्रंथांतून आला आहे. मुल्ला मसीहसंबंधी अधिक माहिती उपलब्ध नाही.

त्याच्या फारसी रामायणकाव्यांत एकंदर सहा हजार ओळी आहेत.

काफरांच्या गोष्टी का लिहितो ?

काव्याच्या सुरवातीला मुल्ला मसीह याने परमेश्वराची प्रार्थना केली आहे. त्यानंतर पैगंबराची स्तुति आहे. नंतर त्याने आपला गुरु महंमद अबुल कासम याची स्तुति केली आहे. मग जहांगीर बादशहाची स्तुति आहे. मुंबई विद्यापीठाच्या ग्रंथालयांत फारसी हस्तलिखित आहे, त्यांतील पृष्ठसंख्या दोनशेदोन आहे. त्यामध्ये वरील मजकुरांत पहिलीं दहा पानें खर्ची पडलीं आहेत. नंतर वाणीची स्तुति आहे. मग इस्क म्हणजे प्रेमभावनेचें वर्णन आहे. त्यांत म्हटलें आहे, "अत्युच्च प्रेमाचा आविष्कार हिंदुस्थानांत दिसून येतो तसा कोठेच आढळत नाही. हिंदुस्थानांतील कण कण प्रेमाने धुंद आहे. येथील घरेंदारेंसुद्धा प्रेमपूजक आहेत. येथील बायका प्रेमाकरिता अशी कामें करून गेल्या आहेत की त्यांपुढे दीपशिखा आणि पतंग यांच्या आख्यायिका फिक्या पडाव्या."

"अशाच प्रेमकथांपैकी हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध असलेली रामकथा मी लिहित आहे. लोक म्हणतात की, काफरांच्या गोष्टी तूं कां लिहितोस ? माझा त्यांना सवाल आहे की काफरांच्या गोष्टी सांगितल्याने का मी काफर होणार आहे ? आणि मी सांगतो ती तर दिव्य प्रेमकथा आहेतना ? प्रेमभावनेंत धुंद असलेलीं हृदयेंच परमेश्वराला आणि म्हणून इस्लामला

जवळ असतात. रामकथेंतील प्रेममदिरा म्हणजे साधीसुधी नव्हे, ती रक्ताने घडलेली आहे. मसीहा, तू कुणाच्याहि टीकेची पर्वा न करिता निःसंकोच मनाने रामकथा लिही बरें. प्रथम गंगाजलाने तोंड पवित्र करून घे आणि मग रामकथा सांग. मी आता कपाळाला टिळा लावतो. गळघांत पावित्र्याचें जानवें धारण करतो आणि प्रेमविजेच्या आधाराने काफिरीं आणि इस्लामचीं बंधनें जाळून भस्म करतो. ही काफिरी असेल, तर त्यांत शेकडो 'काबा' (मुस्लिमांचें पूजास्थान) समाविष्ट आहेत, हें लक्षांत ठेवा. मी महाकवि खुसरौ किंवा निजामी आहे असे म्हणत नाही, पण माझे बोल हृदयांतून निघतात हें घ्यानांत आणा" असे म्हणून मसीहने रामकथा सुरू केली आहे.

हिंदुस्थानांत एक राजा राज्य करीत होता. त्याच्या ताब्यांत बंगालपासून सिंधपर्यंत सारा देश होता. त्याचें नांव दशरथ असून, तो अयोध्येत राहत असे. प्रधानाच्या सल्ल्याप्रमाणे दशरथाने अश्वमेध केला. दशरथाला पन्नास स्त्रिया होत्या, पण मुख्य राण्या तीन होत्या. त्या तिघींच्यांत त्याने यज्ञाचा प्रसाद वाटून दिला. परमेश्वर कृपेने यथाकाळीं राण्या प्रसूत होऊन राम, लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न हे चार पुत्र जन्मले.

पुढे कांही काळाने भरताचा मामा पंजाबांतून आला. भरताला आपल्याबरोबर पाठवावे म्हणजे त्याचें शिक्षण मी उत्तम प्रकारें करीन, पंजाबांत प्रत्येक कलेंत निष्णात असलेली मंडळी आहेत, अशी त्याने दशरथाला विनंती केली. दशरथाने भरत आणि शत्रुघ्न यांना त्यांच्या मामाबरोबर पंजाबांत पाठविलें. इकडे अयोध्येत राम शुक्लेंदुवत् दिवसेंदिवस वाढू लागला. तो चौदा वर्षांचा झाला. त्याने शस्त्रविद्येंत प्राविण्य संपादन केलें.

विश्वामित्राच्या विनंतीवरून दशरथाने अत्यंत कष्टाने राम-लक्ष्मण यांना युद्धास जाण्याची परवानगी दिली. विश्वामित्र राम-लक्ष्मण यांना घेऊन निघाला. माळव्यांत आश्रम होता तिकडे ते तिघे जाण्यास निघाले. रामाने आपल्या बाणवर्षावाने सर्व राक्षसांचा पूर्ण मोड केला. मग रामाने विश्वामित्राला म्हटले की तुमच्या म्हणण्याप्रमाणे मी तुमची सेवा

बजाविली आहे, आता आम्हाला अयोध्येस परत जाण्यास निरोप द्यावा. यावर विश्वामित्र म्हणाले की तिरहूत (मिथिला) प्रांतांत जनकाने अश्वमेध यज्ञ आणि स्वयंवर यांचा नेम केला आहे. रामाने विचारले की “स्वयंवर म्हणजे काय ? आणि सीता कोण आहे ? ” विश्वामित्राने तिची हकीकत सांगून तिच्या सौंदर्याचें खूप वर्णन केलें. मुल्ला मसीहने सीतेच्या सौंदर्याचें ‘सरापा’ म्हणजे आपाद्मस्तक वर्णन केलें आहे. सरापा म्हणजे प्रत्येक अवयवाचें वर्णन करणें. या वर्णनांत मुल्ला मसीहने चारशे ओळी लिहिल्या आहेत. सीतेचे डोळे, केस, नाक, कान, जिवणी, गालावरील तीळ, हात, गळा, मांड्या, सारांश—प्रत्येक अवयवाचें वर्णन केलें आहे. मग तिच्या पावित्र्याचें आणि विनयवृत्तीचें वर्णन आहे. हें सांगून विश्वामित्राने म्हटलें की, महादेवाने जनकाला एक धनुष्य अर्पण केलें आहे. तें धनुष्य जो वाकवील त्याला सीता देण्याचा जनकाने पण केला आहे.

यानंतर विश्वामित्र राम—लक्ष्मणांना घेऊन जनकपुरीला गेला आणि धनुष्य वाकविण्याची रामाची इच्छा आहे असें सांगितले. त्याप्रमाणे जनकाने धनुष्य मागविलें. रामाने धनुष्य हातांत घेऊन तें वाकविलें, तों तें मोडून पडलें. जनकाने मग रामाजवळ जाऊन त्याच्या कपाळावर टिळा लावला आणि सीतेचें लग्न रामाशीं लावून देण्याचें ठरलें, असें जाहीर करून ही वार्ता त्याने दशरथाकडे पाठविली. दशरथ अत्यंत आनंदाने आपल्याबरोबर आप्तइष्ट, फौजफाटा घेऊन निघाला, तो एक महिन्याने तिरहूतला (जनकपुरी) पोहोचला. जनक नगरी उत्तम रीतीने शृंगारण्यांत आली होती. सगळे नगर नाचरंगांत दंग होऊन गेलें. मग जनकाने सीतेच्या लग्नाची तयारी केली. तिला वस्त्रालंकारांनी सजविण्यांत आले. येथे मुल्ला मसीहने पुन्हा सीतेचें रसभरीत वर्णन केलें आहे.

यानंतर मुल्ला मसीहने राम—सीतेच्या वैवाहिक जीवनाचें वर्णन केलें आहे. त्यांत आलिंगन—चुंबनादि प्रणयव्यापारांचें किंचित् भडक असें शृंगारिक वर्णन आलें आहे. यानंतरचीं रामाच्या वनवासाचीं वर्णनेंहि बहारदार आहेत.

सीतेमुळे गंगेला स्वर्गसुख मिळालें

यानंतरच्या हकीकतींत रामाच्या वनवासाचीं वर्णनेंहि बहारदार आहेत. अयोध्येहून चालत चालत राम-लक्ष्मण आणि सीता गंगेच्या काठावर आलीं. तेथे रामाच्या अनुज्ञेने सीतेने गंगेंत स्नान केलें. या ठिकाणीं मुल्ला मसीहने सीतेच्या गंगास्नानाचें रसभरीत वर्णन केलें आहे. सीतेने गंगास्नानाचा हेतु धरला, गंगेला जीवनरूपी अमृताची ओळख झाली. ती नदीच्या काठावर गेली, तो पाण्यांत अग्नीची ज्वाळा प्रतिबिंबित झाली ! तिने आपलीं वस्त्रें वाजूला काढून काय ठेवलीं, मेघाच्या आवरणांतून चंद्र बाहेर आला ! तिचें पाण्यांत प्रतिबिंब पडलें मात्र, चंचल मत्स्याप्रमाणे पाण्यांत सारखी खळबळ चालू झाली. जणू मदिरेप्रमाणे गंगेचें जल धुंद झालें होतें. तिचे पाय पाण्याला लागल्या-वरोवर गंगाजलाची शुद्ध हरली. तिचा स्पर्श आपल्याला घडावा म्हणून गंगेचें सारें जल तिच्याकडे जोराने धाव घेऊ लागलें. तिच्या मुखाचे प्रतिबिंब पाण्यांत पडून गंगाजल शुद्ध झालें. गंगा स्वर्गांतून निघाली खरी, पण सीतेच्या स्नानाने गंगेला कळलें की स्वर्गसुख काय असतें तें ! स्नान करून सीता बाहेर निघाली तों तळपणारी अग्निशलाका बाहेर पडल्यासारखे झाले. तिच्या अंगावरील पाणी ओघळू लागलें तों अग्नीचीं कारंजीं उडूं लागल्याचा भास झाला. सीतेला रामाने पाहिले मात्र, त्याला आपल्या साऱ्या दुःखाचा विसर पडला.

वनसंचाराचीं रमणीय वर्णनें

रामाने विचार केला की चित्रकूट अयोध्येहून फार लांब नाही. लोकांची वर्दळ राहिल, ऋषी-मुनींच्या तपस्येंत विघनें येतील. त्यामुळे आपण येथून पुढे जावे. असे ठरवून ते तिघे वनांत संचार करू लागले. त्याचें मोठें सुरस वर्णन मुल्ला मसीहने केलें आहे. राम आणि लक्ष्मण गंगायमुनेसारखे, तर त्यांच्यामध्ये सीता सरस्वतीसारखी शोभत होती. दोन मोत्यांच्या मध्ये ती लाल माणकासारखी दिसे. दोन ग्रहांमध्ये ती चंद्रासारखी शोभे. फिरत फिरत ते तिघे अत्रि ऋषींच्या आश्रमांत आले.

यानंतर एका कावळ्याने सीतेला फार त्रास दिला, त्याची कथा दिली आहे. त्याला शिक्षा करून राम-लक्ष्मण-सीता पुढे निघाले ते एका कमल सरोवरापाशी आले. त्याचें रमणीय वर्णन देण्यांत आलें आहे. तेथून पुढे निघून ऋषींचे आश्रम पाहत आणि त्यांचा सत्कार स्वीकारीत ते ज्या वनांत शूर्पणखा राहत होती तेथे आले. तिने रामाला पाहिले मात्र, ती त्याच्या रूपावर मोहीत झाली. पण रामाने व लक्ष्मणाने तिचा अव्हेर केला. त्यामुळे क्रोधाने संतप्त होऊन तिने त्या दोघा बंधूंचा सूड घेण्याच्या उद्देशाने आपलें सत्य रूप उघडें केलें. मग रामाच्या आज्ञेने लक्ष्मणाने तिचे नाक कान कापून तिला विरूप करून सोडून दिले.

वर्णनांत उत्कृष्ट उपमा व रूपकें

शूर्पणखा तेथून निघाली ती थेट लंकेस गेली. कवीने यापुढे लंकेचें वर्णन केलें आहे. रावणाचा दरारा काय वर्णावा ! पंचमहाभूतें त्याच्या आधीन होतीं. चंद्र रात्री त्याच्या दिवाणखान्यांत दिव्याचें काम करी आणि सूर्य दिवसा त्याची सोय पाही. शूर्पणखेच्या दुःस्थितीकडे रावणाने विशेष लक्ष दिलें नाही. मग शूर्पणखेने सीतेच्या सौंदर्याचें रसभरीत वर्णन केलें. तुझ्या राण्या त्या सुंदरीच्या पुढे कुचकामाच्या होत, ती प्रभातींच्या प्रकाशाप्रमाणे प्रसन्न आहे; तिने आपल्या चेहऱ्यावरील अवगुंठन सरकविलें की चंद्रमा उदयास आल्याचा भास होतो. तिचे नाक, डोळे आणि भुवया म्हणजे धनुष्यावर चढविलेले बाणच ! पतंगाची नजर तिच्यावर पडली तर ते दिव्याकडे ढुकूनहि पाहणार नाहीत. तिचा दृष्टिक्षेप म्हणजे तीक्ष्ण शस्त्रच. तिच्या शरीराचा आणि प्रेमाचा सुगंध कुणालाहि कल्पांतापर्यंत धुंद करील. तिच्या सौंदर्यांतून ओसंडून वाहणारें तारुण्य म्हणजे जणू अमृतांत पडलेलें जीवनाचें प्रतिबिंब होय. सीतेचें वर्णन ऐकून रावणाने तिला हस्तगत करण्याचा निश्चय केला.

रामशोकाचें हृदयद्रावक वर्णन

एके दिवशी सीता पर्णकुटीच्या बाहेर फिरत असता तिची नजर कांचनमृगावर पडली. या ठिकाणी सीतेच्या सौंदर्याचें पुन्हा वर्णन आहे. तिने रामाला म्हटले की, “ हे नाथ, मला तो मृग हवा आहे. त्याच्या कातड्याची मी वस्त्रें करून घेईन. अशी वस्त्रें सम्राट फगफूर आणि

कैसर (रोमचा सम्राट) यांच्या मुलींनीहि बघितलीं नसतील. असा मृग मी अद्याप पाहिला नाही. ”

मग सीतेचा हट्ट पुरविण्याकरिता राम बाहेर पडला. सीतेची काळजी घेण्यास त्याने लक्ष्मणाला बजाविले. इकडे कांचनमृगरूपी मारिचाने रामाचा शर अंगांत घुसताच “हे लक्ष्मणा,” असें ओरडून प्राण सोडले. त्यामुळे सीतेने घाबरून लक्ष्मणाला रामाकडे जाण्यास सांगितले. लक्ष्मणाने सांगितलें की, “राम समर्थ आहे. त्याने हाक मारली नसेल. राक्षसांचा सुळसुळाट असलेल्या वनांत तुला एकटी सोडून जाणें बरें नाही.” पण सीतेने तें मानलें नाही. तिच्या डोळ्यांतून सारखे अश्रु वाहू लागले. नेत्रांतून अश्रु आणि हृदयांतून संयम दोन्हीं बाहेर पडलीं.

तिने शेवटी जीव देण्याचा आपला निश्चय सांगितला तेव्हा लक्ष्मणाला रामाकडे जाणें भाग पडलें. लक्ष्मण तेथून निघताच रावण लांडग्यासारखा त्या ठिकाणीं आला. रावण म्हणाला, “हाय, काय तुझी दशा ही ! शेजेवर फुलें नाहीत. मदिरापात्रांत मदिरा नाही. वस्त्रालंकार नाहीत. सुगंधी उटणीं नाहीत. मी लंकेचा राजा आहे. माझ्याबरोबर चल.” शेवटी रावणाने आपलें सत्य स्वरूप प्रकट केले आणि सीतेला उचललें. त्या वेळीं वनांत हाहाकार माजला. अतीव दुःखाने झाडें सुकून गेलीं. सरोवरांतील पाणी आटून गेलें. इकडे राम-लक्ष्मण परत येऊन पाहतात तों सीता नाही. रामाचा शोक काय वर्णन करावा ! रामास पुन्हापुन्हा मूर्च्छा येई.

आकाशांतील चंद्राकडे पाहून त्याला आपल्या चंद्रमुखी सीतेची आठवण होई आणि मग पर्वतांतून झरे वाहू लागवेत तसें डोळ्यांतून अश्रु वाहू लागत. रामाच्या शोकाचें मोठें हृदयद्रावक वर्णन मुल्ला मसीहने केलें आहे. इकडे रावणाने सीतेला लंकेस नेऊन अशोक वनांत ठेवली व तिला वश करून घेण्याचा त्याने प्रयत्न केला, पण त्यांत त्याला यश आलें नाही. इकडे राम-लक्ष्मण वनांत प्रवास करू लागले. मुल्ला मसीहने शबरीची भेट झाली ती या वेळी असें लिहिलें आहे. नंतर वसंतागम आणि रामाचा शोक यांचें वर्णन केलें आहे.

सीताशोधांत तिबेट, चीन यांचा उल्लेख

निरनिराळ्या ऋतूंचे वर्णन करण्यात मुल्ला मसीहच्या प्रतिभेला बहर येतो. सुग्रीवाच्या भेटीच्या वेळी वर्षाऋतूचीं आणि वालीच्या वधानंतर हेमंतऋतूचीं त्याने वर्णनें केलीं आहेत. सुग्रीवाने सीतेचा शोध घेण्याकरिता निरनिराळ्या दिशेला आपले दूत पाठविले त्या संदर्भात मुल्ला मसीहने फिरंग, जंग (हबसाण), बर्बर, तिब्वत, काश्मीर, तूराण, इराण, चीन इत्यादि देशांचा उल्लेख केला आहे. दक्षिण दिशेकडे सुग्रीवाने आपला मुख्य सचीव हनुमंत यास पाठविले. प्रवास करीत हनुमंत समुद्रकाठीं आला. या ठिकाणी मारुतीजन्माची कथा दिली आहे. तेथून मारुतीने समुद्रावर उड्डाण करून लंकेंत प्रवेश केला. लंकेचे शहर पाहतपाहत तो रावणाच्या राजवाड्यापाशी आला. त्याचा राजवाडा म्हणजे नंदनवनच ! त्याच्या भिंती दगडविटांच्या नव्हे, तर सोन्याचांदीच्या होत्या. प्रत्यक्ष सूर्यचंद्रांनी तो वाडा बांधून दिला होता. फरशीवर निरनिराळीं रत्नें जडविलीं होतीं. वाड्यांत ठिकठिकाणी केशर आणि कस्तुरी यांचा सुगंध दरवळत होता. रावणाचे अंतःपुर लावण्यावती आणि मधुरकंठी स्त्रियांनी भरून गेलें होतें. तें वैभव लुटीत असलेल्या रावणाला मारुतीने पाहिले आणि मनांतल्या मनांत त्याने रावणाचा धिःकार केला.

हनुमान एके ठिकाणी लपून बसला असता त्या ठिकाणी रावण येत आहे असें बोलणें सुरू झालें. तें ऐकून वाऱ्याने दीप भरभर हलावा तशी सीता कापूं लागली. रावण त्या ठिकाणी आला. तारुण्य आणि विलास यामुळे तो धुंद होता. त्याच्याभोवती सुंदर स्त्रिया मागेपुढे चालत होत्या. त्याला पाहून सीतेने आपल्या तोंडावर पदर घेतला. जणू दिव्यावर पडदा ओढल्यासारखें झालें.

रामाचा क्षोभ जणू लंकेवर फेकला

मग लंकादहनाची कथा मुल्ला मसीहने मोठ्या सरस शब्दांत वर्णन केली आहे. हनुमान म्हणतो, “हे मदोन्मत्त नृपते, पृथ्वीवरील केवळ सूर्यच असा आणि या युगाचा जमशीद जो राम त्याने निरोप दिला आहे की हे रावणा, तूं सती स्त्रियांना त्रास देत आहेस. तुला आपलें वैभव चालू राहावें असें वाटत असेल तर सीतेला सोडून दे. तुला आपल्या जीविताची

आणि वित्ताची सुरक्षितता हवी असेल, तर बऱ्या बोलाने सीतेला सोडून दे, नाहीतर लंकेचा सर्वनाश झाल्याशिवाय राहणार नाही." हे शब्द ऐकून रावणाला त्वेष आला आणि त्याने मारुतीचा वध करण्याची आज्ञा केली, पण विभीषणाने मना केलें. शेवटी मारुतीच्या शेपटीला पेटवून द्यावें असें ठरलें. मग पेटलेलें शेषूट घेऊन मारुतीने लंका पेटवून दिली. स्वर्गतुल्य लंका अक्षरशः नर्कपुरी बनली. लंकेचें त्रिग्रहालय अग्निमंदिर बनलें. लंकेच्या आगीने आकाशाचा तवा तापून लाल झाला. चंद्र त्यामुळे इतका पेटला की, सूर्याला आपल्या उष्णतेची लाज वाटू लागली. लंकेला जाळणारी ती आग होती काय ? छे, ते सीतेचे निःश्वास होते. रामाचा क्षोभ मारुतीने घेऊन तोच लंकेवर फेकला होता.

मग रामाने प्रचंड सैन्य घेऊन लंकेकडे कूच केलें. राम-रावणाचें युद्ध मुल्ला मसीहने चाळीस पानांत वर्णन केलें आहे. त्याच्या एक हजार ओळी भरतील. लक्ष्मणाला शक्ति लागणे, मारुतीने द्रोणागिरी आणणे, कुंभकर्णाचा आणि इंद्रजिताचा मृत्यु हीं वर्णनें मोठीं सरस आहेत. शेवटी रामाच्या हाताने रावण मारला गेला आणि लंका रामसैन्याच्या हातांत आली. मग सीतेची अग्निशुद्धि होऊन राम-सीता अयोध्येत आली. नंतर श्रीरामचंद्र सिंहासनावर आरूढ झाले. यानंतर मुल्ला मसीहने राम-सीतेचा विलास वर्णिला आहे. त्यांत कांहीसा उत्तान शृंगार आहे.

सीतेबद्दल लोकांनी घेतलेली शंका, नंतर राजारामाचा सीतात्याग, वाल्मीकीच्या आश्रमांत तिचें वास्तव्य व पुढे सीतेने धरणीमातेला दिलेली हांक असें वर्णन आहे.

ती पवित्र आणि रूपवती सीता एकाएकी नाहीशी झाली ! पृथ्वीतील रत्न पुन्हा पृथ्वींत निघून गेलें, अंतराळांतून पडलेली वीज पुन्हा पृथ्वींत गडप व्हावी तशी सीता नाहीशी झाली, सूर्य पृथ्वीच्या पोटांत उदयाला आला, अशा विविध प्रकारें मुल्ला मसीहने ही घटना वर्णिली आहे. सीतेच्या नाहीसें होण्याने रामावर जणू वज्राघात झाला. रामाने धनुष्याचा त्याग केला. राज्यवैभव त्याने सोडून दिलें. आपल्या पुत्रांना राज्य देऊन टाकलें. कोसल देश सोडून तो हिमालयाकडे गेला. तेथे त्याने एका गुहेंत प्रवेश केला. यानंतर त्याचें काय झालें हें कुणालाच कळलें नाही.

उपमेस मध्यपूर्वेतील दंतकथा

मुल्ला मसीहने येथे रामकथा संपविली आहे. वाल्मीकि रामायणाचा किंवा तुलसीदासाच्या रामचरितमानसाचा हा अनुवाद नव्हे. मुल्ला मसीहचें हें काव्य स्वतंत्र आहे. रामकथा ऐकून मुल्ला मसीहने स्वतंत्र काव्य निर्मिलें आहे. अहल्येचा उद्धार राम वनवसांत असताना झाला असें त्याने लिहिलें आहे. सीतेचा रामावरचा संताप, रामाचा शेवट ही इतर रामकथांहून भिन्न आहेत. उपमा देताना त्याने मध्यपूर्वेतील दंतकथांचा सढळ हाताने वापर केला आहे. युसुफ विहिरींत पडला तशी सीता पृथ्वींत गेली, सीतेला मृगचर्माची कंचुकी घालून आपण कैसर आणि फगफूरच्या मुलींना वैभवांत लाजवूं असें वाटणें, रावणाचें वैभव म्हणजे मुलेमानच्या सिंहासनासारखें होतें, सीतेच्या शोधार्थ वानर फिरंगण, हबसाण, इत्यादि देशांकडे रवाना झाले. रावणाच्या हातांत हिंदुस्थानी आणि इराकी मद्यें होतीं इत्यादि उल्लेख मुल्ला मसीहने केले आहेत. कोणत्याहि यज्ञाचा उल्लेख मुल्ला मसीह, अश्वमेध असाच करतो. या फारसी काव्यांत हिंदी शब्द बरेच आले आहेत. यज्ञ, आश्रम, स्वयंवर, सती, अश्वमेध, रथ इत्यादि शब्द आपल्याला आढळतात. सीतेच्या सौंदर्याचें वर्णन, निरनिराळ्या ऋतूंचें वर्णन, सीतेचे ठिकठिकाणी दिलेले उद्गार, हीं या काव्यांतील बहारीचीं स्थळें होत.

अशी ही भव्य आणि दिव्य रामकथा मुल्ला मसीहने वर्णिली आहे. प्रथम गंगाजलाने माझें मुख पवित्र करून घेतो, कपाळाला गंधाचा टिळा लावतो, गळ्यांत जानवें धारण करतो आणि मग श्रीरामाची कथा सांगण्यास सुरवात करतो असें हा जहांगीर काळांतील मुल्ला मसीह म्हणतो. यावरून भारतीय संस्कृतीचा प्रभाव त्या काळच्या राज्यकर्त्यांच्या समाजावर कसा पडूं लागला होता हें दिसून येईल. नल-दमयंतीचें फारसींतून आख्यान वर्णन करणारा फौजी, उपनिषदांचीं भाषांतरें करविणारा दारा शुकोह, महाभारत-रामायणाचीं फारसी भाषांतरें करविणारा अकबर या रसिकांच्या मालिकेंत मुल्ला मसीहचें स्थान अढळ आहे. धर्मवेडाच्या अंधाच्या रात्रींत आपला मंद प्रकाश पाडीत त्या काळीं हेच तारे भ्रांत समाजाला वाट दाखवीत होते, असें म्हणता येईल.

६.

दारा शुकोह

पन्नास उपनिषदें आणि भगवद्गीता यांचे फारसी अनुवाद करणारा, व हिंदु-मुस्लिम तत्त्वज्ञानाचा समन्वय ज्याच्यांत साधलेला आहे अशा 'मज्मुअल बहरैन' ('समुद्रसंगम') या फारसी ग्रंथाची रचना करणारा शहाजहान बादशहाचा ज्येष्ठ पुत्र महम्मद दारा शुकोह याचा जन्म अजमीर येथे २० मार्च १६१५ रोजी झाला. शहाजहानला एकंदर चौदा मुलें झालीं; पण दारावर त्याचें अलोट प्रेम होतें. शहाजहान बादशहा होईपर्यंत दाराचा काळ कांही सुखांत गेला नाही. जहांगीरची पट्टराणी नूरजहान ही शहाजहानचा मत्सर करी. तिने त्याच्याविरुद्ध जहांगीरचे कान भरले. याचा परिणाम असा झाला की, शहाजहानने आपल्या बापाविरुद्ध बंड पुकारलें. पण त्यांत शहाजहानला यश मिळालें नाही. त्याच्या कपाळीं रानोमाळ भटकणें आलें आणि शेवटी जहांगीर-बरोबर त्याला नामुष्कीचा तह करावा लागला. त्यांत दारा आणि औरंगजेब या राजपुत्रांना ओलीस म्हणून जहांगीरकडे पाठविणें शहाजहानला भाग पडलें. पण हें फार दिवस टिकलें नाही; कारण पुढे लौकरच जहांगीरचा मृत्यु (२९ ऑक्टोबर १६२७) होऊन शहाजहान गादीवर बसला आणि त्याने दारा आणि औरंगजेब यांना दरबारांत बोलावून घेतले.

दाराचा ओढा प्रथमपासूनच भिन्नभिन्न धर्मांच्या अभ्यासाकडे होता. या बाबतींत त्याने अकबराची परंपरा पुढे चालविली. त्याने यहूदी, ख्रिस्ती आणि वैदिक वाङ्मयाचा अभ्यास केला. संस्कृतच्या विद्वान पंडितांना त्याने विविध प्रकारें आश्रय दिला. त्याच्याकडे काशी, प्रयाग इत्यादि पवित्र क्षेत्रांतील विद्वानांची सारखी ये-जा असे. संस्कृत पंडितांना त्याने लिहिलेलें एक पत्र उपलब्ध झालें आहे, तें पुण्याचे विद्वान् संशोधक श्रीयुत गोडे यांनी आपल्या लेखसंग्रहांत दिलेलें आहे :

“सच्चिदानंदस्वरूपेषु महायतिवरभूपेषु परिकल्पित निर्विकल्पसमाधिविध्वस्तसंसार महाश्रमेषु श्रीगोस्वामि नृसिंहाश्रमेषु प्रकटितपरमानंदसंदोहतत्वज्ञान महामोहसमवगत सप्तभूमिका समारोह महम्मददाराशिकोहकृता ओन्नमोनारायणायेत्यष्टाक्षरमंत्रपूर्वका नमस्काराः संति ।”

दाराला शहाजहानचा सतत सहवास लाभला. एक कंदाहारची मोहीम सोडली (१६५२), तर दाराला युद्धकलेचें शिक्षण घेण्याची संधि मिळाली नाही. तसेंच त्याला गुजरात, अलाहाबाद इत्यादि सुभे देण्यांत आलेले असले, तरीपण पंजावमधील त्याचें कांही दिवसांचें सुभेदार म्हणून वास्तव्य सोडलें तर, त्याचें सारें आयुष्य शहाजहानपाशींच गेलें. त्यामुळे त्याचा भाऊ औरंगजेब याला जसा राजकारणाचा आणि युद्धप्रसंगाचा अनुभव मिळाला तसा दाराच्या वाटचाला कधीच आला नाही. त्यामुळे शहाजहानचा लाडका दारा औरंगजेबाच्या कारस्थानापुढे टिकू शकला नाही, यांत काय आश्चर्य ?

दाराचें लक्ष प्रथम 'सुफी' पंथाकडे गेलें. इ. स. १६३४ मध्ये लाहोरचा सुप्रसिद्ध सुफी मियाँ मीर याच्याशीं त्याचा संबंध आला. मियाँ मीरचा शिष्य मुल्ला शहा बदख्शी हाच पुढे दाराचा गुरु होऊन त्याने दाराला सुफींतील 'काद्री पंथा'ची दीक्षा दिली. मियाँ मीरचा मृत्यु इ. स. १६३५ मध्ये झाला. काद्री पंथांत प्रवेश झाल्यानंतर दाराने आपला अध्यात्माचा अभ्यास चालू ठेवला. त्याचें फळ म्हणून इ. स. १६३९ ते १६४६ मध्ये त्याने बरेच ग्रंथ लिहिले. त्याचा पहिला ग्रंथ म्हणजे 'सकीनतुल् अवलिया' हा होय. दोनशे पानांच्या या ग्रंथांत त्याने चारशेअकरा सुफींची माहिती दिली आहे. दाराचा दुसरा ग्रंथ म्हणजे 'सकीनतुल् अवलिया' हा होय. यांत त्याने मियाँ मीरचें चरित्र वर्णिलें आहे. याबरोबरच त्याने आपल्या ग्रंथांत सुफी पंथांतील निरनिराळ्या प्रश्नांची सांगोपांग चर्चा केली आहे.

दाराला तिसरा ग्रंथ म्हणजे 'रिसालये हकनुमा' हा होय. यांत सुफींना अध्यात्मांत येणारे अनुभव वर्णिलेले असून ध्यान, धारणा, प्राणामणिकांचन... ५

याम, समाधि, साक्षात्कार इत्यादीसंबंधी चर्चा केलेली आहे. हा ग्रंथ इ. स. १६४६ च्या सुमारास लिहिला गेला.

मुस्लिम सुफी पंथाचा अभ्यास करीत असता दाराचें लक्ष वेदांताकडे वळलें. विद्वान् पंडितांच्या मदतीने त्याने भगवद्गीता, उपनिषदे, योगवासिष्ठ इत्यादि धर्मग्रंथांचा सूक्ष्म अभ्यास केला. त्याच्या पदरीं असलेल्या पंडितांत कवींद्राचार्य सरस्वती असला पाहिजे, आणि फ्रेंच प्रवासी बर्नियरने दाराच्या पदरीं असलेला आणि नंतर सरदार दानिशमंदखान याच्या आश्रयाला आलेला म्हणून ज्या ब्राह्मण पंडिताचें वर्णन केले आहे तो कवींद्र सरस्वतीच असावा असें श्रीयुत गोडे यांनी सिद्ध केले आहे.

‘येन श्री साहिजाहां नरपतितलकः स्वस्यवश्यः कृतोभूत् ।

किं चावश्यं प्रपन्नः पुनरपिविहितः शाहिदाराशकोहः ।’

असा उल्लेख ‘कवींद्र चंद्रोदय’ या ग्रंथांत आढळतो. कवींद्राचार्य सरस्वती आणि इतर पंडित यांच्या मदतीने दाराने भगवद्गीता आणि अनेक उपनिषदे यांची भाषांतरें केलीं. आपल्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत आपण हा ग्रंथ बनारसचे पंडित आणि संन्याशी यांच्या मदतीने सहा महिन्यांत पूर्ण केला असें दाराने लिहिलें आहे. हा ग्रंथ त्याने २८ जून इ. स. १६५७ रोजी आपल्या दिल्ली येथील ‘मंजिले निगमबोध’ या राजवाड्यांत पूर्ण केला. “हीं उपनिषदे म्हणजे अद्वैताचें भांडार होत. मी त्यांत कांही फेरबदल न करता, आणि कोणतीहि स्वार्थबुद्धि न ठेवता, त्यांचें शब्दशः भाषांतर केले आहे,” असें दाराने म्हटले आहे. या ग्रंथाचें नांव त्याने ‘सिरि अकबर’ (‘महत्तम गुह्य’) असें ठेविलें. उपनिषदांच्या या फारसी भाषांतरावरून आंकेतिल दूपेरां याने फ्रेंचमध्ये आणि लॅटिनमध्ये उपनिषदांचे अनुवाद केले. लॅटिन ग्रंथ इ. स. १८०१ मध्ये प्रसिद्ध झाला. आपल्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत दारा म्हणतो—

“मी इ. स. १६४० च्या सुमारास काश्मीरला गेलो होतो. त्या वेळीं परमेश्वरकृपेने मला मुल्ला शहा यांचा शिष्य होण्याचें भाग्य लाभलें. मला निरनिराळ्या सांप्रदायांची माहिती करून घेण्याची इच्छा झाली.

या हेतूने मी अनेक आध्यात्मिक ग्रंथांची पारायणें केलीं आणि स्वतः ग्रंथ-रचना केली. पण अद्वैत समजून घेण्याची माझी तहान दिवसेंदिवस वाढतच गेली. कुराणांत अनेक सूत्रें अशीं आहेत की, इतर अपौरुषेय ग्रंथांच्या आधाराशिवाय त्यांचा अर्थ समजणें कठीण आहे. मी जुने व नवे करार आणि डेविडच्या प्रार्थना वाचल्या. अद्वैतासंबंधी त्यांतील चर्चा मोहक आहे. मी हिंदूंचे धर्मग्रंथ अभ्यासिले. हिंदु हे अद्वैताचे विरोधी नाहीत; त्यांच्या चार वेदांत आढळणारें अद्वैत-तत्त्वज्ञान उपनिषदांतून ग्रथित करण्यांत आलें आहे. उपनिषदें म्हणजे अद्वैताचा समुद्र होय. म्हणून मी त्यांचें भाषांतर केलें. कोणत्याहि तत्त्वाचा उलगडा उपनिषदांच्या द्वारें होऊ शकतो. सृष्टींतील पहिला दैवी ग्रंथ म्हणजे उपनिषदें होत. अद्वैत-सागराला पुरवठा करणारा हा अखंड झरा होय. कुराणांत आणि उपनिषदांतील तत्त्वज्ञानांत साम्य आहे. कुराणांत ज्या अषौरुषेय ग्रंथांचा उल्लेख आला आहे ते म्हणजे उपनिषदेंच होत; दुसरे असू शकत नाहीत. उपनिषदांचें भाषांतर करण्यांत माझा हेतु म्हणजे स्वतःला, स्वतःच्या मित्रांना आणि मुमुक्षूंना परमेश्वराच्या कृपेचें फळ लाभावें हाच होय. पूर्वग्रह सोडून, आणि भावनेच्या आहारीं न जाता जे कोणी हा अनुवाद, हें 'महत्तम गुह्य' ('सिर्गि अकबर') वाचतील ते सर्व प्रकारच्या दुःखांपासून आणि भीतीपासून मुक्त होऊन परमेश्वरी कृपेने युक्त होतील..."

दाराच्या प्रेरणेने 'योगवासिष्ठ,' आणि 'प्रबोधचंद्रोदय' या ग्रंथांचीं फारसी भाषांतरें करण्यांत आलीं. 'योगवासिष्ठा'चें एक भाषांतर अकबराच्या काळीं करण्यांत आलें होतें; पण तें दुर्बोध आणि क्लिष्ट असल्यामुळे दाराने सोपें आणि सुटसुटीत भाषांतर करविलें (इ. स. १६५६). या फारसी अनुवादाच्या प्रस्तावनेंत दारा लिहितो—

“योगवासिष्ठाचें पूर्वी शेख सुफीने केलेलें भाषांतर मी वाचलें. रात्री मला एक स्वप्न पडलें. स्वप्नांत मला दोन तेजःपुंज व्यक्ती दिसल्या. मी त्यांच्याकडे नकळत ओढला गेलो. त्यांपैकी एकाने—वसिष्ठांनी—मोठ्या ममतेने माझ्या पाठीवर हात ठेविला आणि दुसऱ्या व्यक्तीकडे वळून

म्हटलें, 'रामचंद्रा, हा पहा सत्यशोधनाच्या मार्गातील पथिक.' हें ऐकून श्रीरामचंद्राने मला आर्लिंगन दिलें. मग वसिष्ठानी श्रीरामाला प्रसाद दिला. तो त्याने आपल्या हाताने मला दिला. हें स्वप्न पाहिल्यानंतर, योगवासिष्ठाचें भाषांतर करवावें अशी मला तीव्र इच्छा झाली. हिंदु-स्थानच्या पंडितांच्या नेतृत्वाखालीं हें भाषांतर तयार करविण्यांत आलें आहे."

उपनिषदांचें भाषांतर संपविल्यानंतर दाराने भगवद्गीतेचें भाषांतर केलें. त्याचा काळ इ. स. १६५७ चा असावा. अबुल फजलने भगवद्गीतेचें भाषांतर केलें, अशी आतापर्यंत समजूत होती; पण 'इंडिया ऑफिस लायब्ररी'त या भाषांतराची हस्तलिखित प्रत असून तींत भाषांतरकार म्हणून दाराचें नांव स्पष्टपणे नमूद आहे.

दाराने इतरहि लहानमोठे ग्रंथ लिहिले. बाबालाल नांवाच्या हिंदु साधूबरोबर त्याने चर्चा करून हिंदु धर्माचीं तत्त्वे समजून घेण्याचा प्रयत्न केला. बाबालालची आणि दाराची गांठ इ. स. १६५३ च्या हिवाळ्यांत पडली. लाहोर येथें चंद्रभान ब्राह्मणाच्या घरीं त्या दोघांची नऊ दिवसपर्यंत चर्चा चालू होती. ही चर्चा उर्दू भाषेंत होत असे. ही चर्चा राय जाधवदास याने उतरून घेतली. दाराचा चिटणीस राय चंद्रभान याने त्याचें फारसी भाषांतर 'नादिरूल् नुकात' या नांवाने प्रसिद्ध केलें. दारा आणि बाबालाल यांचीं प्रश्नोत्तरें पाहिलीं तर दाराच्या जिज्ञासावृत्तीवर उद्बोधक प्रकाश पडतो. दाराचे कांही प्रश्न खालीलप्रमाणे होते :

(१) नाद आणि वेद यांत काय फरक आहे ?

(२) मूर्तिपूजा ही काय भानगड आहे ? हिंदूमध्ये ही कोठून आणि कुणी आणिली ?

(३) सृष्टि आणि सृष्टीचा निर्माता यांच्यामध्ये काय भेद आहे ? त्यांचे काय संबंध आहेत ? झाड आणि त्याचें बी यांत असलेल्या संबंधाप्रमाणेंच सृष्टि आणि सृष्टीचा कर्ता यांचा संबंध आहे असें कांही म्हणतात, तें खरें आहे काय ?

(४) परमात्मा म्हणजे काय ? जीवात्मा म्हणजे काय ? जीवात्मा परमात्मा कसा होऊ शकतो ?

(५) जीवात्मा आणि परमात्मा यांत काय फरक आहे ?

असे आणि इतर कितीतरी प्रश्न दाराने बाबालालला विचारलेले आहेत.

दाराराचा सर्वांत महत्त्वाचा आणि स्वतंत्र असा ग्रंथ म्हणजे, 'मज्जुअल बहरैन' हा होय. हा ग्रंथ इ. स. १६५५ च्या सुमारास लिहिला गेला. हिंदु आणि मुस्लिम अध्यात्ममार्गातील साम्य दाखवून दोन्ही तत्त्वज्ञानांत कांही भेद नाही हें दाखविण्याचा दाराने यांत प्रयत्न केला आहे. या ग्रंथाचें त्याने संस्कृत भाषांतर करवून त्याचें नांव 'समुद्रसंगम' असें ठेविलें.

ग्रंथारंभीं दारा म्हणतो (अथ कथयति वीतराग विगतशोक संदोह महम्मद दाराशुकोह) की, "सुफींचीं तत्त्वे समजून घेतल्यानंतर भारतांतील अद्वैतवाद्यांचे काय सिद्धांत आहेत हें समजून घेण्याची मला तळमळ लागली. भारतीय अध्यात्मांत ज्यांना पूर्ण गति लाभली आहे आणि ज्यांना परमात्मज्ञान प्राप्त झालें आहे अशांच्या सहवासानंतर मला आढळून आलें की, भारतीयांच्या परमात्मसाधनेंत आणि आपल्या मार्गांत कांही भेद नाही. म्हणून दोन्ही पंथांचें विचार एकत्र आणून मी हा ग्रंथ लिहिला आहे आणि त्याचें नांव 'मज्जुअल बहरैन' ('समुद्रसंगम') ठेविलें. कारण हा ग्रंथ म्हणजे तत्त्वशोधन करणाऱ्या दोन पंथांचा संगम होय. सुफी म्हणतात की, 'तसव्वुफ' म्हणजे सत्यशोधन असून कर्मठपणाचा त्याग होय. यावरून मला सत्य स्थितीचें ज्ञान प्राप्त करून घेण्यास किती श्रम घ्यावे लागले असतील आणि किती चिंतन करावें लागलें असेल, हें अभ्यासकांच्या आणि मर्मज्ञांच्या ध्यानांत आलें असेल. मुमुक्षूंना आणि तत्त्वनिष्ठांना या पुस्तकापासून लाभ होईल यांत काय संशय ? पण उभय सांप्रदायांतील मंदबुद्धींना यापासून कांही लाभ होणार नाही. माझ्या आवडीनुसार आणि माझ्या प्रवृत्तीस अनुसरून मीं माझे संशोधन मांडलें आहे. तें माझ्या कुटुंबियांकरिता होय; दोन्ही धर्मांच्या सामान्य जनांकरिता नव्हे..."

“अवश्यं ज्ञातव्यानां सफलानां कतिपयवाक्यानां सारस्य संग्रहमकरवं ज्ञानिनोर्द्वयोरपि मतसमुद्रयोरिह संगम इतिनाम चास्थापयं समुद्रसंगम इत्थं किलोपदेशो महानुभावानां यन्निर्मत्सर तथा तत्त्वविवेचनं ॥”

आणि

“स्वानुभावानुसारेण च निर्णय तत्त्वार्थं स्वकुटुंबेष्वनुकंपया कृतोयमारंभः । न पुनरज्ञानिनो विभिन्नमत संबंधिनोर्बोधनेन मम प्रयोजनम् ॥”

वेद आणि कुराण यांतील तत्त्वे सारखीच आहेत असें दाराचें मत होतें.

“अपौरुषेय ग्रंथोस्माकं कुराणं सिद्धानां वेद इत्युच्यते”।

अशा या ग्रंथांत दाराने इस्लामी अध्यात्म आणि वैदिक अध्यात्म यांची तुलना करण्याच्या भानगडींत न पडता त्यांतील साम्यस्थळें शोधलीं आहेत. एकाला कमी आणि दुसऱ्याला वरचढ दाखविण्याचा त्याचा उद्देश नव्हता. त्याने इस्लाम धर्म सोडला नव्हता; पण इतर धर्मांचीं तत्त्वे समजून घेण्याची त्याची जिज्ञासा जबर होती.

या ग्रंथांत खालील प्रकरणें आहेत—

(१) पंचमहाभूतें ('अनासिर'), (२) इंद्रियें ('हवास'), (३) योगासनें ('अशगाल'), (४) परमेश्वरस्वरूप ('सिफाते अल्लाहताला'), (५) आत्मा ('रुह'), (६) वायु ('बाद'), (७) चार लोक ('अवालीमे अरबा'), (८) नाद ('आवाज'), (९) तेज ('नूर'), (१०) परमात्मदर्शन (रुयात), (११) परमात्म्याचीं नावे ('असमाय अल्लाहताला'), (१२) प्रेषित आणि साधु ('नबुव्वत व विलायत'), (१३) ब्रह्मांड, (१४) दिशा ('जिहात'), (१५) आकाश ('आसमानहा'), (१६) पृथ्वी ('जमीन'), (१७) पृथ्वीचे प्रकार ('किस्माते जमीन'), (१८) परलोक ('बरजख'), (१९) प्रलय ('कियामत'), (२०) मुक्ति, (२१) रात्र आणि दिवस ('रोजो शब'), (२२) कालचक्र.

भारतीय अध्यात्मांतील अनेक संकेतांना दाराने इस्लाम धर्मातील समान संकेत सुचविले आहेत. ग्रंथ मुळांतून वाचणें उद्बोधक ठरेल; पण त्यांतील कांही वाक्यें माहिती म्हणून खाली देत आहे :

पंचमहाभूतांसंबंधी दारा म्हणतो,—

महाभूतें पांच आहेत : 'उन्सरे आजम' अथवा 'अर्शे आजम', वायु, अग्नि, आप आणि पृथ्वी. भारतीयांच्या मते आकाश, वायु, तेज, जल आणि पृथ्वी हीं पंचमहाभूतें होत. आकाशाचे तीन प्रकार आहेत : भूत-आकाश, मन-आकाश. आणि चिद्-आकाश. चिद्-आकाश हें अविनाशी आहे. चिदाकाशांतून 'इश्क' (प्रेम) बाहेर आलें. याला भारतीय 'माया' म्हणतात. कुराणांत म्हटलें आहे की, 'मी एक गुप्त खजिना होतो. ज्ञात व्हावें अशी मला इच्छा झाली म्हणून मी सृष्टि निर्माण केली.' 'इश्क' मधून 'रुहे आजम' (जीवात्मन्) ची निर्मिती झाली. भारतीय याला 'हिरण्यगर्भ' आणि 'अवस्थात' म्हणतात. वायु म्हणजे परमपुरुषाचा श्वास होय. त्यांत दाहकता असल्यामुळे अग्नि निर्माण झाला. पण त्याबरोबरच परमात्म्याच्या श्वासांत दया आणि कृपा असल्यामुळे वायु शीतल होऊन त्यांतून जलाची निर्मिती झाली, आणि नंतर जलांतून पृथ्वीची निर्मिती झाली. महाप्रलयाच्या काळीं उलट क्रमाने हीं महाभूतें नाहीशीं होतील...

इंद्रियांसंबंधी दारा म्हणतो की, "सुफींच्यामध्ये ज्यांना (१) 'शाम्मा', (२) 'जायका', (३) 'बशीरो', (४) 'सामिआ', (५) 'लामिशा' म्हणतात, त्यांनाच भारतीय घ्राण, रसना, चक्षु, श्रोतृ, आणि त्वचा म्हणतात आणि त्यांच्या गुणांना गंध, रस, रूप, शब्द आणि स्पर्श म्हणतात.

आंतील इंद्रियें सुफींच्या मते पांच आहेत : (१) 'मुश्तरक', (२) 'मुतखय्यिला', (३) 'मुतफक्करा', (४) 'हाफिजा' आणि (५) 'वाहिमा.' पण भारतीयांच्या मते हीं चार आहेत : बुद्धि, मन, अहंकार, आणि चित. या सर्वांना मिळून अंतःकरण म्हणतात. मनाचे दोन भाव आहेत : संकल्प आणि विल्कप. आणि अहंकाराचे तीन : सात्त्विक, राजस्व

आणि तामस्. परमात्मा म्हणजे 'अबुल अरवाह' होय. बाहेर येणाऱ्या श्वासाला 'ऊ' म्हणतात. आंत घ्यायच्या श्वासाला 'मन' म्हणतात. दोन्ही मिळून 'ऊ मनम्' म्हणजे 'तो मी आहे' असा अर्थ होतो. हाच शब्द 'ओम्' म्हणून उच्चारतात. सुफी ध्यानाच्या वेळी 'हू अल्ला' या मंत्राचा जप करतात; श्वास घेतांना 'हू' म्हणायचें आणि श्वास सोडतांना 'अल्लाह' म्हणायचें.

सुफींच्या मतें परमात्मस्वरूपांत सौंदर्य ('जमाल') आणि तेज ('जलाल') यांचा समावेश होतो. परमात्मा सृष्टीची निर्मिति करतो आणि तिचा नाश करतो. भारतीय ब्रह्मा, विष्णु आणि महेश या तीन नांवांनी परमेश्वराची लीला वर्णित. सुफींच्या शब्दांत ब्रह्माची कल्पना 'जिब्रेल' वरून, विष्णूची 'मिकेल' वरून आणि शिवाची कल्पना 'इस्त्रा-फील' वरून येऊ शकते.

आत्मा आणि परमात्मा याला सुफी 'रुह' आणि 'अबुल अरवाह' असें म्हणतात. सुफींच्या मतें, प्रत्येक जिवाला निरनिराळ्या लोकांतून प्रवास करावा लागतो. हे लोक म्हणजे 'नासूत' (पृथ्वी), 'मलकूत' (अदृश्य जग), 'जबरूत' (उच्च लोक), आणि 'लाहूत' (देवलोक) होत. भारतीय या प्रवासाला 'अवस्था' म्हणतात. 'जागृत', 'स्वप्न', 'सुषुप्ति' आणि 'तूर्या' या त्या अवस्था होत.

नादासंबंधी दारा म्हणतो की, इस्लामच्या मतें परमेश्वराने 'कुन' (हो) हा शब्द उच्चारल्याबरोबर सृष्टि अस्तित्वांत आली. या नादाला भारतीय 'सरस्वती' म्हणतात. भारतीयांच्या मतें, नाद तीन प्रकारचे आहेत: 'अनाहत', (सूफी याला 'आवाजे मुतलक' म्हणतात), 'आहत' आणि 'शब्द' हे तीन प्रकारचे नाद होत. परमात्मनामासंबंधी भारतीय परमात्म्याला 'चेतन' म्हणतात आणि सुफी 'आलिम' म्हणतात. अनंत म्हणजे 'अलहक', समर्थ म्हणजे 'कादिर', श्रोता म्हणजे 'समी', द्रष्टा म्हणजे 'बशीर', ओम् म्हणजे 'अल्लाह'. परमेश्वराच्या आविष्काराला भारतीय 'अवतार' म्हणतात. 'वही' म्हणजे आकाशवाणी. भारतीयांचे सप्तलोक म्हणजे अतळ, वितळ, सुतळ, तलातळ, महातळ,

रसातळ आणि पाताळ होत. कुराणांत म्हटलें आहे की, अल्लाने सात आकाश आणि तितक्याच पृथ्वी निर्माण केल्या आहेत.

स्थलाभावीं दाराच्या या ग्रंथाचा अधिक तपशील देणें अशक्य आहे. दारा हा अद्वैती होता. म्हणून त्याला भारतीय तत्त्वज्ञानासंबंधी विलक्षण आकर्षण वाटलें. या जिज्ञासा वृत्तीने प्रेरित होऊन त्याने भारतीय तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास केला. जगांतील सारे धर्म, पंथ आणि सांप्रदाय हे परमेश्वरापर्यंत पोहोचण्याचे विविध मार्ग होत असें त्याला वाटे. आपल्या काव्यमय भाषेंत त्याने म्हटले आहे,—

“हर खम वो पेचो के शुद अज ताबे जुल्फे यार शुद
दाम शुद, तसबीह शुद, जंजीर शुद, जुन्नार शुद.”

‘जगांत जीं भिन्नभिन्न वळणें दिसून येतात तीं प्रियेच्या (परमात्म्याच्या) केशकलापाचीं वळणें (‘पेचो खम’) होत. हीं वळणें कुठे जाळ्याच्या स्वरूपांत दिसतात, तर कुठे स्मरणीच्या स्वरूपांत; आणि कधी शृंखलेच्या स्वरूपांत, तर कधी यज्ञोपवीताच्या स्वरूपांत दिसतात.’

“सलतनत सहल अस्त खुदरा आशनाये फ़क़ कुन
कतरा ता दरिया तुवानद शुद चरा गौहर शवद.”

‘राज्यवैभव संपादन करणें सोपें आहे; पण त्यागाची आणि तपस्येची तूं ओळख करून घे. अरे, जलबिंदूला समुद्र बनण्याची शक्यता असता तो मोती बनण्याची इच्छा कां करील?’

मोगल दरबारांत अकबराने सुरू केलेली उदारमतवादी परंपरा दाराने चालविली. उलट औरंगजेबाचा पक्ष हा कट्टर धर्मनिष्ठांचा पक्ष होता. दारा औरंगजेबाची ‘नमाजी’ म्हणून टिगल उडवी, तर औरंगजेब दाराला ‘काफिर’ म्हणून संबोधी. दाराचें हिंदु पंडितांबरोबर उठणेंबसणें, आणि हिंदु धर्मग्रंथांचीं भाषांतरें करणें—करविणें कट्टर मुल्लामौलवींना आवडत नसे.

‘आलमगीरनाम्या’ चा लेखक मिर्जा महम्मद काजिम (१६८८) म्हणतो, “दारा नेहमी ब्राह्मण, जोगी, आणि संन्याशी यांच्या संगतींत

असे. वेदासंबंधी त्याला इतकें विलक्षण आकर्षण होतें की, त्याने देशाच्या कोनाकोपऱ्यांतून ब्राह्मण आणि संन्याशी जमविले, आणि त्यांना सन्मानाने वागवून वेदांच्या भाषांतराच्या कामावर त्यांना लाविलें.”

बर्नियर म्हणतो, “त्याच्याभोवती नेहेमी हिंदु पंडित असत. त्यांना त्याने मोठे मुशाहिरे दिले होते. त्यांच्यामुळेच दाराचीं मते जीं वनलीं तीं इस्लाम धर्माला अनुसरून नव्हतीं असा सार्वत्रिक समज आहे.”

दारा आणि औरंगजेब यांचें वैर सारखें वाढत गेलें. कट्टर धर्मनिष्ठांचा ओढा औरंगजेबाकडे होता. इ. स. १६५७ मध्ये शहाजहान आजारी पडला. लगेच मोगल राजपुत्रांत साम्राज्य हस्तगत करण्यासाठी हालचाली सुरू झाल्या. औरंगजेब दक्षिणेचा सुभेदार होता. आणि मुराद गुजरातेवर तैनात होता. शुजाकडे बंगालचा सुभा होता. शुजाने प्रथम विहारच्या आणि अलाहाबादच्या सुभ्यावर चाल केली. पण बहादुरपुरच्या लढाईत दाराचा मुलगा सुलेमान शुकोह याने (१४ फेब्रुवारी १६५८) शुजाचा पराजय केला. पण इकडे औरंगजेब आणि मुराद यांनी उत्तरेकडे कूच केलें होते. त्यांनी प्रथम जसवंतसिंगाचा उज्जैनजवळ पराजय केला. नंतर समुगडच्या लढाईत (२९ मार्च १६५८) दाराचा मोड झाला. प्राध्यापक कानूगो म्हणतात, “राजकीय, नैतिक आणि लष्करी दृष्टीने समुगडची लढाई ही भारताच्या इतिहासांत निर्णायक लढायांपैकी एक ठरते. शहाजहानच्या एका मुलाऐवजी दुसऱ्या मुलाकडे भारताचा मुकुट गेला यापेक्षा कितीतरी अधिक अर्थ या लढाईला आहे. भारताच्या मध्ययुगीन इतिहासांतील अत्यंत उज्ज्वल युग, ज्याला यथार्थतेने ‘अकबराचें युग’ म्हणावें लागेल, या लढाईमुळे संपुष्टांत आलें. अकबराचें युग म्हणजे राजकारण आणि संस्कृति यांतील राष्ट्रवादाचें, कला आणि वाङ्मय यांच्या पुनरुज्जीवनाचें युग होय.”

समुगडच्या लढाईनंतर दाराचें रानोमाळ भटकणें सुरू झालें. आग्रा, दिल्ली, लहोर, मुलतान, गुजरात, कच्छ आणि नंतर अजमीर, सिंध आणि बलुचिस्तान असें दाराचें भ्रमण चालू होतें. औरंगजेबाच्या प्रखर

पाठलागापुढे दाराचें काय चालणार ? त्यांत बलुचिस्तानमध्ये त्याची आवडती बायको नादिरावेगम हिचा मृत्यु झाला. शेवटी अपयश, प्रियजनांचा विरह आणि सततचें भ्रमण यांनी दारा त्रस्त झाला. मलिक जीवन या सरदाराच्या फितुरीने तो औरंगजेबाच्या हातीं ९ जून १६५८ रोजीं सापडला. दाराला दिल्लीला आणण्यांत आलें.

ज्या शहरांत दाराने शहाजहान बादशहाच्या राज्यारोहणाच्या वेळीं वैभवाने प्रवेश केला होता, त्याच शहरांत हत्तीवरून दाराची धिंड काढण्यांत आली (२९ ऑगस्ट १६५९). रस्त्यावर हजारां लोकांची गर्दी जमलेली होती. दाराने मान खाली घातली होती. एका भिकाऱ्याने तेवढ्यांत ओरडून म्हटले, “दारा, तुझं वैभव होतं तेव्हा तूं नेहेमी खैरात करीत होतास. पण आज तुझ्यापाशी देण्याकरिता कांही नाही !”

हें ऐकून दाराने मान वर केली आणि अंगावरची शाल काढून त्या भिकाऱ्याकडे फेकली. फ्रेंच प्रवासी बर्नियर त्या दिवशीं दिल्लींत हजर होता. दाराची स्थिति पाहून हजारां लोक रुदन करीत होते असें त्याने नमूद करून ठेविलें आहे.

दारावरील आरोपाची चौकशी करण्याचा फार्स औरंगजेबाने केला. दारा धर्मभ्रष्ट झाला आहे आणि काफिर बनला आहे असा फतवा मुल्लामौलवींनी दिला आणि याला देहान्त शिक्षाच योग्य असें आपलें मत दिलें. औरंगजेबाने दाराच्या वधाची आज्ञा दिली; त्याबद्दल ‘आलमगीरनाम्या’चा कर्ता म्हणतो, “धर्माचे आणि शरियतचे जे आधारस्तंभ त्यांना भीति वाटली की, दारा जिवंत राहिला तर अनेक प्रकारचे उत्पात होतील; म्हणून बादशहाने धर्माच्या आणि शरियतच्या रक्षणाकरिता आणि राजकारण म्हणून सार्वजनिक शांततेचा नाश करू पाहणारा दारा याला जिवंत राहूं देणें अयोग्य होय असें ठरविलें.”

खवासपुरच्या तुरुंगांत दाराला ठेवण्यांत आलें होतें. तेथे ३० ऑगस्ट १६५९ रोजीं दाराचा अत्यंत क्रूरपणे वध करण्यांत आला. त्याचें शिर धडावेगळें करण्यांत येऊन औरंगजेबाला दाखविण्यांत आलें. ‘आह

बद बख्त ' ('हा धर्मभ्रष्ट जिवंत असतांना मी याचें तोंड पाहिलें नाही; आताहि मी याचें तोंड पाहणार नाही ') असे उद्गार, दाराचें शिर पाहून औरंगजेबाने काढले. दुसऱ्या दिवशीं दाराच्या प्रेताची दिल्लींतून धिड काढल्यावर, तें हुमायूनच्या कबरस्तानांत पुरण्यांत आलें.

दाराचा अंत असा हृदयद्रावक झाला. भिन्नधर्मीयांच्या मतांचा समन्वय करूं पाहणारा, भारतीय संस्कृतीविषयी प्रखर जिज्ञासा बाळगणारा, धर्मपंडितांचा आणि विद्वानांचा चाहता, असा हा थोर मनाचा राजपुत्र, धर्मवेडाला बळी पडून तीनशें वर्षे होत आलीं. पण त्याची स्मृति भारतीयांच्या मनांतून नष्ट होऊ शकली नाही. भारतीयांचें भावनात्मक ऐक्य घडवून आणूं पाहणाऱ्यांना या उमद्या राजपुत्राचें चरित्र सदैव स्फूर्ति देत राहिल यांत काय संशय ?

पराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्व. ...
अनुक्रम 392.1.4... वि: ...
क्रमांक ...9.3.1... नोंद दि: ...

७.

भागानगरच्या कला-गगनांतील चंद्रिका !

हैद्राबादच्या निजाम-राजवटीच्या दोनशें वर्षांच्या इतिहासांत अनेक चित्रविचित्र घटना होऊन गेल्या आहेत. त्या एकत्र केल्या तर अनेक आख्यायिकांचा एक मनोरंजक ग्रंथच तयार होईल. बंडें, कारस्थानें, खून, ऐषआराम, प्रणय इत्यादि घटनांची गल्लत झालेली आपल्याला आढळून येईल. केवळ अठराव्या शतकांत दोन निजामांचे वध झाले (नासिरजंग आणि मुजफ्फरजंग), एका निजामाचा खून झाला (सलाबतजंग), निजामाच्या एका मुलाने (आलीजाह) आत्महत्या केली, निजामाच्या तीन दिवाणांचे खून पडले (रामदास, शहानवाज खान आणि रनुद्दौला). लढाया आणि युद्धे यांना तर सुमारच नव्हता. इंग्रज रेसिडेंटानी एकोणिसाव्या शतकांत स्वतः प्रणयाचे खेळ खेळून, हैद्राबादचा इतिहास अधिकच आकर्षक बनविला आहे. रेसिडेंट किर्क प्याट्रिक आणि त्याची प्रेयसी खैरुन्निसा, रसेल आणि त्याची प्रेयसी लुत्फुन्निसा ही हैद्राबादच्या इतिहासांत गाजलेली प्रकरणे आहेत. पामरच्या मुसलमान पत्नीपासून झालेला मुलगा, पामर कंपनीचा मालक, याने तर एकोणिसाव्या शतकाच्या पहिल्या पंचविशींत हैदराबादच्या आर्थिक नाड्या आवळून धरल्या होत्या. हैद्राबादच्या एका नबावाने आपल्याला पंतप्रधानकी मिळावी म्हणून रेसिडेंटला त्याच्या पत्नीमार्फत लाख-दोन लाख रुपयांची लांच देवू केली होती. हें ऐकून कांही सोद्यांनी एका अँग्लो-इंडियन केमिस्टच्या पत्नीला रेसिडेंटच्या बायकोचा पोशाख देऊन लांचेची रक्कम उडविली. तो खटला अनेक वर्षे हैद्राबादेंत गाजला.

मराठा सरदारावर आशक झालेली चंद्रमुखी

अठराव्या शतकाच्या शेवटी आणि एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरवातीला हैद्राबादेंत एक सौंदर्यवती नर्तकी होऊन गेली. तिने आपल्या

सौंदर्यानि, बुद्धिमत्तेने, गायन-नर्तनादि कलांतील कौशल्याने आणि काव्य-प्रतिभेने हैद्राबादचा मुख्य प्रधान मीर आलम (१८०४ ते १८०८) याला भुरळ पाडली होती. मीर आलमने तिच्या वर्णनपर फारसींतून एक चटकदार 'मसनवी (सरापा)' रचली आहे. ती अद्यापिहि लोकप्रिय आहे.

या सौंदर्यवतीचें नांव 'चंदा' उर्फ माहेलका. माहेलका या फारसी शब्दाचा अर्थ चंद्रमुखी हा आहे. हिची मावशी माहताबजी हिला हैद्राबादचा मुख्य प्रधान रुक्नद्दौला (१७६३ ते १७७५) याने लग्न करून घरांत बाळगली होती. माहताबजीची धाकटी बहीण राजकुंवर ही हैद्राबादेत एक प्रख्यात गायिका आणि नर्तकी म्हणून गाजली. राजकुंवरची मुलगी म्हणजेच चंदा.

चंदाचा जन्म इ. स. १७६५ मधे झाला. निसर्गाने तिला अप्रतिम सौंदर्याची देणगी दिली होती. त्याबरोबरच चंदाच्या आईने आणि मावशीने तिला उत्तम शिक्षण दिलें. फारसी आणि उर्दू भाषा यांवर चंदाचें चांगलेंच प्रभुत्व होतें. तिच्या उर्दू कविता त्या काळांत बऱ्याच लोकप्रिय झाल्या होत्या. गायन आणि नृत्यकलेंत चंदाने त्या काळच्या उस्तादांकडून शिक्षण घेतलें. गायनाचें शिक्षण तिने उस्ताद गुलाम मेहदी कंकर याजकडून आणि खुशहालखान याच्या हाताखाली घेतलें.

चंदा तारुण्यांत आल्यावर तिच्या सौंदर्याने आणि गायन-नर्तनाने अनेक सरदार आणि उमराव मुग्ध झाले. त्या काळांत धंदेवाईक नर्तकी पदरीं बाळगण्याची पद्धत सर्वमान्य होती. प्रत्येक सरदाराकडे अनेक कलावंत आणि कलावंतिणी असत. त्यांच्यावर हजारो रुपये खर्च करण्यांत येत.

चंदाकडे तिच्या तारुण्याच्या सुरवातीला, हैद्राबादचा मराठा सरदार बाजीराव उर्फ रावरंभा निंबाळकर याचें लक्ष गेलें. हैद्राबादेत रूढ असलेल्या आख्यायिकेप्रमाणे त्या काळांत तीनच मर्द हैद्राबादेत होते. एक निजाम, दुसरा सरदारुल्मुल्क घासीमिया आणि तिसरा रावरंभा निंबाळकर. चंदा या मराठा सरदाराकडे आकर्षिली गेली.

निंबाळकरांच्या पदरीं चंदा होती तरी तिचा गायनाचा आणि नर्तनाचा धंदा चालूच होता. निजाम अलीखानाच्या दरबारांत तिचे कार्यक्रम होत. प्रत्येक बैठकीला तिला निजामाकडून एक हजार रुपये नगद मिळत. निजामाने तिला सरंजाम, झालरीच्या पालखोचा मान, नौबतनगारे यांचा अधिकार हीं दिलीं. अड्डिगमेठ हा गांव तिला जहागिरीदाखल देण्यांत आला. त्या गांवाच्या जागेवर आज हैद्राबाद येथे उस्मानिया विद्यापीठाची भव्य इमारत उभी आहे. याशिवाय निजामाने तिला माहेलका म्हणजे चंद्रमुखी ही पदवी दिली. याच नांवाने ती इतिहासांत प्रसिद्ध झाली.

पेशव्यांच्या लग्नांत-

निंबाळकरांच्या पदरीं असतांना माहेलकाला आपले गुण दाखविण्याची सुवर्णसंधि प्राप्त झाली. पुण्याला सवाई माधवराव पेशव्यांचें लग्न ठरलें. नाना फडणिसाने निजामाला लग्नानिमित्त पुण्यास येण्याचें आग्रहाचें निमंत्रण दिलें. निजामातर्फे त्याचा मुलगा सिकंदरजहां (हा पुढे निजाम झाला - १८०३ ते १८२९) आणि सरदार अश्रफुल् उमरा हे पाठविण्यांत आले. रावरंभा निंबाळकर हाहि लग्नाला हजर राहिला. त्याच्याबरोबर माहेलका ही आपला ताफा घेऊन गेली होती. पुण्यास दरबारी मंडळीसमोर तिचे अनेक कार्यक्रम झाले. 'गुल्जारे आसफिया' चा कर्ता गुलाम हुसेन म्हणतो :-

“ राजपुत्र सिकंदरजहा हा सरदार शर्फुल् उमरा याच्या देखरेखी-खाली सवाई माधवरावांच्या लग्नासाठी म्हणून पुण्यास गेला. माहेलकाबाई आपल्याबरोबर दहा गायिकांचा संच घेऊन त्याच्याबरोबर पुण्यास गेली. पुण्यांतील सरदार आणि कारभारी मंडळींना तिचे कार्यक्रम अतिशय पसंत पडले. तिचें सौंदर्य, तिची वेषभूषा आणि वस्त्रालंकार यांचा पुण्यांतील मंडळींना मोठा अचंबा वाटला. त्यांनी तिला मूल्यवान बक्षिसें देऊ केलीं. पण तिने तीं कबूल केलीं नाहींत. ”

पुणें मुक्कामींच्या आख्यायिका

एका कार्यक्रमाच्या वेळीं, एक घोड्याचा सौदागर नाना फडणिसांकडे आला. त्यावेळी माहेलका तेथे हजर होती. सौदागराने सहा घोडे विकण्यास

आणिले होते. त्याने प्रत्येक घोड्याची किंमत दोन हजार रुपये सांगितली. नाना फडणिसाने दीड हजार रुपये देऊ केले. सौदागराला किंमत पटली नाही. तो तेथून उठून जाऊं लागला तसे माहेलकाबाईने त्याला जवळ बोलाविलें. आपल्या जवळच्या पेटींतून कागद काढून पुण्यांतील सावकारांच्या नांवाने तिने बारा हजार रुपयांची हुंडी लिहून दिली आणि कागद सौदागराच्या हातांत देऊन घोडे आपल्या मुक्कामावर नेऊन बांधण्यास सांगितले. हें पाहून नाना फडणीस आणि इतर कारभारी मंडळींनी विचारलें की, “ माहेलकाबाई, तुला घोडे विकत घेण्याची काय आवश्यकता आहे ? ” तिने उत्तर केलें की, “ माझे आश्रयदाते राजे रावरंभा निंबाळकर यांच्याकरिता मी हे घोडे विकत घेतले आहेत. त्यांना घोड्यांचा अतिशय शौक आहे. ” हें ऐकून त्या मंडळींना तिचें भारी कौतुक वाटलें !

असेंच एकदा साध्या मजलशींत माहेलकाचा नाच चालला असतां तिच्या गळ्यांतील मोत्यांची माळ तुटून, माळेंतील मोतीं दिवाणखान्यांत विखुरलीं. चोपदारांनी तीं गोळा करण्यास सुरवात केली. माहेलकाने त्यांना मना केलें आणि म्हटलें की, “ हैद्राबादेत आम्ही अशीं विखुरलेलीं मोतीं वेचून परत घेत नसतो ! ”

असें म्हणतात की माहेलकाबाईसमोर पुण्याच्या गायिका फिक्क्या पडल्या. त्या काळीं पुण्यांतील गायिकांत ‘ व्यंकट नरसी ’ चें नांव अतिशय गाजलें होतें. पण माहेलकासमोर तिचा कांहीच प्रभाव पडला नाही.

हैद्राबादेस आल्यावर माहेलका पुढे कांही वर्षेपर्यंत निंबाळकरांकडे होती. नंतर तिने अमीनुल्मुल्क या सरदाराची नोकरी पत्करली. हैद्राबादचा दिवाण पहिला सालारजंग (१८५३-८३) याचा आज्ञा मुनीरुल्मुल्क हाहि हैद्राबादचा पंतप्रधान होता (१८०८-१८३२). अमीनुल्मुल्क हा मुनीरुल्मुल्काचा भाऊ होय. माहेलकाला त्याच्याकडून दर महिन्याला तीन हजार रुपयांचें वेतन मिळत असे. निजामअली खानाच्या दरबारांत तिचे गाण्याचे कार्यक्रम चालू असत. निजाम सिकंदरजहां नेहमी म्हणे की, “ माहेलकाबाईसारखी गुणी स्त्री मिळणे कठीण आहे. संगीत, काव्य, नृत्य इत्यादि गुणांत ती अद्वितीय आहे. दरबारांत बनूजी,

अखनजी, फरहत बख्श, भंवर व कुंवर अशा अनेक गायिका आहेत. त्या आपापल्या परीने चांगल्या आहेत. पण माहेलकाची सर त्यांपैकी कुणासच येत नाही.”

प्रिय शिष्या ललिते कलाविधौ

अमीनुल्मुल्काच्या मृत्यूनंतर माहेलकाचा संबंध हैद्रावादचा मुख्य प्रधान मीर आलम (१८०४ ते १८०८) याच्याशी आला. मीर आलमचें नांव मराठी इतिहाससंशोधकांना परिचित आहे. खडर्चाच्या लढाईच्या अगोदर निजामाने पेशव्यांकडे शिष्टाईकरिता म्हणून मीर आलमला पाठविलें होतें. ही शिष्टाई अयशस्वी ठरून पुढे खडर्चाचा युद्धप्रसंग ओढवला. हैद्रावादेस परत आल्यानंतर मीर आलम आणि त्या काळचा मुख्यप्रधान मशीरुल्मुल्क यांचे संबंध स्नेहाचे राहिले नाहीत. मीर आलमला कांही दिवस कैदेत काढावे लागले. मशीरुल्मुल्काचा मृत्यु झाल्यावर (इ. स. १८०४) मीर आलम हैद्रावादचा मुख्य प्रधान झाला. त्याची कारकीर्द चार वर्षे चालली. त्याच्या काळांत निजामाचे आणि इंग्रजांचे संबंध अधिक घनिष्ट झाले. मीर आलम हा रसिक विद्वान आणि गुणी जनांचा चाहता होता. फारसी भाषेवर त्याचें प्रभुत्व असामान्य होतें. त्याने कांही ग्रंथांची रचना केली आहे. त्याची काव्यरचना बरीच असून त्याचें कवितेंतील नांव ‘आलम’ हें होतें. काव्यांत त्याच्या-कडून घडे घेणारे शागीर्द बरेच होते.

मीर आलमचा आणि माहेलकाचा संबंध तिच्या दरबारांतील ये-जामधून निर्माण झाला. माहेलका काव्यांत, त्याच्याकडून ‘इस्लाह’ म्हणजे दुरुस्ती करून घेत होती असें दिसतें. इतिहासकार गुलाम हुसेनखान जौहर म्हणतो-

“मीर आलम नेहमी म्हणे की, माझ्या शागीर्दांत (शिष्यांत) माहेलकासारखा असामान्य प्रतिभेचा, तरल कल्पनाशक्तीचा आणि बुद्धिमत्तेचा शिष्य मला कोणी आढळला नाही. विलासाच्या वागेंत विकसन पावलेल्या या फुलाचा सहवास, मीर आलम प्रसन्न मनाने प्राप्त मणिकांचन... ६

करून घेत असे. चंदावाई (माहेलका) अनेकदा मीर आलमच्या सहवासांत असे. मीर आलम हा विद्वान आणि गुणवानांची कदर करणारा होता. चंदाच्या आणि मीर आलमच्या काव्यशास्त्राच्या बैठकी नेहमी होत. मीर आलम नेहमी म्हणे की, अशी गुणवान मैत्रीण आणि शिष्या मी क्वचितच पाहिली आहे. ”

पंतप्रधानाची वसंतसेना

या मधुर सहवासाचीं फळे फारसी साहित्यांत दिसून आलीं. मीर आलमने माहेलकावर दीर्घ काव्य म्हणजे मसनवी लिहून तिचा 'सरापा' (आपादमस्तक वर्णन) रेखाटला आहे. रसिक पंतप्रधान आणि सौंदर्यवती वसंतसेना यांचा मधुर मिलाफ घडून आल्यावर मीर आलमची काव्य-प्रतिभा बहरून आली यांत काय नवल? या दीर्घकाव्यांत एकंदरीत दोनशेएकोणीस शेर (एक द्विपदी म्हणजे एक शेर) आहेत. काव्य फारसींत आहे. त्यांतील कांही ओळी पहा--

अय् माहेसिपहरे रोशनाई
सर ता पाये तू दिलरुबाई

(तूं आकाशांत फुललेला पूर्ण चंद्र आहेस. डोक्यापासून पायापर्यंत तूं प्रिय आहेस.)

अय् मर्दुम दीदये मुहब्बत
सरता कदम तिलिस्मे उरफत

(तूं म्हणजे आपादमस्तक प्रेमाचें मोहक विश्व आहेस.)

शक्लेत् ब कलके दिल मुसब्बिर
जिस्मे तू आबे जां मुखम्मर

(तुझी आकृति हृदयांत चित्रित झाली आहे. तुझें शरीर म्हणजे घोळलेलें अमृत होय !)

तस्वीरे तू अज फिरंग हुस्न अस्त
नक्शे तू शरीके रंगे हुस्न अस्त

(तुझी छवी नितांत सुंदर आहे. तुझी मूर्ति म्हणजे गोऱ्या सौंदर्याची मूसच होय !)

अय् हुस्न तू दिलरुवाईये इश्क
आयीनाये खुद नुमायीये इश्क

(तुझ्या सौंदर्यानि प्रेमाची शुद्ध हरते, आपल्या स्वत्वाची जाणीव झालेल्या प्रेमाचा तू दर्पण होय.)

ता हुस्ने तू नाखुनम् बदिल जद
इश्कत रहे ऐशे मुतसिल जद

(तुझ्या सौंदर्यानि माझीं नखें आपल्या हृदयाचा ठाव घेऊं लागलीं आहेत. तुझ्या प्रेमामुळे विलासाचा टप्पा जवळ आला आहे.)

अज शौके तू शुद चुनां जहां शोर
अज रग रगे मन अयां चू तंबूर

(तुझ्या प्रेमामुळे जगांत हलकल्लोळ झाला आहे. माझ्या नसानसांतून तंबोऱ्यावरील सुरासारखे अस्वस्थतेचे सूर निघत आहेत !)

शोरे तू अयां न बरजबानम
सोजे तू निहां ब मगजे जानम

(तुझें प्रेम मी जिभेवर आणीत नाही. तुझ्याबद्दलची प्रेमज्वाळा अंतःकरणांत धडकते आहे.)

अज शोलये हुस्नत् अय् दिलआरा
दर इश्क ब सोखत सरापा

(हे मनोरमे, तुझ्या सौंदर्याच्या ज्वाळेंत माझें शरीर आपादमस्तक होरपळून निघत आहे.)

अय जलवा फरोश व जानखरीदार
अय गम्जामता व इश्वये बाजार

(तू आपल्या सौंदर्याची आरास केली आहे. लोकांचे प्राण तू आपल्याकडे खेचून घेत आहेस. तू म्हणजे विक्रम आणि नखरे यांचे भांडार आहेस.)

तास्ये तुरा बमन नमदंद
 दर हाये बला बमन कशदंद

(तुझी छवी माझ्या दृष्टीस पडली आणि मी महान् आपत्तींत ओढला गेलो.)

प्रेमिकाचा पवन-दूत

मस्नवीच्या शेवटी मीर आलम म्हणतो :—

अय् बादे सबा तूई वफा संज
 आगाहे खबर अज राहतो रंज

(वा, प्रभातींच्या वायो ! तूं एकनिष्ठ आहेस. तुला आमच्या सुखदुःखाची वार्ता आहे.)

बीमारीये तू शफाये जान हा
 गमख्वारीये तू दवाये जान हा

(तुझ्यामुळे जीवदान मिळतें. तुझी सहानुभूति म्हणजे आम्हाला जीवन देणारें औषध होय.)

अज राहे वफा दिले गर आरी
 बर मंजिले माहे मन गुजारी

(स्नेहभावाने उद्युक्त होऊन तूं माझें हृदय नेऊ शकशील तर तें माझ्या प्रिय चंदाकडे घेऊन जा.)

यक रह अज करमे तू अय् वफाकोश
 शरहे हिजरां के कर्दये गोश

(वा एकनिष्ठ मित्रा ! माझें हृदय तुला आपली विरहव्यथा वर्णन करील.)

राजे के बगोशे दिल शुनीदी
 राजे के अयां ब खश्म दीदी

(हृदयाचीं रहस्यें तूं ऐकिलीं आहेस, आणि डोळ्यांनी पाहिलीं आहेस.)

पिनहां पिनहां ब गोश आं माह
गल्किस्सा बगो ब किस्सा कोताह

(ती हकीकत तूं हळुहळू आणि थोडक्यांत त्या चंद्रिकेच्या कानावर घाल.)

मीर आलमची मस्नवी त्या काळीं फार लोकप्रिय झाली. जौहर म्हणतो :- “ प्रेमबागेंतील त्या सुरूचा (माहेलका) सरापा (आपाद-मस्तक) वर्णिणारी मीर आलमची मस्नवी बरीच लोकप्रिय झाली. ”

‘ जोड्याची काळजी घ्या ! ’

मीर आलमचा मृत्यु इ. स. १८०८ मध्ये झाला. माहेलका पुढे तेरा वर्षे जगली. तिच्या बुद्धिमत्तेच्या आणि हजरजबाबीपणाच्या अनेक आख्यायिका हैद्राबादेत प्रसिद्ध आहेत. एकदा दिवाण चंदूलालच्या दरबारांत ती गेली. प्रवेश करताना तिच्या पायांतील जोडा बाहेर निघून तिच्या पदराला अडकला. चंदूलालने थट्टेने म्हटले “ माहेलका, तुझा जोडा तुझ्या कुशीत-पदरांत-कसा ? ” माहेलकाने चटकन उत्तर दिलें, “ महाराज, आम्ही आपला जोडा आमच्या कुशीत बाळगतो यांत कांही नाही, पण ज्यांचा जोडा (स्त्री) दुसऱ्यांच्या कुशीत असतो त्यांनी मात्र काळजी घ्यावी ! ”

माहेलकाचा उर्दू कवितासंग्रह इ. स. १७९७ मध्ये बाहेर आला. तिच्या कवितांतील कांही ओळी पहा :—

आता नहीं है ख्वाबमें भी यार अब तलक ।

है सुंतजर की दीदाये बेदार अब तलक ॥

(तो प्रियकर स्वप्नांतहि माझ्याकडे अद्यापि येत नाही. डोळे उघडे ठेवून किती वाट पाहायची ?)

सब सैकदे में मस्त हैं पर एक तुजसिवा ।

देखा न ऐसे दौर में हुशियार अब तलक ॥

(मद्यालयांत एक तुला सोडून सगळे धुंद आहेत. तुझ्यासारखा हुशार या युगांत पाहण्यांत आला नाही.)

देखा रकीब साथ था गुरू के तबसे वो ।

खटकी है दिल में वो भी बिरे खार अब तलक ॥

(त्याच्याबरोबर मी एका सुंदरीला पाहिलें. तेव्हापासून माझ्या हृदयांत एक शल्य सारखें सलत आहे.)

मुश्क से मतलब नहीं उसको न अंबर से गरज ।

है जिसे सुबहो शाम उस जुल्फे दिलबर से गरज ॥

(सकाळ—संध्याकाळ ज्याला आपल्या प्रियेचा केशकलाप हाताळण्यास मिळतो त्याला कस्तुरी कशास हवी ? आणि कर्पूराची काय गरज आहे ?)

कत्ल पर किसके आज हुयी है ।

तौसने हुस्न पर सवार शराब ॥

(सौंदर्याच्या वारूवर मदिरा आरूढ झाली आहे आणि कुणाचा तरी वध करण्यास उद्युक्त झाली आहे !)

चश्मे काफर भी है और गम्जये खूंखार भी है ।

कत्ल को पास सिपाही के ये तत्वार भी है ॥

(डोळे मोहक आहेत पण विभ्रम आणि नखरे प्राणहरण करणारे आहेत. म्हणजे या शिपायाने वेळेवर उपयोगी पडण्यासाठी तत्वार जवळ बाळगली आहे, असें दिसतें !)

उदार आश्रय

स्वतः कविता करण्याचा जसा माहेलकाला नाद होता तसेंच ती विद्वानाला आश्रय देण्यांत कमी करीत नसे. तिच्या आश्रयाखाली गुलाम हुसेनखान जौहर याने हैद्राबादचा इतिहास लिहून तो 'तारीखे दिल अफरोज उर्फ माहनामा' या नांवाने प्रसिद्ध केला. त्यांत माहेलकाचें संक्षिप्त चरित्र आलें आहे. सर्वसाधारणपणे दक्षिणचा इतिहास जाणू इच्छिणाऱ्यांना आणि विशेषतः मराठे—निजाम संबंधाचा अभ्यास करू पाहणाऱ्यांना हें पुस्तक अतिशय उपयुक्त आहे.

माहेलकाला आपल्या सौंदर्याची आणि विविध गुणांची चांगलीच जाणीव होती. तिची आई राजकुंवर ही इ. स. १७९२ मध्ये वारली. तिच्या कबरीवर माहेलकाने खालील लेख नोंदला आहे -

“अलीची परम भक्त राजकुंवर ही दानशूर आणि सुस्वभावी होती. तिने आपल्या मागे एक मुलगी ठेवली. ती सुरूच्या झाडासारखी सडपातळ आणि उंच असून लैला आणि शिरीनपेक्षाहि सुंदर आहे. तिचे नांव चंदा असून तिला माहेलका ही पदवी आहे ! ”

हैद्राबादपासून दहा मैलांवर मौला अलीची टेकडी आहे. तेथे दरवर्षी मोठा उरूस होत असतो. त्या टेकडीवर माहेलकाबाईने यात्रेकरूं-साठी लहानमोठ्या इमारती बांधल्या आहेत. टेकडीच्या पायथ्याशी एका रमणीय बागेत माहेलकाची कबर आहे. तिचा मृत्यु इ. स. १८२१ मध्ये झाला. कबरीवर तिने आपले वर्णन खालील शब्दांत केले आहे.

‘सर्व गुलिस्ताने नाज, गुल्बने बागे अदा, आह माहेलकाये दकन’

(मार्दवाच्या बागेतील सुरूचे झाड, विभ्रमाच्या उपवनांतील गुलाबाचा ताटवा, अशी ही दक्षिणची चंद्रमुखी ! हाय हाय !)

विद्वान् कवयित्री, उत्कृष्ट गायिका, कुशल नर्तकी, निवाळकर, अमीनुल्मुल्क यांची प्रेयसी आणि मुख्यप्रधान मीर आलमच्या काव्यांतील नायिका, सौंदर्यवती चंदा उर्फ माहेलका म्हणजे हैद्राबादच्या अस्मानांतील रम्य चंद्रिका !

८.

उर्दू वाङ्मयांतील दास्ताने अर्थात् परीकथा

मोगल राजवटींत दीर्घकथा रचणें, ऐकणें आणि ऐकविणें हें तत्कालीन समाजाचें करमणुकीचें मोठेंच साधन होतें. मुसलमानांच्या आगमनावरोवर इराण-अरबस्थानांतील अनेक कथांचा हिंदुस्थानांत प्रसार झाला. सुप्रसिद्ध फारसी कवि फिरदौसीचा काव्यग्रंथ शाहनामा अमीर-उमरावांपासून खालच्या वर्गापर्यंत लोकप्रिय झाला. त्यांत इस्लाम-पूर्व इराणांतील राजेरजवाड्यांचीं, वीरांचीं, स्त्रीपुरुषांचीं वर्णनें आढळतात. शाहनाम्याच्या प्रचारामुळे इराणच्या प्रसिद्ध व्यक्तींच्या नांवाशीं, आणि त्यांनी केलेल्या कामगिरीशीं हिंदुस्थानांतील लोक परिचित झाले. सोहरावरुस्तम, जमशीद, दारा, खुस्रो, बहराम या सर्व व्यक्ति इराणांतील होत. शीरीफरहादची प्रणयकथा इराणच्या पार्श्वभूमीवरच घडली. त्याचप्रमाणे अरबस्थानांतील दंतकथाहि हिंदुस्थानांत प्रसार पावल्या. हातिमताई, लैलामजनूं, यूसुफजुलेखां वगैरेंच्या कथा आता सर्वांनाच परिचित आहेत.

कथा सांगण्याची परंपरा

स्वतंत्र दीर्घकथांना दास्तान म्हणतात. अशा कथाहि इराणांतून हिंदुस्थानांत आल्या. 'चार दरवेशांची कहाणी' हें या दास्तानांचें उत्तम उदाहरण म्हणून दाखवितां येईल. राजपुत्र आणि राजकन्या, राक्षस, जादूगार, पन्या, वगैरेंच्या या गोष्टी लोक मोठ्या आवडीने ऐकू लागले. अशा गोष्टी सांगणाऱ्यांच्या मैफिली जमत. आणि रात्रीच्या रात्री या गोष्टी सांगण्यांत आणि ऐकण्यांत सुरून जात. गोष्टी सांगणाऱ्या धंदेवाईकांचा एक वर्गच मोगल राजवटींत अस्तित्वांत आला होता. अमीर-उमरावांच्या देवड्यांतून, शहरांतील उपाहारगृहांतून, दारूच्या मैफिलींतून, उरूस आणि सणावारांच्या उद्सवांतून व गरिबांच्या झोपड्यांतून लोक या गोष्टी ऐकत. गोष्टी उर्दूतून सांगितल्या जात. पण अठराव्या शतकांत त्या फारसी

भाषेतून लिहिल्या जात असत. पुढे पुढे या कथांची उर्दूतून भाषांतरें झालीं आणि नंतर स्वतंत्रपणे उर्दूतूनहि अशा कथांची रचना होऊ लागली. धंदेवाईक गोष्टी सांगणाऱ्यांना 'दास्तानगो' म्हणत. हीं माणसें दिल्ली, लखनौ, रामपूर इत्यादि ठिकाणीं परवापर्यंत आढळून येत. इ. स. १९२९ पर्यंत दिल्लींत मीर बाकरअल्ली दास्तानगोचा बराच बोलबाला होता. लखनौंत एका बागेंत अगदी अलीकडेपर्यंत मिर्जा टल्लनचीं दास्तानें ऐकण्यास लोकांची गर्दी जमत असे.

जन्माची कहाणी

हीं दास्तानें कशीं करण्यांत आलीं याची मोठी मजेदार हकीकत 'बूस्ताने खियाल' (कल्पनांचें उपवन) या दीर्घकथेंत आढळून येते. या ग्रंथाचा कर्ता महंमद तकी खियाल हा होय. हा अहमदाबादचा राहणारा. लहानपणापासून याला गोष्टी ऐकण्याचा आणि सांगण्याचा नाद होता. तरुणपणीं ज्या मुलीवर त्याचें प्रेम जडलें तिला गोष्टी ऐकण्याची फार हौस. तिची हौस पुरविण्यासाठी महंमद तकी तिला रोज गोष्टी सांगे, पण त्याचा साठा लवकरच संपला. मग तिने महंमद तकीला सांगितले की, कोठून का होईना गोष्टी ऐकून ये आणि मला ऐकवीत जा. यामुळे महंमद तकीने गोष्टींचीं शोकडो पुस्तकें वाचून काढलीं. निरनिराळ्या दास्तानगोंकडून गोष्टी ऐकल्या आणि आपल्या प्रेयसीला ऐकविल्या. याला एक वर्ष लोटल्यानंतर महंमद तकीची आणि त्या तरुणीची ताटातूट झाली. या विरहाने शोकाकुल होऊन महंमद तकीने अहमदाबाद सोडलें आणि तो इ. स. १७२६ च्या सुमारास दिल्लीस आला. तेथे त्याने रोजगार मिळविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांत त्याला यश आलें नाही. याच सुमारास महंमद तकी आजारी पडला. त्यांतून बरा होण्यास दोन तीन वर्षे लागलीं.

महंमद तकीची कामगिरी

इ. स. १७२६ ते १७३१ च्या काळांत महंमद तकी आपल्या घरा-शेजारी असलेल्या कहवाखान्यांत (काँफीगृहांत) नेमाने जात असे. तेथे चांगलीं शिकलीं सवरलेलीं माणसें जमत. त्यांपैकी एकजण दास्तानगो

होता. तो गोष्ठी खूप सांगे. पुष्कळदा दुसऱ्यांच्या गोष्ठी आपल्या म्हणून दडपून देत असे. एक दिवस त्याने असेंच केले. हजर असलेल्यांपैकी एकाने त्याला हटकले. महंमद तक्रीने पण त्याच्यावर टीका केली. तेव्हा तो म्हणतो काय की, साहेब, तुमच्यांत योग्यता असेल तर नुम्ही स्वतः एखादी गोष्ट सांगाना. यावर महंमद तक्रीने म्हटले की, त्यांत काय आहे, मी गोष्ट अशी रंगवून सांगेन की, मित्र खुश व्हावेत आणि शत्रु हेवा वाटून तडफडून मरून जावेत ! यानंतर महंमद तक्रीने एक गोष्ट लिहून मंडळीसमोर वाचून दाखविली. ती सर्वांना अतिशय पसंत पडली. पण त्या दास्तानगोने विनाकारण टीकेची झोड उठविली.

लोकप्रियतेला आरंभ

मैफलींतून महंमद तक्रीच्या गोष्ठी हळुहळू लोकप्रिय होऊ लागल्या. या निमित्ताने त्याची एका सरदाराच्या दास्तानगोशी ओळख झाली. त्याचा आव आणि लौकिक मोठा, पण नवीन गोष्ठी सांगण्याचा त्याला वकूब नव्हता. एका अमीराने त्याला एका गोष्ठीची कांही पाने देऊन ती पूर्ण करायला त्याला सांगितले. पण ते काम त्याला जमेना, म्हणून त्या दास्तानगोने ते महंमद तक्रीवर सोपविले. त्याने गोष्ट पुरी करून दिली. त्या दास्तानगोने स्वतःची म्हणून ती गोष्ट अमीराला दिली. अशा रीतीने महंमद तक्रीने पुष्कळ गोष्ठी लिहिल्या.

ग्रंथरचनेची आज्ञा

यानंतर महंमद तक्रीला नबाब मोतमीनुद्दौलाचा मुलगा नबाब रशीदुद्दीन खान बहादूर उर्फ मिर्जा महंमदअली याचा आश्रय लाभला. मिर्जा महंमदअली हा महंमदशहा सम्राटाचा विश्वासू अधिकारी होता. याची बहिण अयोध्येचा नबाब शुजाउद्दौला याला दिली होती. मिर्जा महंमद अलीने महंमद तक्रीच्या गोष्ठी ऐकल्या. त्या त्याला अतिशय आवडल्यामुळे गोष्ठी वाढवून अनेक खंडांत पूर्ण करण्याची त्याने आज्ञा केली. थोड्याच अवधींत या ग्रंथाचे दोन खंड तयार झाले. ते मिर्जा महंमदअली आणि त्याचा वडील भाऊ महंमद इसहाक खान यांनी महंमदशहा सम्राटाला दाखविले. त्यालाहि या गोष्ठी आवडल्या आणि त्या

वाढविण्याचा त्याने हुकूम केला. महंमद तकीला मदत करण्याकरिता त्याने पंधरा शीघ्र लेखक त्याच्या दिमतीला दिले. महंमद तकीने दोन खंड मेहदीनामा आणि इस्माइलनामा हे पूर्ण केले. त्यांत राजपुत्र मोइ-जुद्दीन यांच्या पूर्वजांची हकीकत आली आहे. तिसरा खंड पूर्ण करण्यापूर्वीच महंमदशहा सम्राटाचा मृत्यु झाला.

यानंतर महंमद तकी हा बंगाल्याचा सुप्रसिद्ध नबाब सिराजुद्दौला याच्या आश्रयाला गेला. त्याने महंमद तकीला हरप्रकारें मदत केली. यामुळे त्याला आपला ग्रंथ पंधरा खंडांत प्रसिद्ध करिता आला. या कामाला त्याला एकंदर पंचवीस वर्षे लागलीं !

गुलिस्तान, गुलजार व गुलशन

महंमद तकीच्या या ग्रंथाचें-बूस्ताने खियालचें-स्वरूपहि प्रचंड आहे. या ग्रंथाचे दोन प्रमुख भाग आहेत. प्रत्येक भागाला गुलिस्तान हें नांव दिलें आहे. पहिल्या गुलिस्तानमध्ये प्रस्तावना आणि दोन उपखंड म्हणजे दोन गुलशन आहेत आणि या गुलशनचे आणखी भाग पाडण्यांत आले असून त्यांना गुलजार म्हटलें आहे. अशा रीतीने गुलजार, गुलशन व गुलिस्तान हे सर्व मिळून हा ग्रंथ बूस्ताने खियाल बनला आहे. राजे लोकांच्या आश्रयाने तडीस गेलेल्या या प्रचंड ग्रंथांत आहे तरी काय ? त्याचा किंचित्सा कथाभाग खालीलप्रमाणे आहे.

कथाभाग

फार प्राचीन काळीं एक प्रख्यात राजा होऊन गेला. त्याला सगळीं वैभवे प्राप्त होतीं, पण संतति नसल्यामुळे तो दुःखीकष्टी असे. एके दिवशीं त्याने आपल्या ज्योतिषाला बोलावून विचारलें : “माझी कुंडली पाहून माझ्या नशिवांत संतति आहे की नाही तें सांग.” ज्योतिषाने सांगितलें : “महाराज, तुम्हांला दोन मुलें होतील. मी दोन ताईत तयार करून देतो. मुलें जन्मतांच ते ताईत मोठ्या मुलाच्या हातांत बांधा. हे ताईत कधीहि हातांतून वेगळे होता कामा नये, नाहीतर राजपुत्रावर घोर संकटें येतील.” वरील सूचनेप्रमाणे राजाने राणीच्या हातांत ताईत दिले. पुढे

योग्य काळीं राणी प्रसूत होऊन तिला जुळीं मुलें झालीं. मोठ्या मुलाच्या हातांत तारित बांधण्यांत आले. मोठ्या मुलाचें नांव खुर्शीद ताजबख्श आणि धाकट्याचें नांव बदर मुनीर असें ठेवण्यांत आलें.

हे दोघे राजपुत्र वाढू लागले. पण दोघांच्या स्वभावांत महदंतर होती. मोठ्या मुलाला छानछोकीची आवड तर धाकटा बदर मुनीर याला मर्दानी खेळांचा छंद होता. नेमवाजी, दांडपट्टा, घोडदौड इत्यादि गोष्टींत तो लवकरच पारंगत झाला.

एक दिवस धाकटा राजपुत्र बदर मुनीर हा शिकारीकरिता गेला. बरोबर त्याचे अनुचर होते. दूरवर गेल्यानंतर अरण्यांत एके ठिकाणीं त्यांना संगमरवरी दगडाचें एक सिंहासन आढळलें. त्यावर बसण्याची बदर मुनीरला इच्छा झाली. सहकाऱ्यांनी त्याला विनंति केली की या सिंहासनावर बसणें धोक्याचें आहे. कोण जाणे यामागे कांही तरी रहस्य असेल ! पण राजपुत्राने त्याचें न ऐकता सिंहासनावर पाय ठेवला. तों काय चमत्कार सांगावा ? सिंहासन राजपुत्राला घेऊन अंतराळांत उडालें. राजपुत्राबरोबर असलेली मंडळी शोक करू लागली. इकडे राजाला वर्दी देण्यांत आली आणि सारेजण राजपुत्राचा शोध लावण्याकरिता इकडे तिकडे भटकू लागले.

धाकटा राजपुत्र बदर मुनीर नाहीसा झाला त्याच सुमारास मोठा भाऊ खुर्शीद ताजबख्श याला एक स्वप्न पडलें. तो स्वप्नांत पाहतो काय की एक सुंदर महाल असून त्यांत अप्रतिम लावण्यवती राजकन्या बसली आहे. तिला पाहतांक्षणी राजपुत्राचें मन तिच्याकडे ओढलें गेलें. राजकन्या जोहराजवीन पण त्याच्यावर लुब्ध झाली. हें स्वप्न राजपुत्राने लागोपाठ दोन-तीन वेळा पाहिलें. त्यामुळे त्या राजकन्येच्या विरहाने तो व्याकुळ झाला. ही स्थिति त्याला असह्य होऊन एक आठवड्याने तो आपल्या कांही मित्रांना बरोबर घेऊन राजकन्येच्या शोधार्थं घर सोडून निघून गेला.

राजपुत्र बदर मुनीर ह्याला सिंहासनाने अंतराळांत उडवून नेले. बराच वेळ प्रवास केल्यानंतर शेवटी सिंहासन एका जादूनगरींत उतरलें.

ही जादूनगरी एका हकीमाने तयार केली होती. ही जादू जो तोडून टाकील त्याला आपली मुलगी देऊ, अशी प्रतिज्ञा त्याने केली होती.

दोघाहि राजपुत्रांनी अनेक संकटें भोगलीं पण सर्व दिव्यांतून पार पडून राजकन्यांना घेऊन ते स्वदेशीं परतले. आणलेल्या संपत्तींत राजपुत्र बदर मुनीरबरोबर सम्राट सुलेमानची एक समई होती.

इतक्या मोठ्या संपत्तीचें काय करावयाचें, हा मोठा प्रश्न या राजपुत्रांना पडला. शेवटी त्यांनी ज्योतिष्याला बोलाविलें. ज्योतिष्याने कुंडली पाहून सांगितलें की, तुम्हा दोघा राजपुत्रांच्या वंशांत युगें लोटल्यानंतर दोन सुंदर मुली जन्म पावतील. एकीचें नांव मलिका शम्सा ताजदार आणि दुसरीचें मलिका नौबहार राहिल. पैगंबराच्या वंशांत राजपुत्र मुइजुद्दीन निर्माण होईल. तो त्या राजकन्यकांचें पाणिग्रहण करील. हें ऐकून मोठा राजपुत्र खुशींद ताजबख्श म्हणाला : “असें असेल तर आपली संपत्ति एके ठिकाणीं पुरून त्याभोंवती एक जादूनगरी निर्माण करा. ही जादूनगरी राजपुत्र मोइजुद्दीनने फत्ते करावी. या जादूनगरींत आम्ही भोगलेलीं संकटें व आमच्या अनुभवास आलेल्या घटना नोंदून ठेवाव्या. राजपुत्राने सम्राट सुलेमान याची समई पेटवावी आणि आमच्या ग्रंथाचें पठण करावें; मग त्याने राजकन्येशीं लग्न करावें.”

कालांतराने असेंच घडून आलें आणि अनेक संकटें भोगून, जादूगार, राक्षस, उडतीं सिंहासने वगैरेंचे अनुभव घेऊन शेवटी राजपुत्र मोइजुद्दीनने मलिका शम्सा ताजदार आणि मलिका नौबहार यांचें पाणिग्रहण केलें.

ही वूस्ताने खियालची थोडक्यांत हकीकत आहे.

या ग्रंथाची पृष्ठसंख्या चवदा हजार आहे. या ग्रंथाचें उर्दू भाषांतर गालिबचा पुतण्या खाजा अम्मान याने केलें. अलवरचे महाराज शिवदानसिंह यांच्या आज्ञेवरून आपण हें भाषांतर केलें असें त्याने नमूद केलें आहे. शेवटचे दोन खंड त्याच्याकडून पूर्ण झाले नाहीत. या ग्रंथाचा पहिला भाग इ. स. १८६६ मध्ये प्रसिद्ध झाला. खाजा अम्मानचा मृत्यु इसवी सन १८७९ मध्ये झाल्यानंतर शेवटचे दोन खंड त्याच्या मुलाने प्रसिद्ध केले. या ग्रंथाचें आणखीहि एक भाषांतर लखनौंतून प्रसिद्ध झालें आहे.

उर्दूतील दास्तानें

उर्दूत दास्तानें (गोष्टी) इ. स. १७७५ पासून आपल्याला आढळू लागतात. इ. स. १८०० ते १८२५ च्या दरम्यान प्रसिद्ध झालेलीं दास्तानें म्हणजे मीर अम्मनकृत बागोबहार, हैदरबख्श हैदरीचे ग्रंथ आराइशे महफिल आणि तोताकहानी, खलील अलीखानचे दास्तानें अमीरहमजा हीं होत. याशिवाय सिंहासनबत्तीसी, वेताळपंचविशी या कथांचे उर्दू अनुवाद करण्यांत आले. इ. स. १८०३ मध्ये सुप्रसिद्ध कवि इन्शा याने 'रानी केतकी की कहानी' ची रचना केली.

इ. स. १८१३ त महजूर या साहित्यिकाने नौरतन या ग्रंथाची रचना केली. इ. स. १८२४ मध्ये आणि नंतर सरवर या लेखकाचे फसाने अजायब (चमत्कारिक कथा), गुलजारे सत्पर (सखरचें उद्यान), शगूफये मोहब्बत (प्रेम गुच्छ) आणि इतरांच्या कथा-शररे इष्क (प्रेमाची ठिणगी), अलिफ लैला, तिलस्मे होशरुवा (शुद्ध हरवणारी जादू), तिलस्मे नूर अफशां (तेजस्वी जादू), तिलस्मे हफत पैकर (सात सुंदरींची जादू), सरोशे सुखन (वाणी विलास), तिलस्मे हैरत (आश्चर्यकारक जादू) इत्यादि ग्रंथ प्रसिद्ध झाले. उर्दूतील या दास्तानांची एकंदरीत पृष्ठसंख्या एक लाखापर्यंत जाईल यांत शंका नाही. या उर्दू दास्तानांतील कथा मराठींत आणल्या तर आबालवृद्धांचें मनोरंजन करणाऱ्या शेकडो गोष्टींची भर मराठी साहित्यांत पडेल.

मराठी भाषांतरित ग्रंथ

अरब आणि इराणी मुलखांतील अनेक कथा मराठींत प्रचलित आहेत. अरबी भाषेंतील सुरस आणि चमत्कारिक गोष्टी, निगार दानिश, बहार दानिश, चार दरवेशांची कहाणी, लैला-मजनूची कहाणी, हातिमताईची गोष्ट, गुलेबकावली इत्यादींचीं नांवें या संदर्भात चटकन् लक्षांत येतील. पण उर्दू दास्तानांचा परिचय मराठी वाचकांना झाला तर आपल्या कथासरित्सागरासारखें विद्याधर, अप्सरा, राजपुत्र, राजकन्या, यक्ष, यक्षिणी, जादूगार, रहस्यें सांगणारे पशुपक्षी, इत्यादींचें एक विशाल, विस्तृत, मोहक आणि मनोरंजक विश्व त्यांच्या नजरेस येऊन मोगल राजवटींतील दास्तानागोंच्या प्रतिभेचा प्रत्यय आल्याशिवाय राहणार नाही.

९.

उर्दू काव्यांतून रानडे, गोखले आणि टिळक

पंडित वृजनारायण चकवस्त हा उर्दूतील एक श्रेष्ठ कवि होऊन गेला. त्याचा जन्म उत्तर प्रदेशांत फैजाबाद येथे इ. स. १८८२ मध्ये झाला. शिक्षणक्रम संपविल्यानंतर त्याने लखनौ येथे वकिलीचा धंदा केला. १२ फेब्रुवारी इ. स. १९२६ मध्ये हा थोर कवि अर्धागवायूने मृत्युमुखी पडला.

वृजनारायण हा राष्ट्रीय बाण्याचा कवि होता. राष्ट्रीय चळवळीचे पूर्ण प्रतिबिंब त्याच्या काव्यांत उतरले आहे. न्यायमूर्ति रानडे, गोपाळ कृष्ण गोखले आणि लोकमान्य टिळक यांच्या मृत्यूवर त्याने हृदयस्पर्शी विलापिका लिहिल्या आहेत.

रानड्यांवरील त्याची विलापिका पहा.

महादेव गोविंद रानडे

[इ. स. १९०१]

(१)

अय् आफताबे औजे अमारत कहां है तू
अय् शम्मेए बज्मे हुस्ने लियाकत कहां है तू
अय् अंदलीबे बागो फ़साहत कहां है तू
अय् खिज्जे शाहराहे फ़रासत कहां है तू
अय् रहे नवर्दे आलमे बाला चगूना
मा बे तू खस्ता एम तू बेमा चगूना

वा प्रतिष्ठागगनांतील भास्करा, तू कोठे आहेस? विद्यामंदिरांतील हे ज्योति, तू कोठे आहेस? वाणीच्या उपवनांतील कोकिले, तू कोठे आहेस? प्रतिभेच्या पथावरील हे मार्गदर्शी, तू कोठे आहेस?

परलोकांतील हे प्रवाशा, तुझी काय स्थिति आहे? तुझ्यावाचून आम्ही विपन्न स्थितींत पडलो आहोत. आता आमच्यावाचून तुझे कसे चालले आहे?

(२)

अफसोस आज बागे जहां मे नहीं है तू
फैली है चार सिम्त मुहब्बत की तेरी बू
तू क्या गया वतन की गयी तेरे आवरू
क्यों चष्मे यास से न बहे खूने आरज
खिर्मन जला उम्मीद की खेती उजड गयी
ये गुल्शने मुराद पे क्या ओस पड गयी

हाय, आज या जगाच्या उपवनांत तू नाहीस, चहूकडे तुझा प्रेम-सुगंध पसरला आहे! तू गेला नाहीस, आपल्या देशाची प्रतिष्ठा गेली. आमच्या निराश डोळ्यांतून आकांक्षांचे रक्त का वरें वाहणार नाही? आमच्या आशांचे शेत उध्वस्त झाले. धान्याच्या राशी जळून गेल्या. आमच्या आकांक्षाच्या बागेवर हिमवर्षाव झाला.

(३)

तेरी तो रूह गुल्शने जन्नत मे है मुक्कीम
अहबाब रोते हैं तुझे वा हालते सक्रीम
दिल जानता है उनका जो है सदमाये अजीम
मरने से तेरे क्रौमे मरहटा हुयी यतीम
क्रायम मकाने इज्जतो एजाज कब रहे
तुझ सा सुतूने आजमे शौकत न जब रहे

तुझा आत्मा तर आता नंदनवनांत आहे. पण तुझे सहकारी विपन्ना-
वस्थेत विलाप करीत आहेत. हा किती भयंकर अपघात आहे हें त्यांच्या
हृदयाला जाणवत आहे. तुझ्या मृत्यूने मराठे अनाथ झाले आहेत. तुझ्या-
सारखा वैभवशाली आधारस्तंभ नाहीसा झाल्यावर प्रतिष्ठा आणि मान-
सन्मानाची इमारत कशी टिकणार ?

(४)

सर चश्माये करम थी तिरी जाते बेगुमान
पाता था फैज तुझ से हर इक पीरो नौजवान
माही व मौजे इल्म थे तू बहरे बेकिरां
पुर नूर तेरे दमसे था ये तीरा खाकदां
मम्नून तेरी जातका हिंदूसितान था
अपने वतनका फख्र मरहटोंकी जान था

तुझे व्यक्तित्व म्हणजे कृपेचा अखंड वाहाणारा झरा होय. तुझ्या
कृपेचा लाभ सर्व लहानथोरांना होत असे. तूं म्हणजे अथांग महासागर,
त्यांत ज्ञानाच्या लहरी उठत. हें अंधकारमय जग तुझ्यामुळे प्रकाशमान
झालें होतें. हिंदुस्थान तुझे ऋणी होतें. आपल्या देशाला तुझ्याबद्दल
अभिमान होता. मराठ्यांचा तर तूं प्राणच होतास.

(५)

मैदाने इल्मोफन मे अजब यक्का ताज था
बस तुझ से दर तरक्कीये क़ौमी का बाज था
आलम मे सर बुलंद था और सरफ़राज था
अहले वतन को तेरी लियाक़त पे नाज था
ज़ोरे क़लम से शाहीये मुल्के बयां मिली
बोसे ले जिस के नत्क़ वो प्यारी ज़बां मिली

ज्ञानाच्या क्षेत्रांत तूं अद्वितीय होतास. तुझ्यामुळे राष्ट्राच्या उन्नतीचें दार उघडलें होतें. तूं जगांत प्रसिद्ध आणि प्रतिष्ठित होतास. तुझ्या देश-बांधवांना तुझ्या योग्यतेवद्दल अभिमान वाटत असे. तुझ्या लेखणीने तुला विद्येच्या क्षेत्राचें प्रभुत्व लाभलें. तुला अति मधुर अशा वाणीचा लाभ झाला होता.

(६)

तहरीर इल्मो फ़ज़ल से तेरी भी इंतिखाव
 और सादगी व हुस्ने लताफ़त मे लाजवाब
 तक़रीर मे वो नूरे मआनी की आबोताब
 हर दम ज़बां भी शहदे फ़साहत से कामियाब
 जब तक नफ़स की तन से रवानी नही गयी
 कब्जे से तेरे सैफ़बयानी नहीं गयी

तुझें लेखन विद्वत्तेच्या दृष्टीने अतुल होतें, आणि प्रसन्न सौंदर्यामुळे तें अद्वितीय झालें होतें. तुझ्या वक्तृत्वांत दैवी प्रभावाची जाणीव होई आणि तुझी वाणी म्हणजे अत्यंत मधुर अशी असे. तुझे प्राण शरीराला सोडून जाईपर्यंत तुझ्या हातांतून तुझ्या वक्तृत्वाची तलवार ढळली नाही.

(७)

इस तरह तेरे फ़ैज से थे बारयाब हम्
 ज़रों पे आफ़ताब का जिस तरह हो करम्
 झुकते थे तेरे सामने जी जाहो जी हशम्
 सर कौन सा था जो तिरे आगे नहीं था खम्
 तेरी ज़बान देती थी ताज़ा बशारतें
 होतीं थीं तेरे नक़शो कदम की ज़ियारतें

सूर्याची धूलिकणावर कृपादृष्टि व्हावी तसे आम्ही तुझ्या कृपेचा लाभ घेत होतो. बडी बडी मंडळी तुझ्यासमोर नम्र होत. तुझ्यासमोर

कुणाचें शिर नत होत नसेल ? तुझ्या वाणीने आमहाला नवीन दृष्टी लाभत होती. तुझ्या पदचिन्हाच्या दर्शनाला यात्रेकरूंच्या सारखी लोकांची रीघ लागत असे.

(८)

इस्लाह और रिफ्राह मे सरगर्म था जो तू
तेरे मुरीद मुल्क मे फैले थे चार सू
दिल मे जो तेरे हुब्बे वतन की थी आबरू
वाबिस्ता तेरी जात से थी सब की आरजू
अब साफ इख्तिलाफ़ का दरवाजा खुल गया
हर फ़र्द क्यों जुदा न हो शीराजा खुल गया

लोकहित आणि समाज सुधारणा या करिता तू सारखे कष्ट करीत होतास. तुझे भक्त देशांत चहूकडे पसरले होते. तुझ्या हृदयांत स्वदेशा-संबंधी अखंड प्रेम नांदत होते, म्हणून तुझ्या व्यक्तिमत्वाशी सर्वांच्या आकांक्षा निगडित झाल्या होत्या. आता मात्र मतभेदाचें दार मोकळें झालें. संघटण राहिलें नाही.

(९)

किश्ती हो जैसे तलातम मे मुब्तिला
और जोशमें हों मौजा वो गर्दाब जाबजा
हो अबरो बादो बर्कसे तूफ़ान इक बपा
तारीक शब की सरपे हो छाई हुयी बला
बर्पा हो शोरे राद म्वाफ़िक़ हवा न हो
और साहिले मुराद का कोसों पता न हो

नौका वादळांत सापडलेली असावी, पाण्यांत भोवरे आढळावे आणि लाटांचें थैमान असावें, ढग, वारा आणि विजा यांच्यामुळे वादळ निर्माण व्हावें आणि रात्र अंधारी असावी, विजांचा कडकडाट असावा, वारा प्रतिकूल असावा, आणि बंदराचा दूरपर्यंत पत्ताहि लागू नये.

(१०)

लेकिन हो नाखुदा कोई इस दर्जे हूशियार
 मंझधार से जो बच के हो जाता सूये किनार
 किश्तीको उन हवा के थपेडोंसे ले उभार
 टकराके टुकडे टुकडे हो जिनसे हबाबवार
 धडका ज़रा न उसके दिले पुर हुमम को हो
 आये शिकन जबीं पे न लग्जिश क़दम को हो

पण जहाजाचा कर्णधार अतिशय हुशार असावा. नदीच्या मध्यांतून त्याने नौका पैलतीराच्या दिशेने सुरक्षित न्यावी. प्रचंड वादळाने जेथे नौकेचा पाण्याच्या बुडबुड्याप्रमाणे शेवट व्हावयाचा त्यांतूनहि नौका सुरक्षित न्यावी, त्याच्या हृदयांत निराशेचा सूरहि असू नये, त्याच्या कपाळावर एकहि आठी दिसू नये, आणि त्याचे पाय विचलित होऊ नयेत.

(११)

इतने मे रंग और ही क़हरे खुदा करे
 बिजली फ़लक से गिरके क़यामत बपा करे
 उस नाखुदा की रूह को तन से जुदा करे
 मंझधार मे पडी हुयी किश्ती बहा करे
 गर्दाब से फंसे कभी मौजोंमे जापडे
 क्या जाने उस पे बहर मे उफ़ताद क्या पडे

ऐन अशा वेळी परमेश्वरी कोप व्हावा, अस्मानांतून वीज पडून कल्पान्त व्हावा, त्या कर्णधाराचे प्राण त्याच्या शरीरापासून वेगळे व्हावे आणि मध्यधारेत नौका इतस्ततः भटकावी, ती कधी भोंवऱ्यांत फसावी तर कधी लाटांच्या तडाख्यांत सापडावी आणि अजून काय काय संकटें वाढून ठेविलीं आहेत याची कल्पना येऊ नये.

उर्दू काव्यांतून रानडे, गोखले आणि टिळक

१०१

(१२)

दा. क्र. ११५३३

तेरे फिराक मे है यही हाल कौम का
तू नाखुदाये किश्तीये इस्लाहे हाल था
तूफ़ां जो बुग्ज़ व जहल व तआस्सुबका था बपा
थी इन खराबियोंमे तेरी ज्ञात रहनुमा
तुझको तो मौत ले गयी बाग़े नईम मे
छोडा हमें दो आबा उम्मीदो बीम मे

तुझ्या निघून जाण्याने राष्ट्राची अशीच अवस्था झाली आहे. तू सुधारणारूपी नौकेचा कर्णधार होतास. भोवती अज्ञान, हेवा, मत्सर, धर्मवेड यांचें वादळ चालू होतें. अशा स्थितीत तुझ्या मार्गदर्शनाचा लाभ होत होता. तुला तर मृत्यू परमेश्वरापाशी घेऊन गेला. आम्ही मात्र आशा आणि भीति यांच्या कचाट्यांत सांपडलो आहोत.

(१३)

या ये के राहे रास्त से गुम्राह कारवां
शब को लुटा पिटा किसी जंगल मे हो रवां
कुछ फ़ासले पे दस्त से टुक नूर हो अयां
समझे वो उसको मंज़िले मक्सूद का निशां
दिल खुश ये जान कर हो के जाना किधरको है
रोशन वहीं चिराग है बस्ती जिधर को है

किंवा प्रवाशांचा थवा प्रवासांत रस्ता भटकून भलतीकडे जावा आणि रात्रीच्या वेळी आडरानांत लुटालूट व्हावी. भटकत असतां त्यांना दूर कोठेतरी प्रकाश दिसावा, आपलें विश्रांतिस्थान हेंच आहे असें त्यांना वाटावें, आणि लोकवस्ती आहे म्हणून दिवा दिसत आहे अशी त्यांची समजूत होऊन त्यांना आनंद वाटावा.

(१४)

इतने मे गर हवासे वो बुझ जाये नागहां
 हालत वो अहले काफ़िला की हो के अल्अमां
 नज़रोसे हो गया है हमारी जो तू निहां
 अहबाब का तिरे वही आलम है बेगुमां
 तू रहनुमाये क़ौम था रोशन दिमाग़ था
 और अपने बज़मे मुल्क का चश्मो चिराग़ था

इतक्यांत वाच्याच्या झोताने तो दिवा विझून जावा आणि प्रवाशांची स्थिती दे माय धरणी ठाय अशी व्हावी. तू आमच्या दृष्टीआड झाला आहेस. त्यामुळे लोकांची अशीच स्थिति झाली आहे, यांत संशय नाही. तू राष्ट्रांचे मार्गदर्शन करणारा होतास, तू प्रतिभाशाली होतास आणि आपल्या देशरूपी मंदिरांतील तू दिवा होतास.

(१५)

बज़मे वतन मे यूं तो बहोत गुल हुये चिराग़
 बीरान सेकडों गुले तर कर गये ये बाग
 लेकिन ये है मुहाल के दर सूरते फ़राग़
 दिलसे मिटे ये मादरे हिंदूसितां के दाग़
 बेहतर भी है यही के ये मातम बपा रहे
 ता हश्र दिल मे ज़रुमे मुहब्बत हरा रहे.

आपल्या राष्ट्रांतील अनेक दिवे विझून गेले. उपवनांतून अनेक फुलें नष्ट झालीं. पण आपल्या भारतमातेच्या हृदयांतून हे दुःखाचे व्रण भरून निघणें कठीण आहे. नाहीतरी चहूंकडे शोकाचें प्रदर्शन होत आहे हें बरेंच म्हणावयाचें म्हणजे चिरकालपर्यंत या प्रेमाच्या जखमा तशाच राहतील.

(१६)

कत्वे हों संगो खिश्त के कितने ही उस्तवार
 उनको मिटा ही देता है नैरंगे रोजगार
 लेकिन जो तेरे मुल्क पे एहसां हैं बेशुमार
 सब तेरे जोशे हुब्बे वतनके हैं यादगार
 तेरी ज़बान हालसे मदहत कहेंगे ये
 तहज़ीबका वजूद है जबतक रहेंगे ये

दगडा विटांचीं स्मारकें कितीहि मजबूत निर्माण करा. काळ त्यांना नाहीसं केल्याशिवाय राहात नाही. पण तू देशावर जे अगणित उपकार केले आहेस तेच तुझ्या देशभक्तीचीं स्मारकें होत. हीं स्मारकें तुझें गुणगान करतील. संस्कृति शिल्लक आहे तोपर्यंत तुझीं हीं स्मारकें कायम राहतील.

(१७)

गुल्जारे क़ौम मे अगर आये कभी बहार
 तो ताज़ा होगी रूह तिरि भी नसीम वार
 पौदे तिरि लगाये हुये हैं जो बेशुमार
 ताज़ा करेंगे ज़िक्र तिरा उनके बर्गोवार
 खंदां गुले मुराद अगर इनमे होयेंगे
 शबनमकी तरह याद मे हम तेरी रोयेंगे

आमच्या राष्ट्राच्या उपवनाला कधीं काळीं वासंतिक वैभवाचा लाभ झाला तर प्रभातकाळाच्या वायूप्रमाणे तुझ्या आत्म्याला निःसंशय समाधान आणि उत्साह हीं लाभतील. तू अगणित रोपटीं (राष्ट्रांत) लाविलीं तीं वाढून त्यांना फळें आणि पानें येतील, त्यांच्यामुळे तुझी स्मृति ताजी होईल. त्यांत ध्येयपूर्तीचा अनुभव घेतलेलीं फुलें तर प्रसन्नतेच्या वातावरणांत डोलतील. त्यावेळी तुझी आठवण होऊन दंर्बिदूप्रमाणे आमच्या नेत्रांतून अश्रु वाहू लागतील.

पंडित वृजनारायण याने गोपाळ कृष्ण गोखले आणि लोकमान्य टिळक यांच्या मृत्यूवर कविता केल्या आहेत त्या खाली दिल्या आहेत.

गोपाळ कृष्ण गोखले

(१९१५)

(१)

लरज रहा था वतन जिस खियाल के डरसे
 वो आज खून रुलाता है दीदाये तर से
 सदा ये आती है फल फूल और पत्थर से
 ज़मीन पे ताज गिरा क्रौमे हिंद के सर से
 हबीब क्रौम का दुनियासे यूं रवाना हुवा
 जमीन उलट गयी क्या मुक्कलिब ज़माना हुवा

ज्या विचाराने राष्ट्राचा थरकाप झाला होता, ती गोष्ट घडून आज राष्ट्राच्या डोळ्यांतून रक्ताचे अश्रु वाहात आहेत. वृक्षांच्या पर्णाफुलांतून आणि दगडाघोंड्यांतून एकच ध्वनि येत आहे की, हिंदवी राष्ट्राच्या डोक्यावरचा मुकुट कोसळून जमिनीवर पडला. आमच्या देशाचा लाडका पुढारी परलोकाकडे रवाना झाला. पृथ्वी वरखाली झाली आणि काळाने क्रांति केली.

(२)

बढी हुयी थी नहूसत जवाले, पैहम की
 तिरे जुहूर से तकदीर क्रौम की चमकी
 निगाहे यास थी हिंदूसितां पे आलम की
 अजीब शय् थी मगर रोशनी तिरे दम की
 तुझी को मुल्क मे रोशन दिमाग समझे थे
 तुझे गरीब के घर का चिराग समझे थे

आमची अवनति दिवसेंदिवस वाढतच होती. पण तूं प्रकट झाल्या-मुळे राष्ट्राचें नशीब चमकलें. भारताबद्दल जगाला एक प्रकारची निराशा वाटत होती, पण तुझ्या व्यक्तिमत्वाचा प्रकाश असाधारण होता. या देशांत तूंच एक प्रतिभावान् आहेस असे समजत. या गरीब राष्ट्राच्या झोपडीचा तूं दिवा आहेस असे समजत.

(३)

वतन को तूने संवारा किस आबोताब के साथ
सहरका नूर बढे जैसे आफ़ताब के साथ
चुने रिफ़ाह के गुल हुस्ने इंतिखाब के साथ
शबाब क्रौम का चमका तिरे शबाब के साथ
जो आज नशो नुमा का नया ज़माना है
ये इन्क़िलाब तिरी उम्र का फ़साना है

सूर्य वर येत जावा आणि त्याच्या किरणांचें तेज वाढत जावें तशा वैभवाने तूं राष्ट्राची घडी बसविली. तूं लोकहिताचीं कामें निवडून तीं कसोशीने केलीं. तुझ्या वैभवाबरोबर राष्ट्राचेंहि वैभव वाढलें. आज राष्ट्रांत जें नवजीवन संचारलेलें दिसत आहे, ही क्रांति म्हणजेच तुझी जीवनकथा होय.

(४)

रहा मिज़ाज में सौदाये क्रौम खू होकर
वतन का इश्क़ रहा दिल की आरजू होकर
बदन में जान रही वक्फ़े आबरू होकर
रगोंमें जोशे मुहब्बत रहे लहू होकर
खुदाके हुक्मसे जब आबोगिल बना तेरा
किसी शहीद की मिट्टीसे दिल बना तेरा

देशबांधवांबद्दल तळमळ हा तुझा स्वभाव बनून गेला. राष्ट्रप्रेम हेच तुझ्या हृदयाचें लक्ष्य बनून गेलें. राष्ट्राच्या अब्रूकरिताच तुझे प्राण घडपडत होतें. तुझ्या शरीरांतील नसानसांतून राष्ट्रप्रेमच जणूं रक्त बनून वाहात होतें. परमेश्वराने जेव्हा तुला घडविलें त्यावेळी त्याने देशाकरिता बळी गेलेल्यांच्या अवशेषांतूनच तुझे हृदय केलें.

(५)

वतन की जान पे क्या क्या तबाहियां आयीं
उमंड उमंड के जहालत की बदलियां आयीं
चिराग़े अमन बुझानेको आंधियां आयीं
दिलोंमें आग लगानेको बिजलियां आयीं
इस इन्तिशार में जिस नूर का सहारा था
उफ़क़ पे क़ौम के वो एक ही सितारा था

आपल्या राष्ट्रावर कितीतरी संकटें आलीं. अज्ञानाचे ढग राष्ट्रावर भरून आले. शांतीचा दिवा मालवण्यासाठी वादळें आलीं आणि हृदयांत आगीचा डोंब पेटावा म्हणून विजा कडाडल्या. अशा विकट परिस्थितींत ज्याच्या प्रकाशाचा आसरा राष्ट्राला लाभला तो एकच तारा क्षितिजावर तळपत होता.

(६)

हदीसे क़ौम बनी तिरि ज़बां के लिये
ज़बां मिली थी मुहब्बतकी दास्तां के लिये
ख़ुदानें तुझको पर्यंवर किया यहां के लिये
के तेरे हात मे नाक़ूस था अज़ां के लिये
वतन की खाक तिरि बारगाहे आला है
हमें यही नयी मस्जिद नया शिवाला है

राष्ट्राची कथा तुझ्याच वाणीने ऐकावी. ही ऐकविण्याकरिताच परमेश्वराने तुला वाणीची देणगी दिली होती. परमेश्वराने तुला या देशाकरिता प्रेषित म्हणून पाठविलें. राष्ट्राला जागें करण्याकरिता तुझ्या हातांत दिव्य शंख देण्यांत आला होता. मातृभूमीची घूळ हेंच तुझें पूजा-स्थान होय. हीच आमची नवी मशीद, हेंच आमचें शिवालय होय.

(७)

गरीब हिंद ने तनहा नही ये दाग सहा
वतन से दूर भी तूफ़ान रंजो ग़म का उठा
हबीब क्या हैं हरीफ़ोंने ये ज़बान से कहा
सफ़ीरे कौम जिगरबंदे सलतनत न रहा
पयाम शाह ने दिया रस्मे ताज़ियत के लिये
के तू सुतून था ऐवाने सलतनत के लिये

केवळ हिंदुस्थानालाच हें दुःख जाणवलें असें नाही. देशाच्या बाहेर दूरदूरच्या देशांतहि लोक शोक करू लागले. मित्रांचें एक राहो, टीकाकारहि म्हणू लागले की भारताचा दूत आणि साम्राज्यांत सर्वांना प्रिय असलेला माणूस निघून गेला. वादशहाने दुखवट्याचा संदेश पाठविताना म्हटले की गोखले म्हणजे राज्यरूपी इमारतीचे खांब होते.

(८)

दिलोंमे नक़श हैं अब तक तिरी ज़बां के सुखन
हमारी राहमे गोया चिराग़ हैं रोशन
फ़कीर थे जो तिरे दर के ख़ादिमाने वतन
उन्हें नसीब कहां होगा अब तिरा दामन
तिरे अलम मे वो इस तरह जान खोते हैं
के जैसे बाप से छुटकर यतीम रोते हैं

तुझ्या वाणीचा ठसा अद्यापपर्यंत आमच्या हृदयावर उमटला आहे. तुझा संदेश म्हणजे आम्हाला वाट दाखविणारे दीपक. देशसेवक तुझे अनुयायी होते. त्यांना आता तुझा आधार कोठून लाभणार ? पित्यावाचून अनाथ झालेलीं बालकें राहावीत तशी त्यांची स्थिति झाली आहे.

(९)

अजलके दाममे आना है यूं तो आलम को
मगर ये दिल नही तय्यार तेरे मातम को
पहाड कहते हैं दुनिया मे ऐसेही गमको
मिटाके तुझको अजल ने मिटा दिया हमको
जनाजा हिंद का दरसे तिरे निकलता है
सुहाग कौम का तेरी चिता मे जलता है

मरण कधी ना कधी यायचेंच, तें चुकत नाही. पण तुझ्या विरहाची कल्पना करण्यास हें मन तयार होत नाही. अशाच शोकाला दुःखाचा डोंगर म्हणतात. मृत्यूने तुला कायम नाहीसें केलें आहे. आत्म्याने सर्वांना नाहीसें केलें आहे. तुझ्या घरांतून राष्ट्राची प्रेतयात्रा निघत आहे. तुझ्या राष्ट्राचें भाग्य जळत आहे.

(१०)

रहेगा रंज जमाने मे यादगार तिरा
वो कौन दिल है जिस मे नही मज्जार तिरा
जो कल रक्रीब था है आज सोगवार तिरा
खुदा के सामने है मुल्क शर्मसार तिरा
पली है कौम तिरे सायाये करम के तले
हमें नसीब थी जन्नत तिरे क़दम के तले

तुझ्या मृत्यूबद्दल चिरकालपर्यंत हळहळ राहिल. तुझी आठवण बाळगून ठेवणार नाहीं असें कोणतें हृदय असू शकेल ? तुझे कालचे

प्रतिस्पर्धी आज तुझ्याबद्दल हळहळ करीत आहेत. परमेश्वरापाशी आज देशाचें मस्तक नम्र झालें आहे. हें राष्ट्र तुझ्याच कृपाछत्राखाली वाढलें. तुझ्याच आश्रयाने आम्ही स्वर्गसुखाचा अनुभव घेत होतो.

लोकमान्य टिळक

(१९२०)

(१)

मौत ने रात के पर्दे मे किया कैसा वार
 रोशनी सुबहे वतन की है के मातम का गुबार
 मारका सर्द है सोता है वतनका सरदार
 तनतना शेर का बाकी नहीं सोयी है कछार
 बेकसी छायी है तकदीर फिरी जाती है
 कौम के हाथ से तलवार गिरी जाती है

रात्रीची संधी साधून मृत्यूने हा काय आघात केला आहे ! आज झालेली ती पहाट आहे का शोकाचे लोट उठले आहेत ? राष्ट्राचा सेनापती झोपला आहे. युद्ध थंडावले आहे. सिंहाचें गर्जणें थांबलें आहे. गुहा शांत आहे. चहूकडे उदास वातावरण पसरलें आहे. नशीब फिरलें आहे. राष्ट्राचें खड्ग निसटून हातांतून पडत आहे.

(२)

उठ गया दौलते नामोस वतनका वारस
 कौमे मरहूम के एजाजे कुहनका वारस
 जान निसारे अज़ली शेरे दकनका वारस
 पेशवावोंके गरजते हुये रणका वारस
 थी समायी हुयी पूनाकी बहार आँखोंमें
 आख़री दौरका बाकी था खुमार आँखोंमें

आमच्या राष्ट्राच्या अब्रूचा राखणदार नाहीसा झाला. राष्ट्राची प्रतिष्ठा सांभाळणारा नाहीसा झाला. हा निष्ठावान पुरुष, दक्षिणच्या

वाघाचा (शिवाजी) वारस, पेशव्यांच्या गाजलेल्या रणांचा वारस नाहीसा झाला. पुण्याचें वैभव त्यांच्यांत दिसत होतें. गतकाळाचा रुबाव त्याच्या डोळ्यांत दिसत होता.

(३)

मौत महाराष्ट्र की थी या तिरे मरनेकी खबर
मुर्दनी छा गयी इन्सान तो क्या ये पत्थरपर
पत्तियां झुक गयीं मुझां गये सहरा के शजर
रहगये जोशमे बहते हुये दरिया थम कर
सर्दों शादाब हवा रुक गयी कुहसारोंकी
रोशनी घट गयी दोचार घडी तारोंकी

तुझ्या मृत्यूची बातमी म्हणजे महाराष्ट्राच्या मृत्यूची बातमी होय. माणसें तर सोडाच दगडाधोंड्यावरहि प्रेतकेळा पसरली आहे. झाडें कोमेजलीं आहेत. पानें लवलीं आहेत. वाहाणाऱ्या नद्या थांबल्या आहेत. डोंगरावरून येणारा गार आणि सुखद वारा थांबला आहे. तारकांचा प्रकाश मंद झाला आहे.

(४)

था निगहबाने वतन दबदबाये आम तिरा
न डगें पांव ये था कौम को पैगाम तिरा
दिल रक्रीबोंके लरजते थे ये था काम तिरा
नींदसे चौक पडे सुन जो लिया नाम तिरा
याद करके तुझे मजलूमे वतन रोयेंगे
बंदाये रस्मे जफ़ा चैनसे अब सोयेंगे

तू देशाचा राखणदार होतास. तुझा दबदबा सर्वत्र होता. कोणत्याहि स्थितींत माघार घेता कामा नये हाच तुझा संदेश होता. तुझ्यापुढे प्रतिस्पर्ध्यांच्या हृदयांत धडकी भरत असे. तुझे नांव ऐकताच प्रतिस्पर्धी दचकून झोपेंतून जागे होत. आता तुझी आठवण करून तुझे पीडित

देशबांधव रडतील. उलट जुलूम करणारे आता निर्धास्त होतील आणि त्यांना सुखाने निद्रा येईल.

(५)

जिंदगी तेरी बहारे चमनिस्ताने वफा
 आबरू तेरे लिये क़ौम से पैमाने वफ़ा
 आशिक़े नामे वतन कुश्ताये अरमाने वफ़ा
 मर्द मैदाने वफ़ा जिस्मे वफ़ा जाने वफ़ा
 हो गयीं नज़रे वतन हस्तीये फ़ानी तेरी
 न तो पीरी रही तेरी न जवानी तेरी

तुझे आयुष्य म्हणजे देशभक्तीच्या मळ्यांत आलेला बहरच. देश-सेवा हेच तुझे जीवितसर्वस्व. तुझी देशावर अलोट प्रीति होती. देशाची सेवा करताना तू झिजलास. तुझी निष्ठा आत्यंतिक होती. तुझे शरीर आणि तुझे प्राण म्हणजे मूर्तिमंत निष्ठा होय.

देशाकरिता तू आपलें जीवन अर्पण केलेंस. तुझे तारुण्य आणि वार्धक्य हीं दोन्ही देशाकरिता खर्ची पडलीं.

(६)

औजे हिम्मत पे रहा तेरी वफा का खुर्शीद
 मौत के खौफ़ पे ग़ालिब रही खिदमत की उम्मीद
 बन गया क़ैद का फ़र्मान भी राहत की नवीद
 हुये तारीकीये जिंदां मे तेरे बाल सपीद
 फिर रहा है भिरी नज़रोमे सरापा तेरा
 आह वो क़ैदे सितम और बुढापा तेरा

निर्धाराच्या उच्च स्थानावर तुझ्या निष्ठेचा सूर्य तळपत होता. तुझी देशभक्तीची धमक होती. तिला मृत्यूची पर्वा वाटली नाही. कारावासाची शिक्षा म्हणजे तुला समाधानाचा संदेश वाटला. कारागृहाच्या अंधारांत तुझे केस पांढरे झाले. तुझी मूर्ति माझ्या डोळ्यासमोर दिसत आहे. हाय, तुझे वार्धक्य आणि त्यांत हा कारागृहावास !

(७)

मोजिजा आशिके मुहब्बत का दिखाया तूने
 एक क्रतरेसे ये तूफ़ान उठाया तूने
 मुल्क को हस्तीये बेदार बनाया तूने
 जज़्बाये कौम के जादू का जगाया तूने
 इक तडप आगयी सोते हुये अरमानों मे
 विजलियां कूद गयीं क्रौम के वीरानों मे

प्रेमाच्या अश्रूने काय चमत्कार घडून येतो हें तूं दाखवून दिलेंस.
 एका विदूंतून तूं वादळ निर्माण केलेंस. तूं देशांत जागृति निर्माण केलीस
 आणि राष्ट्राच्या भावना तुझ्यामुळे उद्दीपित झाल्या. सुप्त आकांक्षांत
 तळमळ निर्माण झाली. देशाच्या कोनाकोपऱ्यांतून विजा खेळू लागल्या.

(८)

लाश को तेरी संवारे न रक्रीवाने कुहन
 हो जबीं के लिये संदल की जगह खाके वतन
 तर हुवा है जो शहीदों के लहू से दामन
 दे उसीका तुझे पंजाव के मज़लूम कफ़न
 शोरे मातम न हो झंकार हो जंजीरोंकी
 चाहिये क्रौम के भीष्म को चिता तीरोंकी

जुन्या विचारांच्या लोकांनी तुझ्या शवाच्या व्यवस्थेंत हात घालूं
 नये. तुझ्या कपाळावर गंधाच्या ऐवजी मातृभूमीची धूळ लावावी. तुझ्या
 शवावर साधीं वस्त्रें नकोत. राष्ट्रकार्यांत बळी गेलेल्या शहीदांच्या
 रक्ताने भिजलेलीं वस्त्रें पंजाबच्या पीडितांनी तुझ्या शवावर घालावीं.
 या वेळी शोकाचा आर्त स्वर नको. शृंखलांचा ध्वनि होऊ द्या. हा राष्ट्राचा
 भीष्म आहे. याच्या प्रेतास साधी चिता नको. बाणांची चिता तयार करा !

उर्दू रंगभूमीच्या यादगारीचा खुशबु

उर्दू रंगभूमीचा इतिहास अवघा शंभर वर्षांचा आहे. उर्दूतील पहिले नाटक इ. स. १८४२-४३ मध्ये रंगभूमीवर आले. इ. स. १९३४-३५ च्या सुमारास ही रंगभूमि अस्त पावली. हे असे का झाले याविषयी उर्दू साहित्यिकांत सारखी चर्चा चालू असते. त्यानंतरच्या काळांत उर्दू रंगभूमि पुन्हा जिवंत करण्याचे प्रयत्न झाले. पण त्यांना यश लाभले नाही. याचें सर्वांत ताजें उदाहरण पृथ्वीराज कपूरने चालविलेल्या पृथ्वी थिएटर्सचें होय. अनेक वर्षे धडपड करून शेवटी पृथ्वीराजला आपली नाटक कंपनी नुकतीच बंद करावी लागली.

या शंभर वर्षांच्या काळांत उर्दू रंगभूमि अनेक स्थित्यंतरांतून गेली. उर्दू रंगभूमीला फारसी किंवा अरबी परंपरा नव्हती. कारण इराण किंवा अरब मुलुखांत धार्मिक बंधनामुळे नाटकांची कल्पना कुणालाहि पटण्यासारखी नव्हती. तरीपण इराणमध्ये शियापंथ रूढ असल्यामुळे मोहरमच्या प्रसंगी पैगंबराचा नातू आणि अलीचा मुलगा हुसेन याच्या हृदयद्रावक मृत्यूच्या प्रसंगावर आधारलेले खेळ दाखविण्यांत येत. युरोप-मधील प्याशन प्लेजसारखा तो प्रकार होता. पण त्याचा कांहीच परिणाम उर्दू रंगभूमीवर झाला नाही.

उर्दू साहित्याची सुरवात चौदाव्या शतकांत झाली असली तरी अठराव्या शतकाच्या सुरवातीपर्यंत तिची जोपासना दक्षिणेंत झाली. दक्षिणी उर्दूत भरपूर साहित्य निर्माण झालें, पण त्याचें स्वरूप हिंदीला अधिक जवळचें होतें. उत्तर भारतांत उर्दू ही बोलभाषा होती. फारसीचा वापर सर्वत्र होता. अठराव्या शतकाच्या मध्यापासून आधुनिक उर्दूत साहित्यनिर्मिती होऊ लागली. त्यांतून प्रथम काव्य आणि एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरवातीपासून गद्य वाङ्मय निर्माण होऊ लागलें.

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरवातीपर्यंत अमीर-उमरावांच्या करमणुकीच्या कार्यक्रमांत गायन, नर्तन, नकला, सोंगे इत्यादींचा अंतर्भाव होत असे. सामान्य समाजांत आपल्याकडील लळितासारखे नौटंकी नांवाचे खेळ खेळत. राधा आणि कृष्ण यांच्या चरित्रावर आधारलेले रासक्रीडेचे, आणि रामचरित्रावर मेळ याचे खेळ होत.

प्रवर्तक

लखनौचा शेवटचा नवाब वाजिदअली शहा हा उर्दू रंगभूमीचा प्रवर्तक होय. त्याचा जन्म ३० जुलै इ. स. १८२२ रोजी झाला. वाजिदअलीचा बाप अमजदअली शहा गादीवर आला त्यावेळीं वाजिदअलीचें वय वीस वर्षांचें होतें. युवराजपद प्राप्त झाल्यावर वाजिदअली शहाने नाच, गाणी इत्यादि करमणुकीच्या प्रकारांकडे लक्ष वळविलें. त्याच्या तैनातींत अनेक सुंदर स्त्रिया होत्या. त्यांत गायिकांचा वर्ग होता. त्यांना गानेवालियां म्हणत आणि गाण्याबरोबर नाच खेळ करणाऱ्यांना जलसेवालियां म्हणत. वाजिदअली शहाच्या काळीं नाटकांना जलसा असेंहि नांव होतें.

या नृत्य-गायनाच्या शौकांतूनच वाजिदअली शहाला नाटकाची कल्पना सुचली. गोप-गोपींच्या रासक्रीडांचे खेळ उत्तर प्रदेशांत होत. ते पाहून वाजिदअली शहाने 'राधा कन्हैया का किस्सा' हें नाटक रचलें. उर्दू भाषेंतील हें पहिलें नाटक होय. वाजिदअलीने ज्या गायिका आणि नर्तकी गोळा केल्या होत्या त्यांना पऱ्या म्हणत. त्यांना संगीत आणि नृत्य याचें शिक्षण देणाऱ्यांना बहार मैफिलवाले म्हणत. नृत्य-संगीत-शाळेला 'परीखाना' म्हणत.

राधाकृष्णाचें नाटक वाजिदअली शहाने आपल्या राजवाड्यांत रंगभूमीवर आणलें. त्यांतील कामें वाजिदअलीच्या तैनातींतील पऱ्यांनी केली. राधाकृष्णाची मैत्री, नंतर आपसांतील प्रणय-कोप, नंतर विरह आणि शेवटी मीलन आणि रासक्रीडा यांवर हें नाटक आधारलें आहे. श्रीकृष्ण आणि गोपींच्या रासक्रीडेचा विषय संगीत, नर्तनाला योग्य वाटू लागला. रास या शब्दांतूनच रहस हा शब्द उर्दूत वापरांत आला.

प्रथम संगीतिकेला (म्यूजिकल ऑपेरा) रहस म्हणत. नंतर संगीतिकेंत गद्य संवाद घालण्यांत येऊन नाटकाचें स्वरूप प्राप्त झालें, तरी नाटकांना रहस हाच शब्द लागू झाला. उर्दूत सुरवातीला नाटकांना रहस अथवा जलसे म्हणत. रहस शब्दाचें मूळ रास या शब्दांत आहे. त्यावरून उर्दू नाटकाच्या उत्क्रांतीची कल्पना येईल.

वाजिदअली शहा युवराज असताना त्याने राधाकृष्णाच्या प्रसंगावर नाटक रचून तें राजवाड्याच्या रंगभूमीवर आणिलें. उर्दूतील हें पहिलें नाटक समजतात. याचा प्रयोग इ. स. १८४३ मध्ये झाला. नाटकाचें कथानक अगदी साधें आहे. एका जोगिणीला श्रीकृष्ण-गोपींची रासक्रीडा पहावयाची असते. तिच्या इच्छेप्रमाणे घडून येते. रासक्रीडेंत राधा श्रीकृष्णाला विचारते की, तुझी मुरली कुठे आहे? श्रीकृष्ण मुरली शोधण्यास जातो. जवळ विहिरीवर गोपी पाणी भरत असतात, त्यांपैकी एकीने सांगितले की मुरली आपल्यापाशी आहे पण आम्हाला दही-लोणी आणून देशील तर आम्ही तुला मुरली देऊ. मग एके ठिकाणी गोपी दधिमंथन करीत असतात तेथे श्रीकृष्ण पोहोचतात आणि लाडोगोडी लावून लोणी चोरून आणतात. तें विहिरीवर उभ्या असलेल्या गोपींना देतात आणि त्यांच्याकडून मुरली हस्तगत करून घेऊन राधेपाशी येतात आणि मग आनंदीआनंद होऊन गायन-नर्तन होतें आणि खेळ संपतो.

या नाटकांत सगळीं कामें स्त्रिया करीत. नाटकांत विदूषक म्हणून श्रीकृष्णाचा ब्राह्मण मित्र दाखविला आहे. तो भलती थट्टा करून (उदा-हरणार्थ मुरलीला मुर्गी म्हणून) रसभंग करतो. नाटकावर वाजिदअली शहाने अपार पैसा खर्च केला. पात्रांच्या अंगावरील दागिने खरे होते. श्रीकृष्णाचा मुकुटच एक लाख रुपयांचा होता, असें म्हणतात.

या नाटकांत ज्यांनी कामें केलीं त्यांचीं नांवें उपलब्ध झालीं आहेत. सुल्तान परीने राधेचें काम केलें, माहरुखपरीने कृष्णाचें, यास्मिनपरी, इज्जतपरी, दिलरुबापरी आणि हूरपरी यांनी गौळणींचीं कामें केलीं. सुल्तान परी ही हैदरी नांवाची वेश्या होती. तोच प्रकार इतर पऱ्यांचा होता. वाजिदअली शहाची पद्धत असे की या पऱ्यांपैकी कोणती त्याला

आवडली की तो तिला आपल्या अंतःपुरांत आपली बेगम म्हणून ठेवून घेई. ती एकदा बादशहाची बनली की तिचें नाचगाणें बंद होई. वरील पऱ्यांपैकी इज्जतपरीने गौळणीचें काम केलें. तिला वाजिदअली शहाने आपल्या जनान्यांत घातली. तिला इज्जतमहाल हा किताब देण्यांत आला. तिला कांही दिवसांनी सिपहरआरा ही मुलगी झाली. इ. स. १८४४ मध्ये या मुलीचा जन्म झाला. बेगम बनल्यानंतर वाजिदअली पऱ्यांना नाटकांत काम करूं देत नसे म्हणून इज्जत परीने बेगम होऊन मुलीला जन्म देण्याच्या आधी नाटकांत गौळणीचें काम केलें. म्हणजे इ. स. १८४४ च्या वर्ष दीड वर्ष आधी तिने नाटकांत काम केलें असलें पाहिजे. या पुराव्यावरून उर्दूतील पहिलें नाटक इ. स. १८४२ मध्ये किंवा १८४३ च्या सुरवातीला रंगभूमीवर आलें असावें असें उर्दू साहित्यिकांनी शोधांतीं ठरविलें आहे. अमकी नटी बादशहाच्या घरांत केव्हा जाऊन बसली, तिला दिवस केव्हा गेले, ती प्रसूत केव्हा झाली यावरून पहिलें उर्दू नाटक रंगभूमीवर केव्हा आलें याचा शोध करण्याची पाळी उर्दू साहित्यिकांवर यावी याची गंमत वाटते. वाजिदअली शहा १३ फेब्रुवारी इ. स. १८४७ रोजीं गादीवर आला. यानंतर त्याने एक दीर्घकाव्य 'दर्याए ताश्शुक' म्हणजे 'प्रेमसागर' रचलें होतें. त्या कथानकावर एक नाटक रचून तें रंगभूमीवर आणिलें. या नाटकाच्या तयारींत महिन्याला एक लाख रुपये खर्च होत होते. हें नाटक इ. स. १८५१ च्या मार्च महिन्यांत रंगभूमीवर आलें. कथानक सार्धें आहे. एका बादशहाला मूलबाळ नसतें. एका फकीराच्या आशीर्वादाने त्याला गजाला नांवाची मुलगी होते. ती चवदा वर्षांची झाली तों एके दिवशीं तिने अंतराळांतून एका राजपुत्राला एक अप्सरा कैद करून नेत आहे असें दृश्य पाहिलें. दोघांची नजरानजर होताच तीं एकमेकांच्या प्रेमांत सांपडलीं. राजपुत्र माहरू याला लालपरी अप्सरा हिने पळविलें होतें. तो तिला वश होत नाही हें पाहून तिने गजालाला पळविलें. तिच्या शोधार्थ प्रधानपुत्र गुलपैरहन निघाला. त्याच्यावर एक परी आशक झाली. त्यांच्या प्रयत्नाने माहरू आणि गजाला यांचा शोध लागला. मग पऱ्यांच्या दोन बादशहांत लढाया होऊन लालपरीचा बाप मारला गेला. गजाला आणि माहरूचें लग्न झालें. माहरूने लालपरीचाहि

स्वीकार केला. त्याने एक रात्र गजालापाशी आणि एक रात्र लालपरीच्या संगतीत घालवावी असें ठरलें आणि मग सर्वत्र आनंदीआनंद झाला.

महिनाभर चाललेलें नाटक

या नाटकासंबंधी आपल्याला अनेक गंमती आढळतात. या नाटकांत एकदंरीत चवदा प्रवेश होते. एका खेळांत एकच प्रवेश दाखविण्यांत येई. एक प्रवेश रात्रभर चालत असें. असें चवदा खेळांत हें नाटक संपविण्यांत आलें. एक एक दिवसाच्या अंतराने हे खेळ दाखविण्यांत येत. अशा रीतीने एक महिना हें नाटक चाललें होतें. नाटकाच्या प्रयोगाला रंगभूमि एकाच ठिकाणीं नव्हती. आज प्रवेश कैसरबागेंत, तर उद्याचा प्रवेश अमीरबागेंत, आणखी एक प्रवेश खासबागेंत असे प्रयोग होत. नाटकांतील राजपुत्राच्या लग्नांत वरात लखनौ शहरांतून काढण्यांत आली. त्यांत वाजिदअली शहाचा सरकारी लवाजमा देण्यांत आला होता. नाटकांत रंगमंचावर लग्नाचा विधि उरकल्यावर नटांनी प्रेक्षकांना शरबत (आपण पानसुपारी देतो तसें) पाजलें. आणि प्रेक्षकांनी पण ताटांत अहेरादाखल अश्रफ्या टाकल्या. नाटकांतील राजाला मुलगी झाली त्या दृश्यांत बादशाही जनानखान्याची व्यवस्थापिका हँदरी हिने बाळंतिणीचें काम केलें. अर्भकाकरिता राजवाड्यांतून सोन्याचा पाळणा आला होता. जो प्रवेश होई त्यास अनुरूप असा पोशाख करून बादशहा वाजिदअली शहा नाटक पाहण्यास येई. ज्या दिवशीं रंगभूमीवर युद्धाचा प्रवेश होता त्याहि दिवशीं बादशहा अंगांत चिलखत, शिरस्त्राण, तरवारी, कटारी इत्यादींनी सुसज्ज होऊन नाटक पाहण्यास आला. नाटकांत खरेखुरे दागिने, आणि उंची वस्त्रालंकार यांचा वापर करण्यांत आला होता. फार काय, नाटकांतील जोगिणीचें काम करणाऱ्या नटीच्या कपाळाला साध्या भस्माच्या ऐवजी खऱ्याखुऱ्या मोत्यांचा चुरा फासण्यांत आला होता.

या नाटकावर वाजिदअली शहाने लाखो रुपये खर्च केले. त्याचें तिसरें नाटक 'अफसानाये इश्क' हेंहि त्याच्या एका मस्नवीवर म्हणजे दीर्घकाव्यावर आधारलें आहे. आणि चौथें नाटक 'बहरे उल्फत' म्हणजे प्रेमाचा दर्या हेंहि एका मस्नवीवर आधारलें आहे. पहिल्या नाटकाप्रमाणेच वाजिदअली शहाने वरील नाटकांवर अपार खर्च केला.

फेब्रुवारी इ. स. १८५६ मध्ये इंग्रजांनी वाजिदअली शहाला गादी-वरून काढलें आणि लखनौचें राज्य खालसा केलें.

इंद्रसभा

लखनौला याच काळांत सामान्य जनतेंत नाटकें करण्याची गोडी उत्पन्न झाली. अमानतचें 'इंद्रसभा' नाटक याच काळांत अतिशय लोक-प्रिय झालें. सय्यद आगाहसन अमानत याचा जन्म लखनौ येथे इ. स. १८१६ मध्ये झाला. तो एक उत्तम कवि होता. त्याचें वासोक्त म्हणजे प्रेयसीच्या निष्ठुरपणावर लिहिलेलें दीर्घकाव्य उर्दू काव्यांत उत्कृष्ट समजलें जातें. पण साहित्यांत त्याची कीर्ति इंद्रसभा या नाटकावरच टिकून आहे. मित्रांच्या सांगण्यावरून करमणुकीखातर त्यानें हें नाटक, इ. स. १८५२ मध्ये रचलें. पण नाटक रंगभूमीवर प्रथम आलें तें इ. स. १८५४ मध्ये होय. याचें कथानक सार्धें आहे. सिंहलद्वीपाचा राजा इंद्र याला पत्न्यांचे म्हणजे अप्सरांचे नाच पाहण्याची इच्छा होते. त्याप्रमाणे पुखराजपरी, नीलमपरी आणि लालपरी या येऊन आपल्या नृत्यगायनाने इंद्राला खुश करतात. यानंतर सब्जपरी येऊन गाणें म्हणते. त्यानंतर इंद्र झोपी जातो. सब्जपरी आपल्या घरीं जाऊन आपल्या रक्षकाला सांगते की वाटेंत मी एका सुंदर राजपुत्राला पाहिलें त्यावेळेपासून त्याच्यावर माझें मन गेलें आहे. तूं त्याला घेऊन ये.

त्याप्रमाणे तो रक्षक राजपुत्र गुलफाम याला घेऊन येतो. तूं इंद्र-सभेंत मला घेऊन जा आणि तेथील नाचगाणें मला बघू दे असा तो हट्ट धरतो. पण तेथे मानवांना प्रवेश नसल्यामुळे सब्जपरी प्रथम कांकू करते आणि नंतर त्याला लपवून घेऊन जाते. पण तेथे एका रक्षकाला त्याची माहिती मिळून तो इंद्राला ही गोष्ट कळवितो. इंद्राला राग येऊन तो गुलफामला एका विहिरींत बंद करून ठेवितो. प्रियकराच्या विरहाने सब्जपरी जोगीण बनून रानावनांत दुःखाचीं गाणीं म्हणत हिंडत असते. अशीच भटकत भटकत ती इंद्राकडे येते. तो तिला ओळखत नाही. तिचीं गाणीं ऐकून तो खुश होतो. आणि तिला वर मागण्यास सांगतो. गुलफामशीं आपलें मीलन व्हावें असा वर ती मागते. इंद्र तिची इच्छा

पूर्ण करतो आणि गुलफाम व सब्जपरी यांचें मीलन होऊन सर्वत्र आनंदी-
आनंद होतो.

हें नाटक उघड्यावर किंवा मोठ्या वाड्याच्या अंगणांत खेळत.
एक शामियाना उभा करीत, त्यांत एका बाजूला इंद्राचें सिंहासन आणि
अप्सरांच्याकरिता खुर्चा मांडीत. रंगभूमीच्या मागच्या बाजूस एकच
पडदा असे. खेळाकरिता मशाली आणि समया ठेवीत. खेळ सुरू होण्या-
पूर्वी बाजिंदे, साजिंदे वगैरे येऊन सिंहासनाच्या बाजूला उभे राहात.
खेळ सुरू होण्याच्या थोडा वेळ आधी इंद्र पडद्याच्या आड उभा राही
आणि पायांतील घुंगरू वाजवी. मग साजिंदे त्याच्या आमगनाची वर्दी
गाणें म्हणून देत.

सभामें दोस्तों इंद्र की आमद आमद है

परी जमालोंके अफसर की आमद आमद है

मग इंद्राचें आगमन होऊन तो स्वतःसंबंधी एक गाणें म्हणतो.

राजा हूं मैं कौम का और इंद्र मेरा नाम

बिन् परियोंकी दीद के नहीं मुझे आराम

मग त्याच्या सांगण्यावरून एकेक अप्सरा म्हणजे परी येते आणि
गाणें म्हणून त्याच्याजवळच्या खुर्चीवर बसते.

रंगभूमीवर एकच पडदा असे हें वर सांगितलें आहे. प्रवेश एका-
मागून एक होते आणि त्यावेळीं अनावश्यक पात्रें मागच्या बाजूस पण प्रेक्ष-
कांस दिसतील अशीं उभीं राहात. सब्जपरीचें गाणें झाल्यावर इंद्र झोपी
जातो. त्याचा पलंग रंगभूमीवर एकीकडे मांडला जाई आणि सब्जपरीचीं
कारस्थानें समोरच चालत. एका जागेहून दुसरीकडे पात्रें गेलीं असें
दाखवावयाचें तर पात्रें रंगभूमीवर इकडून तिकडे फिरून ठरलेल्या स्थळीं
आल्याचें दाखवीत.

पहिल्या प्रयोगाकरिता देखणीं पोरें जमविण्यांत आलीं. खेळ लोक-
प्रिय झाल्यावर निमंत्रणावरून हीं पोरें जाऊन खेळ खेळत. त्याकरिता
त्यांना पंधरा रुपये मिळत. मदारीलालची कंपनी इंद्रसभा नाटकाचे प्रयोग

करी त्यांचा दर खेळामागे बावीस रुपये असा असे. शिवाय नाटकांतून काम करणाऱ्या पोऱ्यांना दूध आणि जिलबीचा फराळ देण्यांत येई.

इंद्रसभा नाटकाच्या एकंदरीत अठ्ठेचाळीस आवृत्त्या निघाल्या. त्यापैकी देवनागरी लिपींत अकरा, गुजराती लिपींत पांच आणि गुरुमुखी लिपींत एक अशा निरनिराळ्या लिपींतून या नाटकाचा प्रसार झाला. उत्तर प्रदेश, पूर्व बंगालमध्ये ढाका आणि मुंबईत या नाटकाचे प्रयोग शोकाडोनी झाले. हे खेळ करणाऱ्या कंपन्यांना मंडळ्या किंवा इंद्रसभा म्हणत. उदाहरणार्थ हाफिजची इंद्रसभा, जवाहरची इंद्रसभा इत्यादि. कधी कधी या मंडळ्या जवळजवळच खेळ करीत आणि हजर असलेल्या प्रेक्षकांवरून कोणत्या मंडळीने फड जिंकला हें ठरविलें जाई. या नाटकाचें नांव बदलून किंवा तसेंच ठेवून आपलें म्हणून दाखविण्याची वाङ्मय-चौर्याची पद्धत रूढ झाली. मदारीलालची इंद्रसभा, फरुखसभा, राहतसभा, जशन परिस्तान, हवाई मजलिसे जदीद, नाटक जहांगीर, या नांवावर हेंच नाटक लिहून लोकांनी आपलें म्हणून खपविण्यास सुरवात केली.

लखनौनंतर उर्दू रंगभूमि एकीकडे ढाक्याकडे सरकली तर दुसरी-कडे मुंबईला पारशी लोकांनी ती पुढे आणली.

मुंबईत नाटकगृह

मुंबईत इ. स. १७५० मध्ये एल्फिन्स्टन सर्कलमध्ये गोऱ्या शिपायांनी एक थिएटर बांधलें होतें. कांही दिवस चालून तें बंद पडलें. जगन्नाथ शंकरशेट यांच्या प्रयत्नाने १० फेब्रुवारी १८४६ मध्ये ग्रँट रोडवर नाटकगृह बांधण्यांत आलें. इ. स. १८५३ मध्ये भाऊ दाजी लाड यांनी 'गोपीचंद' नांवाचें एक हिंदुस्थानी नाटक लिहिलें तें हिंदु ड्रामॅटिक कोर या संस्थेने २६ नोवेंबर १८५३ रोजीं करून दाखविलें. मुंबईत रंगभूमीवर येणारें हें पहिलें उर्दू नाटक होय असें समजलें जातें.

डॉ. नामी यांनी त्याकाळच्या वर्तमानपत्रांतील या नाटकासंबंधीचा जाहिरातीचा उतारा दिला आहे. तो 'आजकल' या उर्दू मासिकाच्या जानेवारी १९५९ च्या अंकांत छापण्यांत आला आहे. तो खालील-प्रमाणे आहे :—

Hindu Theatre

The Hindu Dramatic corps most respectfully beg to acquaint the Bombay Public, Native and European, that they will have the honour to appear on the boards of the Grant Road Theatre, on Saturday the 26th instant, when the interesting play of 'Raja Gopichand and Jalunder' will be performed in Hindoostanee.

Prices of admission

Dress circle	Rs. 3
Stalls	,, 2
Gallery	,, 1½
Pit	,, 1

Tickets to be had at the Theatre, performances to commence at 8 P. M. precisely.

Telegraph and Courier, Bombay VII. 280.

2235. Thursday, November 24, 1853.

या नाटकाचे अनेक प्रयोग ग्रॅंटरोडच्या नाट्यगृहांत झाले. एका प्रयोगाला गव्हर्नर हजर असल्याचा दाखला मिळतो. या नाट्यगृहांत पुढे महाराष्ट्रीय आणि पारशी मंडळींनी अनेक उर्दू नाटकांचे प्रयोग केले.

उर्दू नाटके व पारशी नाटक मंडळ्या

या सुमारास पारशांनी उर्दू नाटके रंगभूमीवर आणण्याचे प्रयत्न केले. इ. स. १८५३ आणि ५४ मध्ये पारशी ड्रामॅटिक कोरने खालील उर्दू नाटके रंगभूमीवर आणलीं.

पैदाइशे सय्यादकश, हाजीमियां फजल और कलालखाना, पठाण सर्फराज और गुल, अलाउद्दीन और बानू जुलेखा.

पारशांनी नाट्यव्यवसायांत इतकें लक्ष घातले की इ. स. १८६१ मध्ये मुंबई शहरांत एकोणीस नाटक कंपनी काम करीत होत्या. पारशी विक्टोरिया क्लब इ. स. १८६२ मध्ये स्थापन झाला. त्याचेंच पुढे विक्टोरिया नाटक मंडळी हें नांव झालें. कै. खुस्रो-एन-काब्राजी याचे सेक्रेटरी होते. याच काळांत दादाभाई पटेल आणि कुंवरजी नाझर हे एल्फिन्स्टन ड्रामॅटिक मंडळी चालवीत होते. विक्टोरिया नाटक मंडळी पुढे दादाभाई पटेलने घेऊन ती इ. स. १८७३ पर्यंत चालविली. त्यानंतर कुंवरजी नाझर यांनी ती कंपनी विकत घेतली. सुप्रसिद्ध पारशी नट आणि नाटककार नौशीरवानजी मेहरबानजी आराम हा सुरवातीस याच विक्टोरिया नाटक मंडळींत नोकर होता.

इ. स. १८७५ मध्ये कुंवरजी नाझर याची पारशी विक्टोरिया नाटक मंडळी आणि दादी पटेलची ओरीजिनल विक्टोरिया नाटक मंडळी या दोन्ही कंपन्या जुबिली-महोत्सवाच्या निमित्ताने दिल्लीला गेल्या. तेथे अनेक प्रयोग केल्यानंतर कुंवरजी नाझरची कंपनी बनारस आणि कलकत्ता या शहरांना भेटी देऊन मुंबईस परतली. सुप्रसिद्ध पारशी नट खुर्शीदजी बालीवाला याने ही कंपनी कुंवरजीकडून घेतली. कुंवरजीच्या जुन्या एल्फिन्स्टन नाटक मंडळींत पेस्तनजी फ्रामजी मेडन हा नट होता. त्याने पुढे ती कंपनी घेतली. वरील कारणांनी बालीवाला आणि मेडन हीं नांवे प्रसिद्ध झालीं. सुरवातीला अनेक पारशी आणि इतर कंपन्या मुंबईत खेळ दाखवीत पण पुरेशीं नाटकगृहे नसल्यामुळे फार अडचण पडे. सुरवातीच्या नाटकांच्या प्रयोगाचीं वर्णनें आर्देशीर दादाभाई ठूठी यांनी खालील शब्दांत केलीं आहेत:

“बेंच आणि फळ्यांच्या द्वारें रंगभूमि तयार करीत. स्टेजच्या डावी उजवीकडे नटांना बसण्याकरिता खुर्च्या असत. त्यावर बसून ते मेकअप करीत आणि तयारी करीत. समोर खुर्च्या, सोफे इत्यादि मांडलेले असत. कित्येक प्रेक्षक आपल्याबरोबर खुर्च्या घेऊन येत. रंगभूमीच्या मागच्या बाजूस एक पांढरा पडदा असे. नटांपैकी कुणाचें काम आवडलें तर प्रेक्षक त्याला बोलावून बक्षिसी देत. ती घेऊन तो रंगभूमीवर पुन्हा आपलें नाटकांतील काम चालू करी.”

आणखी एका गृहस्थाने, जमशेदजी पेस्तनजी खंबाटा यांनी आपल्या आठवणी खालील शब्दांत दिल्या आहेत:

“अकरावी खेतवाडीच्या कोपऱ्यावर वद्रुद्दीन तय्यबजीचा वाडा होता. तो आम्ही भाड्याने घेतला. घरांतील हॉलचें आम्ही स्टेज बनविलें. हुरमुजजीच्या वागेंतून आम्ही वाका आणिल्या. आठवी खेतवाडीच्या कोपऱ्यावर मारवाड्याचें दुकान होतें. त्याच्याकडून उधारीने खोबऱ्याचें तेल घेतलें. पन्नास पणत्या विकत घेतल्या. त्यांत तेल घालून पणत्या पेटविल्या आणि व्यवस्थित मांडून ठेविल्या. बरोबर सात वाजता नाटक सुरू झालें. रात्री मारवाडी तेलाचे पैसे मागण्यास आला. त्याला मी आईकडे पाठविलें.”

सुरवातीला पारशांना गाण्याचें अंग नव्हतें. त्यांना नाटकें गद्यांत चालवावीं लागत. ही उणीव दूर करण्याकरिता त्यांनी संगीत मंडळ काढलें. त्यांत संगीताचें मोफत शिक्षण देण्यांत येऊ लागलें. या मंडळावर कावसजी हुरमुजजी गांधी, मंचेरजी मेहरवानजी नारियेलवाला, डॉक्टर मंचरजी सुहराबजी आणि माणिकजी धनजीशहा ही मंडळी होती.

संगीत नाटकें

पारशांनी पूर्वी ‘एल्फिन्स्टन ड्रामॅटिक क्लब’ ही संस्था इ. स. १८६१ मध्ये स्थापन केली होती. त्यांत शेक्सपीयरचीं नाटकें इंग्रजींतून खेळलीं जात. ओरिजिनल् एल्फिन्स्टन क्लब नांवाची आणखी एक संस्था इ. स. १८६६ मध्ये निघाली. या संस्थेमार्फत टॅमिंग ऑफ दि श्रू, ऑथेल्लो, मर्चंट ऑफ व्हेनिस वगैरे नाटकें रंगभूमीवर आलीं. यानंतर पारशी कंपन्यांनी फारसी भाषेंत इंग्रजी आणि गुजराती नाटकें करण्यास सुरवात केली. त्यावेळीं आंग्लेकर नांवाची महाराष्ट्रीय नाटक कंपनी मुंबईत खेळ करीत होती. त्यांतील मराठी गाण्याच्या चाली पारशांनी आपल्या ‘रुस्तम व सुहराब’ या फारसी नाटकांत बसविल्या. त्या अतिशय लोकप्रिय झाल्या. इराण्यांच्या फारसी नाटकांतून दृश्यें शक्य तितकीं नैसर्गिक दाखविण्याचा प्रयत्न करीत.

संगीत नाटके चालविण्यांत पारशांना प्रथम प्रथम अडचणी आल्या. पण जोरो आस्ट्रियन् क्लबने प्रयत्न करून गायक नट मिळविले. सुहराब-रुस्तम या नाटकांत रुस्तम व सुहराबचीं कामें करणारे गायक नट मिळाले. पण तहमीनाचें काम करणारा स्त्रीपार्टी मिळेंना. त्यावेळीं मार्कोजेरयाकी कंपनींत जमशेद कांदेवाले नांवाचा स्त्रीपार्टी नट होता. त्याला जोरो आस्ट्रियन क्लबने आपलें नाटक रंगभूमीवर आणण्यापूर्वी थोडेच दिवस आधी अक्षरशः मार्कोजेरयाकी कंपनींतून पळविला ! त्याने उत्कृष्ट काम केलें. माणिकजी वारभाया सुहराबचें काम करी. पहिल्याच अंकांत तो खालील ओळी गात बाहेर पडे तेव्हां टाळ्यांचा कडकडाट होई.

किस की मजाल है के सुहराब के मुकाबले मे
आये ये गुरज, ये शमशेर, ये कमान उठाये

सुहराब-रुस्तमचें नाटक गुजरातींतून जमशेदजी खोरीने लिहिलें. त्याचा उर्दू अनुवाद नसरवानजी मेहरवानजी आराम याने करवून नाटक रंगभूमीवर आणलें. त्याचे आठ प्रयोग सतत झाले.

मुंबईत त्या काळपर्यंत ग्रँट रोडवर असलेलें एकच नाटकगृह अस्तित्वांत होतें. इ. स. १८७० मध्ये रिपन् थिएटर (तेथे सध्या आल्फ्रेड टॉकीज आहे) ची जागा घेऊन दादाभाई पटेल यांनी एक व्हिक्टोरिया थिएटर या नांवाचें नाटकगृह बांधलें. या नाटकगृहांत पहिला प्रयोग सुहराब-रुस्तम या खेळाचा इ. स. १८७० मध्ये झाला. त्या काळांत कोणतीहि नवीन कंपनी कायम झाली की, ती सुहराब-रुस्तम आणि इंद्रसभा हे खेळ हटकून खेळत असे. व्यारोनेट कंपनीने आपल्या खेळांत प्रथम ड्रॉपसीनचा पडदा वापरांत आणला. या समारंभ्या पडद्यावर सर जमशेदजी जीजीभाई यांचें ठसठसीत चित्र रंगविलेलें असें. नाटक सुरू झाल्यावर जमशेदजीच्या स्तुतिपर एक गाणें म्हणत.

सुरवातीचीं उर्दू नाटके गुजरातींतून अनुवाद केलेलीं असत. इ. स. १८७१ मध्ये 'खुर्शीद' हें नाटक गुजरातींतून बहरामजी फरीदजी मर्जवान यांनी अनुवादित केलें. तें दादाभाई पटेल यांनी त्याच वर्षीं रंगभूमीवर आणलें. नंतर दादाभाई आणि कुंवरजी नाजर यांच्या प्रयत्नाने 'नूरजहान'

हें नाटक पारशांनी रंगभूमीवर आणलें. हें नाटकहि गुजरातींतून अनुवादित केलें होतें. यानंतर इ. स. १८७२ मध्ये दादाभाई पटेल याने उर्दू कवि मीर हसन याचें सुप्रसिद्ध दीर्घकाव्य 'सहृल् बयान' याचें नाटकांत रूपांतर करून 'बेनजीर-बद्रमुनीर' या नांवाने रंगभूमीवर आणलें. दादाभाई पटेल हा लक्षाधीश होता. तो कंपनीच्या व्यवस्थापकाचें काम करी. त्याने आपण स्वतः उर्दू नाटकांत काम करूं म्हणून जाहीर केलें, तेव्हा पारशी समाजांत खळबळ माजली. पण त्याची पर्वा न करतां दादी- (दादाभाई) ने उर्दू नाटकांत हातिमचें काम केलें. याहून गंमतीची गोष्ट म्हणजे चित्रविचित्र दृश्यें दाखविण्यांत पारशी कंपन्यांत स्पर्धा सुरू झाली.

कळसूत्री देखाव्यांचा हव्यास

कुंवरजी नाजर याने अल्लाउद्दीन आणि जादूचा दिवा हें नाटक रंगभूमीवर आणिलें. त्यांत यंत्रांच्या द्वारे अनेक विस्मयकारक दृश्यें दाखविलीं. हें वेड इतकें पसरलें की, चित्रविचित्र दृश्यें, ट्रान्स्फरसीन्स इत्यादि पाहण्याकरिता लोकांच्या झुंडी लोटत. यांतून कांही भीषण अपघात झाले आहेत.

एकदा एल्फिन्स्टन कंपनी कलकत्ता येथे अल्लाउद्दीन आणि जादूचा दिवा हा खेळ खेळत होती. त्यांत जादूगार अल्लाउद्दीनचा महाल उचलून नेत असल्याचें दृश्य होतें. स्टेजवर महालाला लोखंडाच्या सांखळ्याद्वारे अधांतरीं ठेविलें होतें. तें सरकविण्याच्या प्रयत्नांत सांखळ्या एकाएकी तुटल्या आणि महाल जमिनीवर कोसळला. महालांत सात पात्रें बसलीं होती. त्यांना जखमा झाल्या. जमशेदजी फ्रामजी मेडन हे बद्रुल्लाचा पार्ट करीत होते. नसरवानजीकडे मुक्या गुलामाचें काम होतें. दोघांना गंभीर स्वरूपाच्या जखमा झाल्या. आणखी एक नट डॉक्टर पारीख हे कित्येक महिने दवाखान्यांत पडून होते. कळसूत्री सीन्स करण्याच्या अशाच हव्यासामुळे आल्फ्रेड नाटक मंडळीचा नट फ्रामरोज जोशी स्टेजवर अपघातांत सांपडून कायमचा निकामी बनला. आल्फ्रेड थिए-ट्रिकल कंपनीचें नेतृत्व कावसजी खटाव यांजकडे होतें. ही कंपनी शेक्स-पीयरचीं नाटके खेळत असे. कावसजी खटाव हा स्वतः हॅम्लेट, रोमियो

इत्यादि पात्रांचीं कामें करी. त्याच्यानंतर त्याचा मुलगा जहांगीरजी याने ही कंपनी पांच वर्षे सांभाळली. नंतर मेडनने ती विकत घेतली. उर्दूचे प्रसिद्ध नाटककार मुन्शी मेहदी हसन अहसन, आगाहश्श काश्मिरी, आणि बेताब बनारसी ही मंडळी या कंपनीतच प्रसिद्धीस आली.

नाटकांचे विषय विविध असत. कांही शाहानामा या फारसी महाकाव्यांतून आढळणाऱ्या कथानकावर आधारलेले असत. उदाहरणार्थ सुहराब-रस्तुम. मध्यपूर्वेत गाजलेल्या प्रणयी जोडप्यांच्या कथानकावर कांही नाटके लिहिलीं जात. उदाहरणार्थ लैलामजनूं, शीरीफरहाद, युसुफ जुलेखां. इ. स. १८८० पर्यंत जी नाटके खेळलीं गेलीं त्यांपैकी खाली कांही नांवे दिलीं आहेत.

(१) बागो बहार, (२) आलमगीर, (३) गोपीचंद, (४) हातिमताई, (५) गुलाब सनूबरचे कर्द, (६) मर्चंट ऑफ वेनिस (याचें नांव जवान बख्त ठेविलें होतें), (७) गुलबकावली. ही वरील नाटके गद्यांत होतीं. (८) बेनजीर बद्रमुनीर, (९) जहांगीर शहा गोहर, (१०) छेलबटाव मोहनाराणी (११) शकुंतला (१२) पद्मावत (१३) लैलामजनू हीं नाटके पद्यांत होतीं. पद्यांत म्हणजे मूळ मस्नवींतील म्हणजे दीर्घकाव्यांतील ओळी कवितांच्या ठसक्याने म्हणतच, शिवाय इतर संवादहि प्रासयुक्त असत.

इ. स. १८८० पर्यंतचीं नाटके पारशांनी लिहिलेलीं किंवा अनुवादिलेलीं असत. त्यांना उर्दू कितपत येत असे हा वादाचा विषय झाला आहे. नसरवानजी मेहेरवानजी आराम याला कामचालऊ उर्दू येत होतें. वर उल्लेखिलेलीं नाटके याने रचलेलीं असावींत. तसेंच पेस्तनजी फ्रामजी मेडन हा एल्फिन्स्टन नाटक मंडळींत नट होता. आपण कवि आणि नाटककार असल्याचा त्याचा दावा होता. त्याचीं काव्यांतील नांवे 'रंग' आणि 'परवीन' अशीं होतीं. तो आपल्याला मुन्शी नबाब अली नफीस या कवीचा शागीर्द म्हणजे शिष्य म्हणवीत असे.

गमतीची गोष्ट अशी की या काळांत पारशांच्या नांवावर खपणारीं अनेक उर्दू नाटके यापूर्वी ढाक्का येथे ढाक्क्याच्या नवावाच्या आश्रयाने

तिकडील रंगभूमीवर आली होती. वास्तविक हकीकत अशी दिसते की इ. स. १८५३ पासून इ. स. १८८० च्या काळांत पारशांनी गुजराती नाटकांचे अनुवाद केले. केले म्हणण्यापेक्षा उर्दू मुन्शीकडून करविले म्हणाना. कांही उर्दू दीर्घकाव्ये (मस्नवी) होती त्यांची उर्दू नाटके करवून घेतलीं. त्याकाळच्या विचाऱ्या उर्दू मुन्शींचा अगर मूळ लेखकांचा पत्ता लागत नाही.

दोन रोमांचकारी दुर्घटना

इ. स. १८८० नंतर हळुहळू उर्दू लेखकांचीं नांवां आपल्यासमोर येऊ लागतात. मुंबईच्या बाहेर उत्तर प्रदेश आणि दिल्ली प्रांतांत कांही नाटक मंडळांचा स्थापन होऊ लागल्या. तेथे कांही उर्दू लेखक पुढे येऊ लागले. रामपूरचे नवाब हामिद अलीखान यांनी आपल्या राजवाड्यासमोर एक विस्तीर्ण नाटकगृह बांधलें. तेथे सीनसीनरी पडदे इत्यादि सुसज्ज ठेविलेले असत. तेथे अनेक नाटके करण्यांत आली. नवाबाच्या मृत्यूनंतर रामपूरची कंपनी बंद करण्यांत आली. पण त्याचे व्यवस्थापक महमूदअली यांनी दिल्लीस जाऊन ज्युबिली थिएटर नांवाची कंपनी स्थापन केली. त्यांतील सुप्रसिद्ध नट अब्बास अली हा नाटककार होता. त्याने गुलरू जरीना आणि जामे जहान्नुमा हीं प्रसिद्ध नाटके लिहिलीं. कंपनी कर्जबाजारी होऊन डबघाईला लागली. त्यावेळीं अब्बास अली आजारी असून त्याचे ऑपरेशन नुकतेंच पार पडलें होतें. डॉक्टरांचा सल्ला न जुमानता त्याने नाटकांत काम करण्याचें ठरविलें. त्याची जाहिरात खालील शब्दांत करण्यांत आली होती.

“आज शब को साढे नौ बजे कंपनी का मशहूर व मारुफ ड्रामा ‘गुलरू जरीना’, खास शान व इहतिमाम और जर्क बर्क सीन सीनरी के साथ पेश किया जायेगा. जिस मे इस कंपनी के डायरेक्टर अँक्टर सय्यद अब्बास अली अब्बास अपना मरूसूस हस्तम का पार्ट अदा करेंगे.”

अब्बास अलीने आपलें काम चोख केलें. पण काम करीत असतांच त्याच्या जखमांचे टांके उघडले. त्याच स्थितींत त्याला घरीं नेलें. तेथे लवकरच त्याला मृत्यु आला.

असाच एक प्रकार मुंबईत २५ एप्रिल १८८६ रोजी घडला. इ. स. १८७९ ते १८८३ च्या काळांत रौनक बनारसी याने जवळजवळ वीस नाटके लिहिलीं. त्यांत बेनजीर वद्रमुनीर, लैलामजनू, अंजामे उल्फत, पूरण भगत, सैफेमुलेमान, हीर रांझा, हातिमताई, तिलिस्मेजोहरा, फसाने अजायब, आशिक का खून, इत्यादि नाटके प्रसिद्ध होतीं. रौनक हा नटहि होता आणि व्हिक्टोरिया नाटक मंडळींत काम करीत असे. या नटाचा अंतहि नाट्यपूर्ण झाला. घरगुती अडचणींनी त्रस्त होऊन त्याने स्वतःचें नाटक 'आशिक का खून, दामन पर धवा' यांत काम करीत असतां २५ एप्रिल १८८६ रोजी रंगभूमीवर वस्त्याने आत्महत्या केली.

धाडसीपणा

पारशी कंपनी एका दृष्टीने धाडशी म्हणाव्या लागतील. नाट्य-व्यवसायांत त्यांनी अमाप पैसा ओतला आणि परदेशांतून दौरे काढले. व्हिक्टोरिया नाटक मंडळीचे मालक बालीवाला यांनी इ. स. १८८१ मध्ये कलकत्याचा दौरा काढला. तेथून ते रंगूनला कंपनी घेऊन गेले. ब्रह्मदेशच्या राजाचा एजंट शहा इस्माईल याने आमंत्रण दिल्यावरून कंपनी मंडालेला गेली. तेथे तिने यशस्वी प्रयोग केले आणि खूप कमाई केली. इ. स. १८८२ त कंपनीने रंगून, पेनांग आणि सिंगापूरचा दौरा काढला. इ. स. १८८४ त कंपनी बॅटेंव्हिया येथे गेली. पण यशाची परंपरा पुढे टिकली नाही. इ. स. १८८५ त कंपनी लंडनला गेली. तेथे तिचें दिवाळें वाजलें. शेवटी कंपनी मुंबईला परत आली तेव्हा डोसाभाई मुगल याने घरेदारें विकून नोकरांचे पगार दिले.

प्रेक्षकांचें मनरंजन करणें हा पारशी कंपन्यांचा मुख्य उद्देश होता. झक्पक् पोशाख, चकित करणारी सीनसीनरी आणि खून, डाके, विष-प्रयोग इत्यादि रोमहर्षक घटनांची 'अलाउद्दीन आणि जादूचा दिवा' यासारखीं नाटके लोकांना आवडत असल्यामुळे, त्या कंपन्यांना तशींच नाटके सादर करणें भाग होतें. नाविन्यामुळे कंपन्यांचीं नाटके रंगून, सिंगा-पूर इत्यादि ठिकाणच्या भारतीय व्यापारी आणि इतर समाजांत फार लोकप्रिय झालीं. पण साहित्य म्हणून नाटकांची योग्यता जवळजवळ शून्य

होती. एकमेकांचीं नाटकें चोरणें, थोड्याफार फरकाने तीं आपल्या नांवावर खपविणें हे प्रकार सरसहा चालत. आगा हश्न काश्मिरी, नारायणप्रसाद बेताब हे या गोष्टींना अपवाद म्हणता येतील. या उर्दू लेखकांची मोठी दैना असे. त्यांपैकी बऱ्याच जणांना महिन्याला चवदा, पंधरा रुपये पगार असे. पारशी डायरेक्टरने सांगावे “मुन्शी, एखादें नाटक पाहिजे. त्यांत पऱ्या, अपसरा, भुतें, जादूगार इत्यादि पाहिजेत.” मुन्शीनीं म्हणावे “बहोत अच्छा हुजूर !” पुन्हा त्यांनी म्हणावें, “नाचगाणीं भक्कम पाहिजेत.” यांनी म्हणावे “बहोत खूब.” ‘नाटकांत राजा, राणी, राजपुत्र वगैरे पाहिजेत,’ मुन्शींनी आज्ञा शिरसावद्य मानावो. शेटजींनी एखादी तान गुणगुणावी आणि मुन्शींना म्हणावे की असेंच एक गाणें लिहून द्या. मुन्शींनी गाणें लिहून द्यावें. मग तें पेटीमास्तर (आजचा म्युझिक डायरेक्टर म्हणाना) कडून बसविण्यांत यावयाचें, असा प्रकार चाले. असे मुन्शी एकेका आठवड्यांत एक नाटक लिहून देत. चिंतामणराव कोल्हटकरांनी अशाच एका मुन्शीची गोष्ट सांगितली आहे. त्याने कंपनीकरिता ‘भक्त प्रल्हाद’ हें नाटक झटपट तयार करून दिलें. कंपनीचा मुक्काम कलकत्याला होता. नाटकाचा प्रयोग चांगला झाला. पण प्रेक्षक उदासीन होते. कंपनीने चौकशी केली आणि मग कळले की, कलकत्यांत अजून एक कंपनी हाच खेळ खेळत होती. त्यांच्या नाटकांत आणि कंपनीच्या नाटकांत कांही म्हणता कांही फरक नव्हता. मग कळून आले की मुन्शींनी त्या नाटकाची नक्कल करून कंपनीला दिली होती. तींच कथानकें, तींच नाटकें, थोड्याबहुत फेरफारासहित प्रत्येक मुन्शीने आपलीं म्हणून खपवावीं असा प्रकार सर्रास चालू असे. नांवें मात्र बदलून ठेवीत. एकाच नाटकाला कोणी ‘दर्याये इश्क’ म्हणून पुढे आणील तर दुसरा त्याला ‘फसाये इश्क’ म्हणेल. तिसरा तेंच नाटक ‘बहरे उल्फत’ हें नांव देऊन खपवील.

मुन्शींना उर्दू येत असली की काम भागे. कंपन्यांचे मालक स्वतः साहित्य-गुणांना पारखे असल्यामुळे त्यांना नाटककारांसंबंधी विशेष अपेक्षा बाळगण्याचें कांही कारण नव्हतें. सुप्रसिद्ध नाटककार आगा हश्न काश्मिरी यांना सुरवातीला महिन्याला पंधरा रुपये पगार असे.

नारायणप्रसाद बेताबचीं नाटकें

उर्दू रंगभूमीवर इ. स. १९०० पासून नारायणप्रसाद बेताब आणि आगा हश्र काश्मीरी यांचें युग सुरू होतें. नारायणप्रसाद बेताब हा आल्फ्रेड कंपनीचा नाटककार होता. तो इ. स. १९०० पासून १९१५ पर्यंत कंपनीच्या नोकरींत होता. तेथून निवृत्त झाल्यानंतरहि त्याने नाटके लिहिण्याचा क्रम चालू ठेविला. त्याच्या नाटकांत भारतीय इतिहास-पुराणकथांचे विषय हाताळण्यांत आले आहेत. त्याच्या कांही नाटकांचीं नांवां खालीलप्रमाणे आहेत:-

(१) हुस्ने फिरंग (१९०२), (२) कृष्णावतार (१९०२), (३) मयूरध्वज (१९०३), (४) कसोटी (१९०५), (५) मीठा जहर (१९०६), (६) जहरी सांप (१९०७), (७) अमृत (१९०७), (८) फूटका फल (१९०८), (९) अँज् यू लाइक् इट, (१०) अलीबाबा (११) तोबा शिकन (१९१०), (१२) गोरखधंदा (१९१३), (१३) महाभारत (१९१५), (१४) रामायण (१९१५), (१५) पत्नीप्रताप, (१६) कृष्ण मुदामा, (१७) गणेश जन्म, (१८) समाज, (१९) सीता, (२०) शकुंतला.

आगा हश्र काश्मीरी

उर्दू नाट्यवाङ्मयांत आगा हश्र काश्मीरीला सर्वश्रेष्ठ समजण्यांत येतें. आगा हश्रचें घराणें मूळचें काश्मीरचें. तें पुढें बनारसला येऊन स्थायिक झालें. आगा हश्रचा जन्म बनारसला झाला. नाटकाच्या शौकामुळे तरुण वयांत आगा आपलें बनारसमधील घर सोडून मुंबईस पळून आला. मुंबईत त्यावेळीं आल्फ्रेड थिएट्रिकल कंपनी गाजत होती. या कंपनीचे मालक कावसजी खटाव हे स्वतः एक उत्तम नट होते. कंपनीचे डायरेक्टर अमृतलाल हे होते. कंपनीकरिता नाटके लिहून देण्याचें काम अहसन लखनवी हे करीत. आगा हश्र हा अमृतलालना भेटला. त्यावेळीं अमृतलाल चहा पीत होता. त्याने आगा हश्रला म्हटले की, चहावर शीघ्रकवित्व करा. आगाने तिथल्या तिथे एक कविता रचून म्हणून दाखविली. अमृतलालला ती भारी आवडली. त्याने लहानशा पगारावर आगा हश्रची नेमणूक केली.

आगा हश्रचीं नाटकें त्या काळांत लोकप्रिय झालीं. पारशी कंपन्या त्यांचीं नाटकें मिळविण्याकरिता त्यांच्या मागे मागे फिरत. मुंबईंत असेपर्यंत आगा हश्र हा कावसजी खटाव यांच्याकडे होता. तेथून तो मद्रास येथे गेला. तेथे अर्दशीर दादाभाई ठोठी यांच्या कंपनींत तो लागला. तेथून तो मुंबईस परत आला तो सुहराबजीने त्याला आपल्या नोकरींत ठेवला. नंतर त्याने जमशीदजी आणि जहांगीरजी मेदन यांची नोकरी पत्करली. आगा हश्रने मासिक पंधरा रुपयावर नोकरी धरली होती. शेवटी शेवटी त्याला आपल्या नाटकावर महिन्याला पंधरा हजार रुपये उत्पन्न होऊ लागलें.

इ. स. १९०० पासून १९३० पर्यंत आगा हश्रने एकंदरींत अठ्ठावीस नाटकें लिहिलीं. विविध विषयांवर हीं नाटकें लिहिलीं गेलीं आहेत. कांही नाटकांचीं नांवां पहा— (१) मारे आस्तीन (अस्तनीतला साप), (२) मीठी छुरी, (३) शहीदे नाज (नाज नखच्याचा बळी), (४) सैदे हवस (लोभाचा बळी), (५) खूबसूरत बला, (६) पहला प्यार, (७) यहूदी की लडकी, (८) शेर की गरज, (९) भगीरथ गंगा, (१०) तुर्कीहर, (११) रुस्तम सुहराब, (१२) दामे हुस्न (सौंदर्याचें जाळें), (१३) सिल्वर किंग, (१४) बिल्वमंगल इत्यादि. साहित्य-गुणांच्या अभावी हीं नाटकें काळाच्या उदरांत गडप झालीं आहेत. आगा हश्र हा उर्दूचा सर्वश्रेष्ठ नाटककार समजला जातो. त्याच्या नाटकांची ही गत, मग इतरांची काय कथा ?

कंपन्या चालू होत्या त्यावेळीं खरेखुरे साहित्यिक नाटकें लिहिण्याचें मनांतहि आणीत नव्हते. फार काय हाली, शिबली यांसारखे प्रथितयश साहित्यिक नाटकें पाहाण्याचें टाळीत. त्यांच्या मते रंगभूमि म्हणजे शरम वाटण्यासारखी करमणूक. नाटकें म्हणजे शेंडाबुडखा नसलेलीं कथानकें आणि नाटककार म्हणजे पापाचे पुतळे होत. हे उद्गार सुप्रसिद्ध नाटककार मुन्शी मेहदी हुसेन अहसन लखनवी यांचे होत. शेक्सपीअरचें नाटक हॅम्लेट याचें रूपांतर त्यांनी 'खूने नाहक' या नांवाने केलें. तसेंच रोमियो ज्यूलियटचें रूपांतर 'गुलनार फीरोज' या नांवाने केलें. त्यांच्या खूने

नाटकचे सतत पन्नास प्रयोग झाले. इतकें तें नाटक लोकप्रिय झालें होतें. मर्चंट ऑफ व्हेनिसचें रूपांतर 'दिलफरोश' आणि कॉमेडी ऑफ एरसंचें रूपांतर 'भूलभुलैया' या नांवाने करून अहसननी उर्दू रंगभूमीवर आणलें. उर्दू नाटककारांनी शेक्सपीयरची जवळजवळ सर्व महत्त्वाची नाटके रंगभूमीवर आणली आहेत.

उर्दू रंगभूमि इ. स. १९३५ पर्यंत मुख्यतः व्यापारी पेशाच्या मंडळींच्या ताब्यांत होती. भारतांत चित्रपटांचें युग सुरू होताच या मंडळींनी रंगभूमीकडे पाठ फिरवून चित्रपट व्यवसायांत पदार्पण केलें. उर्दू नाटक कंपनी एकामागून एक बंद पडू लागल्या. ही ढासळती इमारत सावरण्याचा शेवटचा प्रयत्न सुप्रसिद्ध नटी 'कज्जन' हिने केला. तिने जहानआरा थिएट्रिकल कंपनी नांवाची कंपनी स्थापन केली. नाटकांतून ती स्वतः कामें करीत असे. उर्दू रंगभूमीवर स्त्रिया कामें करीत असल्याचें आपल्याला सत्तर वर्षांपूर्वीचे उल्लेख आढळतात. व्हिक्टोरिया नाटक मंडळींत मिस मेरी फिन्टन, मिस खुशींद आणि मिस महताब आणि आल्फ्रेड नाटक मंडळींत मिस जुहरा, मिस गौहर या नटींचीं नांवां आपल्याला आढळतात.

कज्जनचे कंपनी चालविण्याचे प्रयत्न यशस्वी झाले नाहीत. दोन तीन वर्षांतच लाहोर येथे तिच्या कंपनीचें दिवाळें वाजलें.

अलीकडचा काळ

इ. स. १९३० नंतर साहित्यिक नाटके लिहिण्याकडे वळले. त्यापूर्वी कांही नाटककारांनी सामाजिक आणि राजकीय विषय हाताळले होते. मुन्शी रामेश्वर प्रसादचें 'आजादी,' केदारनाथ खुशींदचें 'कौमी गद्दार,' श्रीयुत नायब यांचे 'जोशे आजादी,' मायल देहलवीचें 'झांशीची राणी,' शेरमहमदखानचें 'सुखिया भारत,' नाजानचें 'नूरे बतन,' जफर अलीखानचें 'जंगे रूसी जापान,' हकीम अहमद शुजाचें 'भारत का लाल,' जेबाचें 'जखमी पंजाब,' उमराव अलीचें 'इल्बर्ट बिल,' हीं अशा प्रकारचीं नाटके होत. साहित्यिकांनीं एक एक दोन दोन नाटके लिहिण्याचा प्रयत्न केला होता; पण त्यांत त्यांना मुळीच यश आलें नाही;

पण गेल्या वीस वर्षांत उर्दूतील नामांकित साहित्यिकांनी चांगली नाटके लिहिली आहेत. अर्थात् धंदेवाईक नाटक मंडळ्या नसल्यामुळे निरनिराळ्या संस्थांतर्फे या नाटकांचे प्रयोग केले जात. असे नाटककार आणि त्यांची गाजलेली नाटके खालीलप्रमाणे होत—

डॉक्टर आबिद हुसेन यांचे 'खावे गफलत,' प्रोफेसर मुजीब यांची 'खानाजंगी,' 'हब्बाखातून,' 'हिराइन की तलाश' आणि 'आजमाइश.' फजलुर्रहमान यांचे शेरिडनचे रूपांतरित नाटक 'नयी रोशनी,' हबीब तन्वीरचे 'आग्राबाजार,' इम्तियाज अली ताजचे 'अनारकली,' कर्तारसिंग दुग्गलचे 'दिया बुझ गया,' 'शोर और संगीत,' 'मीठा पानी,' इस्मत चुगताईचे 'धानी बांके' आणि 'दोजख' हीं प्रसिद्ध आहेत. कृष्णचंद्र, उपेंद्रनाथ अश्क, आणि राजेंद्रसिंग बेदी यांनीहि नाटके लिहिली आहेत. महंमद हसनचीं नाटके 'रिहसल,' 'मोमके बुत,' 'मीर,' 'पैसा और परछायें,' आणि 'महलसरा'. हीं नाटके एके काळीं बरींच लोकप्रिय झालीं. वर दिलेल्या नाटकांचे विषय सामाजिक आणि राजकीय आहेत. उदाहरणार्थ, प्रोफेसर मुजीबच्या 'खाना जंगी' या नाटकांत औरंगजेब आणि दारा शुकोहचे युद्ध दाखविले आहे. आणि या युद्धाच्या मागे जात्यंधता आणि उदारमतवाद यांचा झगडा असल्याचे दाखविले आहे. फजलुर्रहमान (हैदराबादी)यांच्या 'हशरातुल् आरज' या नाटकांत समाजसुधारकाच्या नांवाखाली वावरणाऱ्या समाजकंटकाचे विदारक चित्रण आहे. काश्मीरची कवयित्री हब्बा खातून हिच्या जीवनावर मुजीबचे नाटक १९५२ मध्ये लिहिले गेले. त्यांत काश्मीरच्या प्रचलित संघर्षांचे चित्रण करण्याचा प्रयत्न झाला आहे. इस्मत चुगताईचे 'धानी बांके' जातीय ऐक्याच्या विषयावर रचले आहे.

इस्मत चुगताई आणि कुदसिया जैदी या दोन महिलांनी नाटके लिहिली आहेत. त्यांपैकी इस्मत चुगताईचा वर उल्लेख आला आहे. कुदसिया जैदी या अलीगढ विद्यापीठाचे कुलगुरु श्रीयुत जैदी यांच्या पत्नी होत. 'हिंदुस्थानी थिएटर्स' या संस्थेतर्फे त्यांची दोन नाटके 'शकुंतला' आणि 'खलिद की खाला' (चार्लीज आँट) हीं रंगभूमीवर आलीं.

पण हीं वरील नाटके विद्यालयाच्या किंवा क्लबांच्या हौशी लोकांकडून खेळली जातात. उर्दूतील जुन्या कंपन्या इ. स. १९३० च्या सुमारास अंतर्धान पावल्या. इ. स. १९४७ नंतर नाटक मंडळाचा आणि नाट्यसंस्था चालू करण्याचे प्रयत्न झाले. पृथ्वीराज कपूरने या चळवळींत पुढाकार घेतला. उर्दू किंवा हिंदुस्थानी नाटके करणाऱ्या संस्था खालीलप्रमाणे आहेत. पृथ्वी थिएटर्स, इंद्रप्रस्थ थिएटर, हिंदुस्थानी थिएटर, इंडियन नॅशनल थिएटर, थ्री आर्टस् क्लब आणि दिल्ली आर्ट थिएटर, या प्रमुख नाट्यसंस्था सध्या अस्तित्वांत आहेत.

उर्दू रंगभूमीला पुन्हा चांगले दिवस यावेत असे प्रयत्न चालले असले, तरी एकंदरीत परिस्थिति समाधानकारक आहे असे म्हणता येणार नाही. याची कारणे या रंगभूमीचा वर दिलेला शंभर वर्षांचा इतिहास नजरेखालून घालणाऱ्याच्या सहज लक्षांत येतील.

मराठी रंगभूमीवरहि उर्दू नाटकांचा एकेकाळीं प्रभाव पडला होता. मराठी कंपन्यांनी अनेक उर्दू नाटके रंगभूमीवर आणिलीं. त्यांपैकी चलती दुनिया, एकहि पैसा, पंजाब मेल, ताजे वफा इत्यादि नाटके अनेकांच्या स्मरणांत असतील.

उर्दू रंगभूमि लखनौच्या राजवाड्यांत निर्माण झाली. उत्तर प्रदेशांत ती इंद्रसभा नाटकाच्या द्वारे सामान्य जनांत वावरली. पुढे मुंबईच्या हौशी पण व्यापारी वृत्तीच्या भांडवलदारांनी तिला प्रेक्षकांसमोर आणली. व्यवसायाची दुसरी क्षेत्रे त्यांना उपलब्ध होतांच त्यांनी रंगभूमीकडे पाठ फिरविली. त्यामुळे ती कोलमडून पडली. पण आपल्या काळांत तिने प्रेक्षकांचे भरपूर मनरंजन केले, हे वर दिलेल्या आठवणी आणि आख्यायिका यांवरून दिसून येईल.

११.

औरंगजेबाचें प्रेमवेड

कंदहारच्या मोहिमेहून परत येत असतां राजपुत्र औरंगजेव यास १७ जुलै १६५२ रोजीं दक्षिणच्या सुभेदारीवर नेमणूक झाल्याचा हुकूम मिळाला. त्यावेळीं शहाजहान बादशहा काबूल येथे होता.

एक महिन्याने औरंगजेबाने बापाचा निरोप घेऊन दक्षिणेकडे कूच केलें. ९ सप्टेंबर रोजीं त्याने अटक येथे सिंधु नद ओलांडला. सतरा आणि अठ्ठावीस नोव्हेंबरच्या दरम्यान तो दिल्ली आणि आग्रा येथे होता. १ जानेवारी १६५३ रोजीं तो नर्मदेच्या कांठी पोहोंचला. दक्षिणेच्या सुभ्यांत त्यावेळी खानदेश, व-हाड, तेलंगण आणि दौलताबाद हे सुभे होते. नर्मदा ओलांडल्यावर औरंगजेबाला प्रथम खानदेशचा सुभा लागला. खानदेशचा सुभेदार खान जमान याला औरंगजेबाची मावशी आणि मुम्ताजमहालची बहीण दिली होती. औरंगजेव जानेवारीच्या पहिल्या आठवड्यांत बु-हाणपुरास पोहोचला तरी शहरांतील राजवाड्याची दुस्तती चालू असल्यामुळे त्याने कांही दिवस शहराबाहेर छावणी केली. राजवाडा राहाण्यायोग्य झाल्यावर औरंगजेबाने ३० जानेवारी १६५३ रोजीं बु-हाणपूर शहरांत प्रवेश केला.

शहरांत सुभेदार खान जमान आणि त्याच्या बायकोने औरंगजेबाला अनेकदा मेजवान्या दिल्या. बु-हाणपूर हें इ. स. १६०० पासून मोगलांच्या ताब्यांत आलें होतें. त्या वेळेपासून तेथे दानियाल, खु-रम यांसारखे राजपुत्र आणि खान दौरानसारखे सुभेदार नांदून गेले. त्यांनी चैभवशाली वाडे, गजबजलेल्या पेठा आणि रम्य उद्यानें यांची निर्मिति करून बु-हाणपूर म्हणजे दक्षिणेतील मोगल वैभवाचें आकर्षक केंद्र बनविलें होतें.

तापी नदीच्या तीरावर जैनाबाद या नांवाची एक वसाहत बु-हाणपूरच्या लगतच होती. खुल्दाबादच्या सुप्रसिद्ध साधु जैनुद्दीन (इ. स.

१३००-१३७०) याने खानदेशच्या फारुखी राजघराण्याला आशीर्वाद दिला होता. त्याची आठवण म्हणून फारुखी राजांनी जैनाबाद वसविले होते. तेथे सुभेदार खान दौरान याने 'आलम आरा' (जगाला शोभा देणारी) नांवाचे रमणीय उद्यान निर्माण केले होते. त्या ठिकाणी खान-जमान याने औरंगजेबाच्या स्वागतार्थ एक मोठा समारंभ घडवून आणला.

कलावती व सौंदर्यखनी

खान जमान हा अत्यंत रसिक होता. त्याला गाणे बजावणे, नृत्य आदि ललित कलांची आवड असल्यामुळे त्याच्या दरबारीं अनेक कलावंत गोळा झाले होते. तो वृत्तीने रंगेल असल्यामुळे त्याचा जनानखानाहि मोठा होता हे सांगणे नकोच. त्याने बाळगलेल्या रखेल्या, आणि दासी यांतहि सौंदर्यवती कलावंतिणी यांचाच भरणा होता. मासिरुल उमरा या ग्रंथाचा कर्ता म्हणतो, "खान जमानच्या पदरीं अप्सरांसारख्या गाणारणी आणि आकर्षक कलावंतिणी होत्या. त्यांपैकी जैनाबादी ही एक होती. असे म्हणतात की ती खान जमानची प्रेयसी होती."

जैनाबादीला विधात्याने अप्रतिम सौंदर्याची देणगी दिली होती. फारसी कवींनी वर्णने केली आहेत की सुहृच्या झाडासारखी उंच आणि सडपातळ शरीरयष्टि, गौर वर्ण, उभट चेहरा, सरळ नाक, मोठे डोळे, घनदाट केशकलाप, हनुवटीवर गोडशी खळी, असे तिचे रूप होते. तिच्या गायनकौशल्याची प्रसिद्धि खानदेशांतच नव्हे, तर दक्षिण आणि मध्य भारतांत पसरली होती. सौंदर्य आणि कला यांबरोबरच जैनाबादींत तारुण्याचा अवखळपणा पुरेपूर भरला होता.

त्या दिवसाची हकीकत. राजपुत्र औरंगजेब आलमआरा बागेच्या आहूखाना (मृगमंदिर) या भागांत सहल करण्यास निघाला. त्या उपवनांत वृक्ष लतावेली यांचे आकर्षक जाळेच निर्माण करण्यांत आले होते. त्यांतच आंबराई होती. खान जमानला फलवृक्षाच्या लागवडीची अनिवार हौस असल्यामुळे त्याने विविध प्रकारची आंब्याची कलमें आणवून उत्कृष्ट आंबराई तयार करविली होती. अजून फेब्रुवारी महिना संपला नव्हता तरी आंब्याला फळे येऊ लागली होती. त्या आंबराईत सहल

करीत असतां राजपुत्राबरोबर त्याची मावशी आणि खान जमानच्या कुटुंबांतील इतर परिवार होता. त्यांत खान जमानची प्रेयसी जैनाबादी ही पण होती.

घायाळ राजपुत्र

सहल करीत करीत ही मंडळी दूरवर गेली. जैनाबादी थोडी पुढे चालत होती. संध्याकाळचा मंद मंद वारा, तापी नदीवरून येत शरीराला आणि मनाला अतिशय सुखद वाटत होता. त्याने जैनाबादी धुंद झाली. एका झाडापाशीं ती थांबली. नकळत तिच्या तोंडून गाण्याची एक लकेर निघाली. तिने पाहिले तों आम्रवृक्षाची कच्च्या फळांनी भरलेली फांदी लवली होती. त्यावेळेस जैनाबादीला एकाएकी काय वाटलें कोणास ठाऊक, ती धावत धावत पुढे गेली आणि तिने उडी मारून एक फळ तोडलें.

जैनाबादीला वाटलें की आपल्याकडे कोणाचेंहि लक्ष नाही. पण राजपुत्र औरंगजेबाची नजर नेमक्या त्याचवेळी तिच्याकडे वळली होती. तारुण्याच्या ऐन धुंदीत असलेली ती अप्सरा अवखळपणाने नाचत बागडत पुढे होते काय आणि कोणत्याहि प्रकारचा संकोच न करतां आंब्याची फांदी हातांत घेण्यासाठी आपले कोमल हात उंच करते काय आणि आम्र-फल तोडतें काय ! हें दृश्य औरंगजेबाने पाहिलें मात्र, त्या धर्मनिष्ठ राजपुत्राची स्थिति विचित्र झाली. मदनाने त्या कर्मठ राजपुत्राचें हृदय विद्ध करण्याकरिताच जणु हा घाट जुळवून आणला होता. रमणीय उद्यान, मंद मंद वारा, मोहोरलेले आम्रवृक्ष आणि रूपवती तरुणी. कामदेवाचीं सर्व आयुधें या मोहिमेंत कशीं सज्ज होतीं ! या प्रसंगाचें वर्णन मासिरुल उमराच्या कर्त्याच्या शब्दांतच पहा:

“असें म्हणतात की, राजपुत्र एके दिवशीं जैनाबाद येथील आलम-आरा बागेंत गेला. त्या बागेला आहूखाना (मृग निवास) म्हणत. खान जमानच्या जनानखान्यांतील महिलांची त्याने तेथे गांठ घेतली. आपल्या परिवारांतील जनांबरोबर त्याने तेथे भोजन केलें आणि त्यांच्याबरोबर तो सहल करू लागला. जैनाबादी ही गायनांत अद्वितीय आणि लावण्यांत अप्रतिम होती. ती खान जमानची पत्नी, (मुस्ताजमहालची बहीण)

हिच्याबरोबर तेथे आली. वागेंत सहल करीत असतां तिला समोर फल-भाराने वाकलेलें आंब्याचें झाड दिसलें. राजपुत्राचा योग्य तो मान राखण्याचें तिला भान राहिलें नाही. ती आनंदाने आणि अवखळपणाने पुढे धांवली आणि झाडावर उडी मारून तिने फळ तोडलें. जैनावादीच्या या खेळकरपणाने राजपुत्राचें हृदय हिरावून घेतलें. त्यावेळेपासून राज-पुत्राचा संयम आणि कर्मनिष्ठपणा यांचा लोप झाला.

अजब गीरंदा दामे बूद
 दर अशिक रुबाई हा
 निगाह आशनाईये यार
 बीश अज आशनाई हा

प्रेमिकाचें हृदय अडकविण्याचें तें जाळें किती अद्भुत होते बरें ! प्रेयसीची भावपूर्ण दृष्टि ही कोणत्याहि स्नेहापेक्षा जास्त मादक म्हणावयाची.”

औरंगजेबाची व्यथा

मदनशराने विद्ध झालेला हा राजपुत्र त्याच दिवशीं प्रेमज्वराने आजारी पडला. औरंगजेबाचा विश्वासू सेवक हमीदुद्दीन खान याने औरंगजेबाच्या कारकीर्दीच्या शेवटी त्याच्या आठवणी आणि आख्यायिका लिहून ठेविल्या आहेत. जैनावादीच्या प्रेमप्रकरणाविषयी तो लिहितो:-

“दक्षिणचा सुभेदार म्हणून नेमणूक झाल्यावर औरंगजेब, औरंगाबादेस जातांना वाटेंत बऱ्हाणपुरास थांबून आपल्या मावशीला भेटण्यास गेला. आपल्या येण्याची वार्दी त्या राजपुत्राने दिली नाही. तो तसाच वाड्यांत घुसला. हिराबाई ऊर्फ जैनावादी एका झाडाखाली उभी होती. तिने उजव्या हाताने झाडाची एक फांदी धरली होती. ती एक गाणें गुणगुणत होती. तिला पाहतांक्षणी राजपुत्र मटकन् खाली बसला. लगेच त्याला बेशुद्धि येऊन तो जमिनीवर आडवा पडला. ही बातमी त्याच्या मावशीला कळतांच ती धांवत आली. तिने त्याला पोटाशीं धरलें आणि आक्रोश करण्यास सुरवात केली. तीनचार घटिकांनी औरंगजेब शुद्धीवर

आला. त्याच्या मावशीने त्याला पुनः पुन्हा विचारलें, “बाळ, तुला काय होतें आहे? असें पूर्वी कांही घडलें होतें काय?” पण राजपुत्र उत्तरच देईना. तो अगदी गप्प होता. रात्री बाराच्या सुमारास औरंगजेबाला बोलण्याची शक्ति परत आली तसे त्याने म्हटलें, “मावशी, मी आपला आजार सांगितला तर तूं योग्य तें औषध लावू शकशील का?” ती म्हणाली, “काय बोलतोस हें? अरे, औषधाचें जाऊ दे. तुला बरें करण्याकरिता मी आपले प्राणहि देईन.” आणि मग औरंगजेबाने आपली हकीकत तिला सांगितली. तें ऐकून त्याच्या मावशीने म्हटलें, “बाळ, तुला माझ्या नवऱ्याचा स्वभाव माहीत आहे. त्या माथेफिरुला तुझी काय, शहाजहान बादशहाची काय कुणाचीच पर्वा नाही. तुला हिराबाईची ओढ लागली आहे ही बातमी त्याच्या कानीं पडू दे मात्र, तो तिला प्रथम ठार मारील आणि नंतर माझा जीव घेईल. तुझ्या भावना त्याला कळवून दुसरेंतिसरें कांही होणार नाही. मी सांगितल्याप्रमाणे अनर्थ कोसळेल.”

दुसऱ्या दिवशीं औरंगजेब आपल्या मुक्कामावर परत आला. त्याने आपली हृदयव्यथा आपला विश्वासू दिवाण मुर्शीदकुलीखान यास सांगितली. मुर्शीदकुलीखान म्हणाला, “मी खानजमानचा खून करतो मग मला कुणीहि जिवें मारलें तरी मला त्याची पर्वा नाही. माझ्या जिवाच्या मोवदल्यांत माझ्या धन्याचें काम तरी होईल.” आपली मावशी विधवा व्हावी ही कल्पना औरंगजेबाला असह्य वाटली. त्याने मुर्शीदकुलीखानाला असें अघोरी कृत्य करू नकोस म्हणून निक्षून बजावलें. नंतर मुर्शीदकुलीखानाने घडलेली सारी हकीकत खानजमान यास सांगितली आणि मग त्याने हिराबाईला औरंगजेबाच्या हवालीं केली. मोवदल्यांत औरंगजेबाने आपल्या जनानखान्यांतील दासी छत्रबाई त्याच्याकडे पाठविली.

प्रेमवेडा औरंगजेब

मासिरुल उमराचा कर्ता म्हणतो त्याने आपल्या प्रेमळ मावशीची खूपखूप विनवणी केली आणि तिच्याकडून जैनावादीला आपल्याकडे आणली. औरंगजेब इतका कडक आणि धर्मनिष्ठ खरा पण त्याने आपलें

हृदय पूर्णपणे तिला देऊन टाकलें. तो आपल्या हाताने मद्याचा पेला भरून तिला देत असे.

जैनावादीच्या सहवासांत औरंगजेबाचा पाय बुःहाणपुरांतून निघता निघेना. त्याला आपल्या धर्मकर्माचा विसर पडला. जैनावादीचीं मधुर गाणीं ऐकणें, तिच्या सौंदर्याचा, कलेचा आणि गोड सहवासाचा मनसोक्त लाभ घेणें याशिवाय त्याला दुसरें कांही सुत्तेनासें झालें. जैनावादीच्या सहवासांत औरंगजेब किती बदलला याचें उदाहरण मासिरुल उमरा या ग्रंथाच्या कृत्यानि खालीलप्रमाणे दिलें आहे :

“असें म्हणतात की, एके दिवशीं जैनावादीने मद्याचा पेला भरला आणि त्याच्यासमोर ठेवून मद्य पिण्यास तिने औरंगजेबाला फर्माविलें. औरंगजेबाने तिची विनवणी केली, आणि मला मद्य पिण्यास भाग पाडून नकोस असें तिला परोपरीने सांगून पाहिलें. पण व्यर्थ. जैनावादीला त्याची मुळीच दया आली नाही. राजपुत्राने मदिरा घेतलीच पाहिजे असा तिने हट्ट धरला. शेवटी आपल्या लाडक्या जैनावादीचा हट्ट पुरविण्याकरिता औरंगजेबाने मदिरेचा पेला उचलला. तो आता मद्य ओठाला लावणार इतक्यांत जैनावादीने त्याच्या हातांतून पेला हिसकावून घेतला. आणि म्हणाली, ‘मी फक्त तुमच्या प्रेमाची परीक्षा पाहिली. या मेल्या दारुने तुमची चव विघडावी अशी माझी मुळीच इच्छा नव्हती.’”

मोगल काळांतील सुप्रसिद्ध युरोपीय लेखक मनूची याने तर लिहून ठेविलें आहे की, जैनावादीच्या सहवासांत औरंगजेबाला मद्यपानाची संवय लागली होती. मनूची म्हणतो की, औरंगजेब पुढील काळांत नेहमी म्हणे की, जैनावादीने मला करू नये त्या गोष्टी करण्यास लाविल्या.

बुःहाणपुरांतच औरंगजेब कां रेंगाळतो हें प्रथम शहाजहानच्या लक्षांत आलें नाही. पण औरंगजेबाचें उणें काढण्यास टपलेला त्याचा मोठा भाऊ दारा याला, औरंगजेबाची आपल्या बापापाशी बदनामी करण्यास आयतें कारण सांपडलें. मासिरुल उमराच्या कृत्यानि नमूद करून ठेविलें आहे की, दाराने शहाजहानला चक्क सांगितलें की “तो दांभिक तपस्वी (औरंगजेब) ! त्याने कांही संयम तरी ठेविला आहे काय ?

मावशीच्या एका क्षुद्र दासीकरिता तो आपला नाश ओढवून घेत आहे." शेवटी शहाजहानने औरंगजेबाला बुःहाणपूर सोडून दक्षिणेकडे रवाना होण्याविषयी हुकुमावर हुकूम पाठविले तेव्हा कुठे राजपुत्राची स्वारी बाहेर पडली. जानेवारी १६५३ मध्ये बुःहाणपुरास आलेला औरंगजेब २८ ऑक्टोबरला बुःहाणपूर सोडून दौलताबादेच्या रोखाने निघाला तो दौलताबादेस २५ नोव्हेंबरला पोहोचला.

सुभेदारीचा काळ

औरंगजेब यापूर्वीहि दक्षिणेस सुभेदार म्हणून १४ जुलै १६३६ पासून २८ मे १६४४ पर्यंत होता. मलिकंबरने खडकीच्या लहान खेड्यांत आपले ठाणे बसविले होते. तेथे त्याने नौखंदा महाल बांधला. त्याच्या सरदारांनीहि आपापले वाडे बांधल्यामुळे गांव वाढीस लागले. मलिकंबरने शहराच्या उत्तरेस मोठा तलाव बांधला आणि कालवे बांधून त्याद्वारे शहरांत पाण्याची उत्कृष्ट सोय केली. इ. स. १६२१ मध्ये मोगलांनी तें शहर घुळीस मिळविले तें मलिकंबरचा मुलगा फत्तेखान याने पुन्हा बसविले. शहराचें नांव फत्तेनगर ठेविण्यांत आले. सुभेदार म्हणून इ. स. १६३६ मध्ये औरंगजेब दक्षिणेंत आल्यानंतर त्याने राहाण्याकरिता तें शहर पसंत केले आणि त्याला औरंगाबाद हें नांव दिले. औरंगजेबाने स्वतः राहाण्याकरिता बांधलेल्या महालाचे अवशेष अद्यापि आलमगिरी महालाचे म्हणून किले अर्कमध्ये दाखविण्यांत येतात. औरंगजेबानंतर खानदौरान (२८ मे १६४४ ते २२ जून १६४५), जयसिंग (हंगामी), इस्लामखान (१७ जुलै १६४५ ते २ नोव्हेंबर १६४७), शहानवाजखान (हंगामी) मुरादबरव्हा (१५ जुलै १६४८ ते ४ सप्टेंबर १६४९), आणि शाइस्ताखान (सप्टेंबर १६४९ ते सप्टेंबर १६५२) हे सुभेदार म्हणून औरंगाबादेंत राहिले आणि त्यांनी इमारती, बाजारपेठा, मशिदी इत्यादि बांधून औरंगाबादेचें वैभवशाली नगर बनविले.

औरंगजेब १६५३ मध्ये औरंगाबादेस आला. तो पुढे चार वर्षे सुभेदार म्हणून होता. जैनाबादीच्या सहवासांत स्वाऱ्या, शिकारी, सहली

यांचा त्याने मनमुराद उपभोग घेतला. उतारवयांत तो आपला नातू बीदरबख्त यास लिहितो—

“सुभेदार म्हणून दौलताबाद आणि औरंगाबाद येथे राहात असतां मी स्वच्छंदपणे आणि सैतानाच्या प्रभावाखाली घोड्यावरून मन-सोक्त फिरत असे. नीलगाय आणि इतर वन्य पशूंची शिकार करण्याकरिता मी लांब मजला मारीत असे. असेच इतर रिकामटेकडे उद्योग मी करीत असे. दौलताबादेच्या खोऱ्यांतील कुतलक तलाव, चांभारटेकडी, जितवाडा या स्थळांकडे मी जात असे. कधी कधी बुऱ्हाणुद्दिन आणि जैनुद्दिन यांच्या कबरींचें मी दर्शन घेई. मी दौलताबादेच्या किल्यावर जात असे. कधी कधी मी अद्भुत कलाकृतींनी भरलेल्या वेरूळच्या लेण्यांना परिवारासहित भेट देत असे तर कधी एकट्याने जात असे.”

दैवाचा आघात

अशा रीतीने जैनाबादीच्या सहवासाने औरंगजेबाच्या धर्मनिष्ठ आणि कडक स्वभावाला मादंवाचा स्पर्श होऊ लागला होता. त्याचे दिवस आनंदांत चालले होते. तोच औरंगजेबावर एकाएकी आकाशांतून कुऱ्हाड कोसळल्याप्रमाणे झालें. लहानशा आजारानंतर जैनाबादीला एकाएकी मृत्यु आला. मासिरुल् उमरांत म्हटलें आहे—

“विधात्याची इच्छा. तिचें जीवनपुष्प ऐन बहरांत असतांना सुकून गेलें. आणि राजपुत्र औरंगजेबाला आयुष्यभर विरहाचें दुःख वाहावें लागलें. ”

जैनाबादीच्या मृत्यूने औरंगजेबाच्या दुःखाची परमावधि झाली. तिला नेऊन दफन केलें त्यावेळीं औरंगजेबाला वेड्यासारखें झालें. अत्यंत क्षुब्ध मनस्थितींत त्याने त्या दिवशीं शिकारीच्या निमित्ताने दूर जाण्याचें ठरविलें. अशा शोकाकुल स्थितींत औरंगजेबाने बाहेर पडावें हें कुणालाच पटेना. पण ही गोष्ट त्याला सांगण्याची हिंमत कोणीहि करेना. औरंगजेबाचा जिवलग सेवक आकिलखान मीर अस्करी हा विद्वान साहित्यिक आणि रसिक होता. तो पुढे अनेक वर्षेपर्यंत दिल्ली प्रांताचा सुभेदार होता. त्याने औरंगजेबाच्या शोकाकुल चेहऱ्याकडे पाहून हलकेच म्हटलें,

‘खाविद, आपल्या अशा मनस्थितींत आपण शिकारीला जाणें इष्ट आहे काय ?’

मासिरुल् उमराचा कर्ता शहानवाजखान (इ. स. १७०० ते १७५८) म्हणतो, “आकिलखानाचे शब्द ऐकून औरंगजेवाने खालील फारसी ओळी म्हटल्या :

नालहाये खानगी दिल्रा तसल्ली बख्श नीस्त
दर बियाबा मीतुवां फर्याद खातिर ख्वाह कर्द

(घरीं बसून रुदन केल्याने मनाचें समाधान होत नाही, मनसोक्त रुदन विस्तीर्ण वनांतच शक्य आहे.)

मीर आकिलखानाने औरंगजेबाचें दुःख किती तीव्र आहे हें ओळखलें. त्याने हलकेच खालील ओळी म्हटल्या—

इश्क चे आसां नमूद आह चे दुश्वार बूद
हिच्चे दुश्वार बूद यार चे आसां गिरफ्त

(प्रेम करणें किती सोपें वाटलें. हाय ! तें किती कठीण ठरलें. विरह होणें शक्य नाही असें वाटत होतें, पण हाय, किती सुलभतेने प्रिया निघून गेली !)

या ओळींनी औरंगजेबाच्या डोळ्याला पाणी आलें. त्या आकिलखानाने रचिलेल्या होत हें ऐकून त्याने त्या त्याच्याकडून पुन्हा पुन्हा म्हणवून घेतल्या.

औरंगाबाद शहराच्या उत्तरेस दिल्ली दरवाजाच्या बाहेर मलिकंबरने बांधलेला तलाव अंबरी तलाव या नांवाने प्रसिद्ध आहे. त्या तलावाच्या काठावर जैनाबादीची कबर बांधण्यांत आली. आज त्या गोष्टीला तीनशें वर्षे होत आलीं पण औरंगजेबासारख्या दृढनिश्चयी, धर्मपरायण आणि कडक बादशहालाहि जिने आपल्या प्रेमाने आपला अक्षरशः दास बनविलें, त्या लावण्यवती जैनाबादीचा विसर काळाला पडणें शक्य नाही. प्रेमाच्या प्रमाथी झंझावातापुढे कोणीहि, मग तो औरंगजेब असला तरी, टिकणें शक्य नाही हें जैनाबादीच्या वृत्तांताने दाखवून दिलें आहे.

१२.

प्राचीन युगाचें मूर्तिमंत प्रतिष्ठान !

प्रतिष्ठान म्हणजे पैठण हें महाराष्ट्रांतील प्राचीन नगरांपैकी एक होय.

दोन हजार वर्षांपूर्वी शातवाहनांच्या काळीं पैठण हें राजधानीचें शहर होतें. त्यानंतरच्या काळांतहि एक प्रख्यात धर्मक्षेत्र म्हणून पैठणचें महत्त्व टिकून होतें. इ. स. च्या तेराव्या शतकांत महाराष्ट्रांत महानुभाव पंथ उदय पावला. या पंथाचे प्रवर्तक श्रीचक्रधर हे पैठणला प्रथम इ. स. १२६८ मध्ये आले. त्यावेळीं त्यांचा सुमारे दहा महिनेपर्यंत पैठणला मुक्काम होता. यानंतर ते इतर ठिकाणीं प्रचारकार्य करीत भ्रमण करीत, तरी त्यांचें धर्मकार्याचें प्रमुख स्थान पैठण हेंच असें. वरील कारणांनी महानुभाव वाङ्मयांतून आपल्याला पैठणच्या दैनंदिन जीवनाचीं अनेक दृश्यें आढळून येतात. तीं एकत्र केलीं तर तेराव्या शतकांतील पैठणचें मूर्तिमंत चित्र आपल्या डोळ्यांसमोर उभें राहातें. महानुभाव वाङ्मयांत पैठणसंबंधी आलेले कांही उल्लेख खाली देण्यांत येत आहेत ते खात्रीने मनोरंजक वाटतील.

देवालये नि गुंफा

पैठणमध्ये त्याकाळीं अनेक देवालये होतीं. त्यांचे तपशीलवार उल्लेख आपल्याला आढळतात. 'स्थान-पोथी' ग्रंथावरून खालील देवालयांचा आपल्याला उल्लेख आढळतो.

भोगनारायणाचें मंदिर, भैरवाचें देऊळ, नरसिंह मंदिर, पार्वती सोमनाथाचें देऊळ, महालक्ष्मीचें देऊळ, शिवमंदिर, त्रिनाथक मंदिर, छाया गोपाळ, जनार्दनाचें देऊळ, निंबादित्य, मल्लिनाथ, मुक्तेश्वर, प्रयागमाधवाचें देऊळ, नागनाथ, कालिका, ओकारमांधात, मूर्धादित्य, खंडनाथ, सिद्धनाथ, खोलेश्वर, केदार, उग्रादित्य, म्हाळसा, ढोरेश्वर,

विपलेश्वर, नारायण, एकवीरा, चक्रपाणी, अमरेश्वर, गर्गनारायण, चांगदेव, कामाक्षि, रामनाथ, वैजनाथ इत्यादि.

स्थान-पोथींत पैठणमधील जवळ जवळ पन्नास देवळांचा उल्लेख आढळतो. त्यांपैकी बरींच देवळे अद्यापि सुस्थितींत आहेत. उदाहरणार्थ भोगनारायण, अमरेश्वर, मूर्धादित्य. अनेक देवळांचे चौथरेच तेवढे शिल्लक आहेत. याचें उत्तम उदाहरण म्हणजे चक्रपाणीचें देऊळ होय. देवालयांच्या निर्मितीचें काम सारखें चालू असें असे दिसते. श्री. चक्रधरांच्या काळांत (इ. स. १२६८) महादेवराय यादव याची राणी वैजाई एक देऊळ बांधवीत असल्याचा उल्लेख आहे. “मग पुसिले : देऊळ कवण करीतसे गा : जी जी : महादेवरायाची राणी वैजाई.”

देवालयाबरोबरच आपल्याला गुंफांचा उल्लेख आढळतो. साधुपुरुषांनी राहाण्याकरिता बांधलेली झोपडी म्हणजे गुंफा. असे बरेच साधु त्याकाळीं पैठणला राहात असे दिसते. स्थान-पोथींत खालीलप्रमाणे साधुपुरुषांच्या गुंफांचीं नांवे आढळतात. बाइसांची गुंफा, पांडे यांची गुंफा, अनुपदेवांची गुंफा, नागा राउळांची गुंफा, पुरुषोत्तम देवांची गुंफा, प्राज्ञासागराची गुंफा, हयग्रीव देवांची गुंफा, आश्वीन देवांची गुंफा, ब्रह्मचारी देवांची गुंफा, वसिष्ठ देवांची गुंफा, वामदेवांची गुंफा, इत्यादि.

‘वेदांतीं काई प्रतिपाद्य ?’

पैठण येथील कांही मठांचाहि उल्लेख आपल्याला आढळतो.

महदाश्रम, ब्रह्मसानू या विद्वानांचे पैठण येथे मठ होते. मठांतून वेद-वेदांताचा अभ्यास चालत असे. चक्रधर अनेकदा या मठांतून जात आणि तेथे जमलेल्यांशीं चर्चा करीत. “वेदांतीं काई प्रतिपाद्य ?” आणि मग त्यांना उत्तर मिळे “जी जी : आत्मा :” आणि मग चर्चेला सुरवात होई. पैठणच्या बाहेरील विद्वानांत सारस्वत भट, नृसिंहरण्य, म्हादू भट, गणपति आपयो, विपल वामन भट, गुणाकर देव, प्राज्ञासागर इत्यादि नांवे आपल्याला आढळतात.

या संदर्भात खालील मजकूर पहा:--

“शास्त्रमढा बीजे केले तंव पूढां संन्यासी देखीले : आणि एइजो जी : एइजो जी : म्हणौनि आसन घातले : गोसावी आसनी उपविष्ट : गोसावी पूसीले : हे काय वाचीजताए : एकी वासना : हे काइ वाचितां : जी : हे वेदांत : सर्वज्ञे म्हणीतले : वेदांती काइ प्रतिपाद्य : जी जी आत्मा : तो कैसा : ना तीं बोलों आदरिले : बोलिला : मग सर्वज्ञे म्हणीतले : आत्मा तो काइ ऐसा : तो ऐसा कीं : मग गोसावी गोसावी बोलों आदरिला : गोसावी बोलत होते : तव तीया स्तोति जाली:”

शास्त्री पंडितांतील वाद पुष्कळदा संस्कृतांत होत. वादविवादांला उघाणी म्हणत.

“ऐसी घडिया च्यारि संस्कृते उघाणी जाली : मग संस्कृते नीरोत्तर केले.”

संस्कृतप्रमाणे मराठींतूनहि वादविवाद होत. मराठीचा अभिमान बाळगणारी मंडळीहि कांहीं कमी नव्हती.

“पंडिता : केशव देवा : तुमचा अस्मात् कस्मात मी नेणे गा : मज श्री चक्रधरे निरुपिलीं म-हाटीं : तियाची पुसा”

फार वादविवाद होऊ लागले तर गुरु आपली नाराजी खालील शब्दांनी दाखवीत.

“हां गा : तुम्ही सर्वकाळ एकमेकां कैसा वादु विवादुची करीता? : हां गा : सर्व काळ जरि चर्चाचि करावी तरि देवाते केधवां स्मराल ?”

अशा वादविवादाचीं अनेक उदाहरणें आपल्याला महानुभाव वाङ्म-यांत आढळतात.

पैठणच्या देवालयांची व्यवस्था साधारणपणे पैठणची महाजन म्हणजे शिष्टमंडळी पाहात असे असे दिसते. पूजाअर्चा आणि इतर

उत्सवसमारंभ करणारे गुरव, पाठक, उपाध्ये यांचे उल्लेख आढळतात. पूजेच्या वेळी शंख फुंकण्याचें काम ज्याला असें त्याला संकिया म्हणत.

नागनाथीचा संकीया तो तेथ संकु फुकी : तो जातिअंधु :

देवालयानून पूजेअर्चेप्रमाणेच कलवंतिणींची नर्तन आणि गानसेवा त्या काळांत होई असे दिसते. पैठण येथील चांगदेवाच्या देवळांतील प्रसंग घ्या. नृत्यांगनांचें नर्तन पाहून चक्रधरांना संतोष झाला. बरोबरचे साजिदे, बजवय्ये, पखवाजी, त्यांना त्याकाळीं 'मादळीत,' 'काहा लिया,' 'वसकरु,' 'चाकीकरु' आणि 'आळतीकरु' म्हणत, यांचेंहि नैपुण्य पाहून स्वामी खुश झाले. "पेखणें ऐको आदरिले, जे जेधाचें अंग ये तें तो दाखवी : तया अंगा गोसावी तोखती : " मग कलावंतांनीं कृतज्ञतेने म्हटले " जी जी : इतुके दीस कला पोरटीया जालीया होतीया : आजो सकळांचें माहेर भेटलें : "

बाहेरचे अनेक विद्वान पैठणास येत. पुराणें, हरिकथा इत्यादींची परंपरा अखंड चालू असे. अशा विद्वानांना अडविणारी मंडळीहि असत. प्रख्यात महानुभाव कवि भास्करभट्ट बोरीकर याने अशीच एका पुराणिक-बोवांची गंमत केली होती. पुराण चालू असताना त्याने मध्येच अबद्ध असें म्हणून पुराणिकाला अडवले. ती हकीकत पहा:

"एकु विद्वानस प्रतिष्ठानासी आला : तो सकळ विद्वानासि तन वोरिले : ऐसे ब्रीद पढवी : परि त्यासि कोणही पुरे नव्हे : तो पींपकेश्वरी पुराण सांघो लागला : सभा घन दाटली असे : कवीस्वरबास द्वारसंकेसि टेकून आइको लागले : तव एकि ठाइ चूकि देखिली : आणि कवीस्वरी म्हणितले : अबध : अबध : तेणे म्हणितले : यैसे सामोरे येइजो : कैसे अबध : मग म्हणितले : हा पाठचि पैसा नव्हे : मग आपण म्हणितला : तो त्याचा कळांसि बसला : यैसा तयांचा गर्व हरीला : मग बिढारा आले : परि नगरजना थोर आश्चर्य झाले : "

पैठणला यात्रेकरूंची रीघ लागे. शेतकरी मंडळी पैठणला आली की स्नानें आणि देवदर्शनें उरकीत. आणि कमरेभोवती फुटे (वस्त्रें) गुंडाळून, कपाळाला आडवे टिळे लावून दोन्ही हात जोडून म्हणत:

“ सोरटी सोमनाथु : आवंढे नागनाथु : परळी वैजनाथु : सेंगा : सहस्त्र लींगा : कोडि लींगा : एक दंडवत : सायासि भले : मायासि भले : कायासि भले : आइ बाइसी भले : माइ बाइसी भले : काइ बाइसी भले : पावन बापेया : पावन बापेया : पावन बापेया :

जोगी लोक अंगाला विभूति, कपाळाला भस्म, गळचांत कंथा, एका हातांत खापरी आणि दुसऱ्या हातांत काठी घेऊन खालील गाणें म्हणतः

“ कर धरी खपर : भिक्षापात्र : भस्म विधुळीत : विळसीत गात्र : नित्य चळ : चित्त : मंद मंद मनसो विगळित गात्र : परमानंद : परमानंद : मन भुलि रे मन भुलि रे : ”

त्या काळच्या पैठणकर मंडळींचीं नांवां कशीं असत हें पाहून आपल्याला मौज वाटेल. यादवराजांचा कोशाध्यक्ष गदोनाईक भांडारी, त्याचा पुराणिक सारंग पंडित, गदोनाइकाच्या आळींत राहणारा मायधुव उर्फ माधव, नागूवाईचे पयोत्रतीगुरु वामदेव, चांगदेव भट आणि त्याचा जुळा भाऊ नाथोबा, जानोपाच्ये, सारस्वत भट आणि त्यांचा शिष्य पद्मनाभी, हरिदेव पंडित, अनुपदेव, पुरुषोत्तम देव, प्राज्ञासागर, ह्येगर्व (ह्यग्रीव), शेतकरी डांगरेस इत्यादि. स्त्रियांचीं नांवां उमा, महदंबा, नागूवाई, हासूवाई, अशीं असत. पण हाक मारताना उमाइसा, बाइसा, देमाइसा, ललिताइसा, प्रेमाइसा, गौराइसा, पोमाइसा असें म्हणत.

पैठणमधील अनेक देवालये बंदिस्त आणि दगडी बांधकामाचीं असत. तीं कशीं असत याचीं कांही उदाहरणें पहा :

“ ढोरे स्वरू पूर्वाभिमुख ॥ ढोरेस्वरासि तिनि चौकु ॥ देउळासि तिनि दाखले ॥ पहीले चौकीं च्यारि वोटे ॥ एक म्हणति : चौहुं कोनि च्यारि वोटे ॥ चौकासि तिनि द्वारें ॥ जगतीसि तिनि दाखले ॥ ” जगती म्हणजे आवार.

घरें साधीं असत. साधारणपणे सुखवस्तु माणसाचें घर कसें असें तें पहा.

“सारंग पंडिताचा आंवारु : दक्षीणाभिमुख ॥ एक म्हणती : पूर्वाभिमुख । दोनि माळवधे : एकि चौकी : एक भानवस (स्वयंपाक घर) ॥ एक माळवध : उतरामूख : एक दक्षीणामूख ॥ चौकी पूर्वाभिमुख ॥ चौकीए खाली भानवस ॥ रांजनवडी ॥ दोनि पटी साळा ॥”

पैठण हें धर्मक्षेत्र होतें. त्यामुळे विशाल प्रासाद आणि रमणीय उपवनें तेथे आढळत नसल्यास आश्चर्य नाही.

“दक्षिणीलीकडे गोसावी उभे राहिले : मग सर्वज्ञ म्हणीतले : देखिले पैल प्रतिष्ठान : वाराणसी समान नगर : एथ तुम्ही असा :”

बाजाराला त्याकाळीं हाट म्हणत. व्यापाऱ्यांना चाटे किंवा व्यवहारी म्हणत. त्या काळीं आसू, दाम आणि रुके हीं नाणीं प्रचारांत होतीं असे दिसते. पैठणचा माल घेऊन व्यापारी खंबायतापर्यंत जात आणि मालाची विक्री करीत.

“मग गोसावी घाटेयाचा माथेयावरि ठावठीके बीजे करिताती : तंव गंगातीरिचे चाटे गुजराते कापड वीकूं गेले होते ते भेटले :”

स्त्री-जीवनाचें दर्शन

स्त्री-जीवनाचीं कितीतरी दृश्यें आपल्याला महानुभाव वाङ्मयांतून आढळतात. सारंग पंडिताची मुलगी धानाइसा ही लहान होती. तिला चक्रधरांनी कावळ्या-चिमण्यांची गोष्ट सांगितली.

“साळेंचें घर मेणाचें : काउळ्याचें घर सेणाचें : पाऊसाळा काउळ्याचें घर पुरे जाये : साळेंचें वाचें :”

स्त्रिया कोणते अलंकार वापरीत याचा तपशील पहा :

“मग गळाची सांकळी काढिली : गोसावीयांचा ठाडं वोळगविली : सरी वोळगविली : कानीचे नादिये काढिले : हाती सोनयाचे दोरे होते ते श्री करी घातले : मुदिया आंगुळिया घातलीया :” “सांकळे : सरी : अनंत : हातकडगे : मुद्रिका : वीरोदिया, वाघनख : रीठेगाठीं : आंबूले : मांठली :” असेहि अलंकारांचे उल्लेख आढळतात. वयस्क स्त्रिया गुरूपदेश घेत. देमाइसाने वामदेवाचा उपदेश घेतला होता. महंदाइसा हिला राम-

देव उर्फ दादोस विद्यावंताचा उपदेश होता. चक्रधरशिष्या घासा हिने आपलें स्वतःचें वर्णन केलें आहे :

“दीक्षिताची कन्या : उपासण्याची सुन : नाथपंथी उपदेशु : चातुर्वर्ण भीक्षा करी : पाणि भातु खाये : कृष्णेया ध्याये :”

भोंदूंचा मिथ्याचार

स्वतः गुरुपदेश देणाऱ्या संतिणी आणि जोगिणी पण आपल्याला आढळतात.

तसेंच वेऱ्या, त्यांना सामान्य स्त्रिया म्हणत, वावरताना दिसतात. भोंदू जोगी क्वचित आपल्या जाळ्यांत जोगिणींना ओढून घोटाळे निर्माण करीत त्याचें उदाहरण पहा :

“एकु जोगी आणि जोगिणी असेति : जोगिणी त्यातें बहुत दीस आभारिले : मग एकु दीस : त्या पुसीलें : हा देवा : ब्रह्म तें कसें : हें सांघावें देवा : म्हणौनि दोन्ही पाए धरिले : मग तो आभारला : भंवते पाहीलें : मग सांघीतलें : तीळ आणि गुळ कालविजे एकवाट : मग तीळाचें तीळपण जाए : गुळाचें गुळपण जाए : ऐसें ब्रह्म : जाण : सर्वज्ञे म्हणीतलें : इतुलेया एका कारणें तेणें केसणें गूढ केलें : माः एसणें रहस्य तें कसेनि निरुपावें :”

नामदेव भटांना तर एका जोगिणीने सरळ विषयसुखाची मागणी केली. म्हणते काय :

“तव तेथ जोगिणि एक आली : तिया म्हणितलें : या : पिंडे पिंड खेळो : तंव मीयां म्हणितलें : जाय परतें : आणि तेथौनि निगाला : त्या म्हणितलें : पळतां काइ तुमचें पोतें जाइल : मीयां म्हणितलें : पोतें जाइल तें माझेंचि कि : तुज असावे : मां जावे : यैसे म्हणौनि आणिका निद्रा-स्थाना गेलां :”

त्या काळीं लोकांचें जेवण साधें असें. “तूप भातु कढी : दोनी साकवतीया : पोळी तरी चौत कौर : मांडा तरी दीढु : पुरी तरि एकि : कानवटी फेडुनि तूप पहाति :”

जवणाचा शेवट ताकभाताने होत असे. खालील प्रकारच्या जेवणाला श्वेत उपाहार म्हणत.

“महादाइसी तांदुळाचा भातु : तांदुळाचि खीरि : घारिया : अमृत-फळे : खांडिवे : दहीवडे : कालवण : दूध : दही अपार आणिले :”

जेवल्यानंतर विडा अवश्य लागे.

“भटोवासी तेयांचिए पोफळांचिया फोडी केलिया : हुडपेचीं चोखें पानें काढिलीं : गोसावियासी वीडा वोळगवीला :”

पोफळा म्हणजे सुपारी. ‘पोफळ फोडणा’ म्हणजे अडकित्ता. सत्पुरुषांना भक्तमंडळी फुलांचे अलंकार घालीत. ते किती भले दिसत याचें वर्णन पहा:

ते जैसे तारांगण गुंफिले : की शुद्ध ओघ गंगेसि आले : तैसे झुळुंबुके मीर्वले : कर्ण यौगुळी ॥

आनंद वेधाचीं साखळे : तैसे हातसरे पढीहासले : शांभव वेधाचे सरळे : तैसी शोभे कंठी माळ ॥

प्रकृतु वेधाचे बाहेवटे : तैसी अंगदे मीर्वली घनवटे : श्री मुकुटी पूजाबंध गोमटे : ते जैसे ब्रह्मतेज ॥ केवळ्ये देयावेया दोसे : तैसा श्रीकरी फुलांचा झेला दीसे ॥.

लोकांच्या करमणुकीच्या खेळांत सोंगट्याचा त्याकाळीं वराच वापर असावा.

“तंव सारिपाटु देखिला : गोसावी अवलोकिला : आणि सर्वज्ञे म्हणीतलें : हां गा : तुम्ही म्हणे सारिपाट खेळो जाणा : तरि काइ जी : सारी खेळो आम्हीचि जाणो : सारी खेळतां सारी जुवारूं महादेवो रावो जींतला : सर्वज्ञे म्हणीतलें : आणा पां : सग सारीवट मांडिला : सारी मांडिलीया : गोसावी श्रीकरी फासे घेतले : घेत खेवोचि जाणितलें गोसावी सारी खेळो जाणेंति : गोसावी उठाउठी तीनि फळी जींतली.”

सामान्य जनांचें जीवन

जेथील सुखवस्तु लोकांचें जीवन आपण पाहिलें तेथील गरीब शेतकऱ्यांचें आणि लाकूडविक्या मोलकऱ्यांचें जीवन पहा:

“कव्हणी एकु शूद्र : नदी हातपाए धुये : लींग (महादेव) पाहुनि मग घरा जाए : बाजलेया पासी पीढें घेउनि बैसे : वोणवौनि बाजलेया खालिल वोदवणे असे : तें घे : तवं तीया : उन ठोंबरा रांधिला : असे : तो थाळा घालुनि घेउनि ये : पळिए वीठीगी करी : ते तया ठोंबरेया वरि घाली : दाळिंतया ठोंबरेया वरि घाली : मग ती थोरली पाळि करी : कालवी : मग ते पाळिभरी वांगेयाचा डफळा घे : ते जेवि : पाठीं गाडुगा एक मरडी ऐसें ताक पी : आंचवे : ...मग तो म्हणे : आम्ही थोर सुखे असो :”

आता लाकूडविक्याचें चित्र पहा.

कव्हणी एकु मोळिकार असे : तयाचीए पाइं : तुटकीया वाहाणा तेया वाखाचे वाद : फाटकें कांबळ : रगटे : तयासि दोरे घातले असति : तें पांगुरेन तरि फाटल : म्हणौनि गोळा करुनि कासे सुये : उदियांचि मोळिए जाए : मग तेयाचि चुभळि करि : मग मोळी घे : घेउनि ए : ते कहीं दामा विके : कहीं रुका विके : तेयाचे जोहनळे घे : तें कांबुळे पसरी : तेथ घे : मोठ बांधो न पुरे : तया लोण (लवण) बांधो न पुरे : चाऱ्ही पालव पोटेसि धरुनि घेउनि ए : तीयेचा हातीं दे : आपण अवकाश जाए : ते तयाचा घाटा करी : रांधी : ...ते घाटा रांधी : काष्टा पात्री घाटा नीवतु घाली : तो सरकाळवरि नीववी : ...आपणया हाती ठेवी : जेवि : मग तुटकी ऐसी बाज : तयावरि फाटुकी ऐसी वाकळ : आंधरी : तयावरि नीजे :”

त्या काळाची शेतकऱ्यांची परिभाषा पहा : “श्रीकरीं तुता घेतला : हंभजेया पासी दोरु धरिला : मग गोसावी बैल थापटिले : चास उजूचि नेले : मागुते आणिले : तेणे कुणबिये म्हणितले : अवघेया वाहा वळाचा (शेतकऱ्याचा) बापु जालासि :”

महानुभाव वाङ्मयांत शेतकरी, मोळकरी, चर्मकार, वारीक, चाटे, व्यापारी, रांधण हाटाचे मिठाईवाले, नाथपंथी पयोव्रती सत्पुरुष, पुराणिक, शास्त्री, वेदांती, संन्याशी, देवाल्यांतील शंखिये, नृत्यांगना

आणि त्यांचे साथीदार, सारांश-समाजांतील सर्व घटकांच्या दैनंदिन जीवनाचें चित्रण आपल्याला आढळतें.

त्याकाळची बोलभाषा वाचून मौज वाटते. कोणी भेटला तर आपण विचारू की कसें काय खुशाल आहात ? त्याकाळीं म्हणतः

“भग गोसावी पूसिले : तुम्ही नीकेनि असा : जी : जी : तुमचे पीते वामनाचाये नीकेनि असत : जी जी : निकेनि असत :”

या या म्हणण्याऐवजी येइजो म्हणत. अरे म्हणून हांक मारण्या-ऐवजीं ‘गा ‘हां’ म्हणत. भोजनाला चला म्हणताना आणि ती मंडळी राजी नाहीत त्यावेळचा संवाद पहा :

नागदेवो भटो : नाथ भटो : चाला ना भीतरी : भटो : आम्ही आतांचि जेवलो : तरि जेतुकी भुक असे तेतुकेंचि जेवा : ना : आम्हासि भूक नाही : ... .. न या जा : होइल माझेया भाइयासि.

अशीं कितीतरी मौजेचीं संभाषणें आपल्याला आढळतील.

असें होतें सातशें वर्षांपूर्वींचें पैठणचें जीवन.

आज आपण पैठणच्या परिसरांत पोहोचलो आणि इ. स. १२६८ ते १३०० पर्यंतच्या काळांतील पैठणच्या जीवनाचा ठाव कल्पनाशक्तीच्या द्वारें घेण्याचा प्रयत्न केला तर किती विलक्षण आणि आकर्षक अशी सृष्टि आपल्या डोळ्यांसमोरून सरकते ! श्री चक्रवर, महदाश्रम, ब्रह्म-सानु, नागदेव, माइंते हरि, गदोनाइक भांडारी, पुराणिक सारंग पंडित, त्याची छोटी मुलगी धानाइसा, वामदेव, महदाइसा, उमाइसा, बाइसा, देवळांत शंक फुंणारा शंखिया अशीं एक की दोन, कितीतरी पात्रें आपलीं सुखःदुखें सांगत आपल्या डोळ्यांसमोरून सरकतात आणि आपल्याला तत्कालीन पैठणच्या जीवनाशीं समरस ज्ञाल्याचा अनुभव येतो.

[यानंतरच्या चार लेखांत लेखकांनी उर्दूतील चार गाजलेल्या कादंबऱ्यांचा मराठी वाचकांना परिचय करून दिलेला आहे. पहिल्या लेखांत उर्दूतील प्रख्यात कादंबरीकार मिर्झा रुस्वा यांच्या 'उमराव जान अदा' या अप्रतिम कादंबरीचा परिचय आहे. या कादंबरीचें सर्व भारतीय भाषांतून भाषांतर करावें अशी शिफारस साहित्य अकादेमीच्या उर्दू सल्लागार समितीने केली होती. दुसरा लेख श्रीमती कुर्तुलैन हैदर यांच्या 'मेरे भी सनम खाने' या नितान्तसुन्दर कादंबरीवर आहे. तिसऱ्या लेखांत श्रीमती सालिहा आबिद हुसैन या सुप्रसिद्ध लेखिकेच्या 'कतरे से गुहर होने तक' या अमर कलाकृतीची वाचकांना ओळख होईल तर चवथ्या लेखांत अझीझ अहमद यांच्या 'शबनम' या कादंबरीचा रसास्वाद त्यांना घेतां येईल.]

१३.

उमराव जान अदा

उर्दूतील वरच्या दर्जाची कादंबरी

मिर्झा रुस्वा उर्दूत प्रसिद्ध कादंबरीकार होऊन गेले. त्यांचा मृत्यु सुमारे वत्तीस वर्षापूर्वी झाला. नवाबी काळातील (इ. स. १८५६ पूर्वीचे) लखनौच्या सामाजिक पार्श्वभूमीवर त्यांनी 'उमराव जान अदा' ही आपली प्रसिद्ध कादंबरी लिहिली. उमराव जान नांवाची एक वेश्या लखनौत होऊन गेली. ती कवयित्री पण असून तिचें काव्यांतील नांव 'अदा' होतें. तिच्या जीवनावर ही कादंबरी लिहिली असून, तिचें स्वरूप आत्म-चरित्रवजा आहे. कावदंरीकार रुस्वा यांना उमराव जान आपली जीवन-कथा सांगत आहे, असें यांत दाखविलें आहे. या कादंबरीच्या निमित्ताने

रुस्वा यांनी तत्कालीन लखनौचे चित्र रेखाटले आहे. शौकीन जहागीरदार, पोकळ धर्मगुरु, विलासी वेश्या, चोर, लुटारू, पोरींची खरेदी-विक्री करणारे भामटे अशीं सर्व प्रकारचीं पात्रें त्यांच्या या कादंबरींतून वावरताना दिसतात. उर्दू कादंबरीवाङ्मयांत 'उमराव जान अदा' चे स्थान वरच्या दर्जाचे आहे.

कादंबरीला सुरवात अशी होते: रुस्वाचा एक मित्र मुन्शी अहमद हुसेन दिल्लीकडील राहणारा. प्रवास करीत तो लखनौला आला आणि त्याने सय्यद हुसेनच्या चौकांत एक खोली भाड्याने घेतली. अहमद हुसेन रसिक असल्यामुळे त्याच्याकडे रुस्वा आणि इतर शौकीन मंडळींची नेहमी बैठक असे. शेर शायरी, मुशाहरे इत्यादि प्रसंग नेहमी येत. अशाच एका प्रसंगी, रुस्वा आणि इतर मंडळी जमली असतां कवींचे काव्यवाचन जोरात चालले होते. रुस्वाच्या कवितेंतील एका ओळीवर जवळच्या घरांतील एका खिडकींतून 'वाहवा वाहवा' असे शब्द आले. सगळ्यांचे लक्ष त्या घराकडे वेधले. अहमद हुसेनने म्हटले की 'दुरून स्तुति करण्यांत काय अर्थ आहे, काव्याची गोडी असेल तर बैठकींत या !' थोड्या वेळाने एक दासी आली. तिने विचारले की 'मिर्झा रुस्वा कोण आहे ? आमच्या मालकीने बोलाविले आहे.' रुस्वा तिच्या मागोमाग गेला. पाहतो तो ती मालकीण दुसरी तिसरी कोणी नसून लखनौची प्रसिद्ध चारांगना उमराव जान अदा होती. त्यांची जुनी ओळख होती. रुस्वाच्या आग्रहाने उमराव जान मैफिलींत आली आणि तिने पण आपली स्वरचित कविता म्हटली.

आत्मचरित्रपर कविता रचली

यानंतर अनेक मैफली झाल्या. एका मैफिलींत उमराव जानने आपल्या कवितेचा एक शेर म्हटला—

किस को मुनाये हाले दिले जार अपना

आवारगी मे हमने जमाने की सैर की

“माझी करुण कहाणी कुणाला ऐकवू ? वेडाच्या स्थितींत मी तर सगळे जग भटकून आले.”

यावर रुस्वाने म्हटले की “ उमराव जान, ही कविता आत्मचरित्रपर बाटते. तुमची स्वतःची जीवनकथा आम्हाला ऐकवीत का नाही ? ” पुष्कळ आढेवेढे घेतल्यानंतर उमराव जानने आपली हकीकत सांगण्यास सुरवात केली :

“ आमचें कुटुंब फैजाबादचें राहणारें. माझे वडील बहुबेगम (नवाब शुजाउद्दौलाची बायको) च्या दरग्यावर (कबर) व्यवस्थापक होते. घरांत आई आणि माझा धाकटा भाऊ अशी आम्ही चार माणसें होती. आमचे दिवस आनंदांत चालले होते, पण दैवाला हें सुख पाहवलें नाही. माझे वय त्या वेळी नऊदहा वर्षांचें असावें. माझ्या आतेभावाशीं माझे लग्न ठरलें होतें. काही महिन्यांच्या आतच लग्न पार पडणार होतें. हीं सुखस्वप्नें मी पाहत होतें.

“ आमच्या आळींत दिलावरखान नांवाचा मनुष्य राहत होता. चोर आणि लुटारुंबरोबर त्याची संगत असे. चोरी-दरोड्याच्या गुन्ह्यांत त्याला कैदेची शिक्षा झाली होती. त्यांतून तो नुकताच सुटून आला होता. खटल्याच्या वेळी माझ्या बापाने त्याच्या विरुद्ध साक्ष दिली होती. यामुळे दिलावरखान माझ्या बापावर जळफळत होता. सूड घेण्याचा उपाय म्हणून त्याने एक दिवस मला फूस लावून घरीं नेले. तेथे माझे दोन्ही हात बांधून मला खोलींत कोडण्यांत आले. दुसऱ्या दिवशी भल्या पहाटे त्याने मला बैलगाडींत घातलें आणि लखनौला घेऊन आला.

दे फडकने की इजाजत सग्याद

शबे अब्बल है गिरफ्तारी की

पारध्या, मला पंख फडफडण्याची परवानगी दे. अरे, माझ्या कारावासाची आज पहिलीच रात्र आहे रे.

पोरी पळवून विकण्याचा धंदा

“ आठ दिवसांनी आम्ही लखनौला पोहोचलो. दिलावरखानचा सोवती पीर बख्श त्याच्या वरोबर होता. पीरबख्शचा मेहुणा करीम पोरी पळवून विकण्याचा धंदा करीत असे. त्याच्या सासूचें घर लखनौला होतें. तेथे नेऊन मला एका खोलींत कोडण्यांत आले. मी आठ दिवसांच्या

प्रवासाने थककेली असल्यामुळे मला गाढ झोप लागली. तिसऱ्या दिवशी आणखी एका मुलीला माझ्या खोलींत ढकलून देण्यांत आले. ती माझ्या-पेक्षा दोन वर्षांनी मोठी होती. ती सीतापूरकडील एका वाण्याची मुलगी होती. तिचें नांव रामदेई होतें. ती स्फुंदून स्फुंदून रडत होती. पहाटेच्या उजेडांत मी तिला पाहिले. ती अतिशय गोरी आणि देखणी होती. आम्ही एकमेकींना आपल्या गोष्टी सांगितल्या. दोन दिवसांनी रामदेईला माझ्या खोलींतून हलविण्यांत आले. आठ दिवसानंतर दिलावरखां आणि पीर-बख्शानी मला घरांतून बाहेर काढले आणि त्यांनी मला चौकांतील वेश्यांच्या आळांत नेले. तेथील प्रमुख वेश्या खानमजानच्या घरीं आम्ही पोहोचलो.

“खानमजानचें वय पन्नाशीच्या जवळ होतें. तो दिसायला काळी-सावळी असली, तरी रुबावदार होती. तिचे केस पांढरे झाले होते. मश्रूचा पायजमा, उदी रंगाचा मलमलचा दुपट्टा, हातांत सोन्याचीं कडीं, कानांत डूल असा तिचा थाट होता. आम्ही गेली तेव्हा खानमजान लोडाला टेकून हुक्का ओढीत होती. समोर तिची मुलगी विसमिल्लाजान हिचा नाच चालला होता. आम्हाला पाहिल्यावर नाच थांबवून खानमने सर्वांना बाहेर घालविले. तिने मला बोलावून न्याहाळले, दिलावरखानला सवाशे रुपये देऊन मला विकत घेतली. खानमची दासी हूसेनी नांवाची मध्यम वयाची बाई होती. तिने हीसेने माझी देखरेख करण्याचें कबूल केलें.

पूर्वीच्या गोष्टींचा विसर पडला

“त्या दिवसापासून मी खानमजानच्या येथे राहू लागले. माझें पूर्वीचें नांव अमीरन होतें तें बदलून उमराव जान ठेवण्यांत आलें. हळुहळू मला आपल्या पूर्वीच्या गोष्टींचा विसर पडू लागला. नवीन वातावरणांत मी रमू लागले. माझ्या बरोबर सोबतीला विसमिल्लाजान, खुर्शीदजान आणि ममीरजान या पोरी होत्या. खाण्यापिण्याची चंगळ होती. फेर-फटक्याची आणि नाचगाण्याची चंगळ होती.

एक हाल में इन्सान की बसर हो नही सकती.

अब रंग तबीयत का बदल जाये तो अच्छा है.

“खानमच्या हाताखाली दहाबारा वेश्या होत्या. प्रत्येकीला एक वेगळी खोली असे. काय त्यांचें नटणें आणि मुरडणें, त्यांचे दागदागिने, अलंकार आणि कपडेलेत्ते ! केव्हाहि पाहा, खोल्यांमधून नाचगाण्याचा ध्वनि ऐकू यायचा.

“लवकरच माझा पण गाण्या-वजावण्यांचा अभ्यास सुरू झाला. माझा गळा शास्त्रीय संगीतांच्या तालमीला अनुकूल होता. खानमजान स्वतः संगीतांत निपुण होती. तिची मुलगी विसमिल्लाजान गाण्यांत ठुमरी आणि पट्ट्याच्या पुढे जाऊ शकली नाही. खुर्शीदजान दिसायला अत्यंत देखणी होती, पण गाण्याच्या नांवाने शून्य. तिचा आवाज म्हणजे फुटलेला वेळूच जणु ! पण तिचा नाच प्रेक्षणीय असे, त्यामुळे तिचे मुजरे म्हणजे नाचाचेच असत.

“खानमजानच्या वेश्यांपैकी बेगाजान ही अप्रतिम गायिका होती, पण कमालीची कुरूप, ठेंगणी, लठ्ठ, नकटी, काळी, इतकी की जणु उलटा तवाच ! तोंडावर इतके देवीचे व्रण की त्यांत पावशेर खिमा भरला तरी पुरायचा नाही ! लाल डोळे, जाड ओठ, मोठे दात ! अगदी हत्तीण होती ! पण स्वरमाधुरी म्हणजे स्वर्गीयच ! मी तिला त्रास द्यायची आणि तिच्याकडून निरनिराळे राग ऐकून घ्यायची.

“गाण्यावजावण्यावरोबर आम्हाला उर्दूफारसीचें उत्तम शिक्षण देण्यांत आलें. आम्हाला शिकविणारा मौलवी, हुसेनबीचा प्रियकर, बायकापोरें सोडून लखनौला आला. हुसेनबी मला आपल्या मुलीसारखी वागवीत असल्यामुळे त्याने माझ्याकडून उर्दू, फारसी व अरबी या तिन्ही भाषांचा अभ्यास करवून घेतला. उर्दू काव्यांत जी गति लाभली ती मौलवी साहेबांच्यामुळेच.

हम नही उनमे जो पढ लेते है तोते की तहर
मक्तबे इश्को वफा तजरुबा आमोज भी था

आम्ही पोपटपंची करणारे नाही. प्रेमाच्या पाठशाळेंत आम्हाला अनुभवहि लाभत गेला.

“मौलवीसाहेबांपाशी आम्ही तिघी मुली शिकत होतो. याशिवाय गौहरमिर्झा नांवाचा मुलगा पण शिकायला येत असे. तो मुलखाचा नाठाळ आणि अवलाद होता. नवाब सुलतानअलीला बन्नू नांवाच्या नर्तकीपासून झालेला हा मुलगा. पुढे नवाबाचा आणि बन्नूचा संबंध सुटला, तरी नवाबसाहेब तिला महिन्याला दहा रुपये देत असत. गौहर-मिर्झा पट्टीचा व्रात्य आणि खोडकर. लोकांच्या खोड्या काढण्यांत, मारण्यांत आणि मार खाण्यांत वस्ताद. शेवटी तो सुधारावा म्हणून बन्नूने त्याला आमच्या मौलवीसाहेबांकडे लावून दिला. गौहरमिर्झा दिसायला सुंदर होता. त्याचा गळा गोड होता. त्यामुळे माझी व त्याची गट्टी जमली. त्या वेळी माझे वय तेराचवदाचे आणि त्याचे पंधरासोळा वर्षाचे होते.

“कांही दिवसांनी खानमजानची मुलगी बिसमिल्लाजान वयांत आली. खानमजानने तो समारंभ हजारों रुपये खर्च करून साजरा केला. लखनौंत एक श्रीमंत बेगम नवाब उमूतुलखान बेगम होती. तिचा नातू नवाब छब्बन हा तरुण होता. त्याला खानमजानने गाठला. त्याचा आणि बिसमिल्लाजानचा संबंध जुळविण्यांत आला. या समारंभावर नवाबचे पंचवीस तीस हजार रुपये खर्च खाले.

श्रीमंत नवाबजाद्यांची वर्दळ

“समारंभानंतर बिसमिल्लाजानचा नूर बदलला. आता ती वयांत आलेली नायकीण होती. तिला स्वतंत्र खोली मिळाली. पुरुषांबरोबर ती आता थट्टामस्करी करू लागली. तिच्या खोलीचा थाट काय विचारावा ! भिंतींवर सुबक चित्रे, मोठमोठे आरसे लागलेले, छताला चांदणी लागलेली, जमिनीवर गालिचे, लोडतक्के, हंड्या झुंबरे, मोठमोठ्या समया, पानदान, रगालदान असा थाट असे. दोन नोकर आणि दोन दासी चोवीस तास सेवेला हजर. श्रीमंत नवाबजाद्यांची वर्दळ तिच्या खोलींत असे. बिसमिल्लाजानचा थाट काय वर्णावा ! सगळे तिच्यासमोर हात जोडून उभे. तिच्यासाठी जीव देण्याकरिता प्रेमिकांची झुंबड लागलेली. मला तिचा भारी हेवा वाटू लागला. माझे वय आता चवदा वर्षांचे झाले होते. बिसमिल्लाजानप्रमाणे मला पण पुरुषांशी वसणे, उठणे केव्हा करता

येईल, असें होऊन गेले होते. पण वयांत आल्याचा समारंभ होणे आवश्यक होते. इतक्यांत—

एक शातिर चोर दिल मेरा चुराकर ले गया ।
पासबां कमबख्त सब सोते के सोते रह गये ।

“पावसाळा होता. पावसाच्या सरीवर सरी येत होत्या. मी हुसेनी आल्याच्या खोलींत एकटी होते. हुसेनी आत्या खानमबरोबर हैदरीच्या घरीं गेली होती. जवळच्या खोल्यांतून चाललेले नाचगाणे ऐकू येत होते. दिवा विझून गेला होता. खोलींत अंधार म्हणजे मी म्हणत होता. मला फार अस्वस्थ वाटू लागले. बाहेर विजांचा गडगडाट झाला की माझ्या छातींत धडकी भरे. मी विछान्यावर पडून होते. इतक्यात कुणीतरी माझा हात धरीत आहे असे वाटले. मी घाबरून गेले. तो गौहरमिर्जा होता. ती रात्र मी कधीच विसरणे शक्य नाही.

“दुसऱ्या दिवशी घरांत आरडाओरडा झाला, पण मी चोराचें सोंग घेतले होते. खरी हकीकत मी सांगते कशाला ! शेवटी खानमजानने या प्रकरणाची दावादाव केली. राशिदअली नांवाचा एक काजीचा मुलगा विद्याभ्यासाकरिता लखनौला आला होता. लखनौला येऊन येथील ऐष-आरामांत फसला. त्याला गाठून खानमजानने त्याचा-माझा संबंध जुळवून आणला. राशिदअलीला दहापाच हजार रुपये खर्च आला. त्याकरता त्याने जमीनदारीचीं दोन गांवें गहाण टाकलीं. लखनौस त्या काळीं असे पुष्कळ शौकीन लोक वावरत होते. प्रत्येक जहागिरदार, नवाब आणि अमीराला एखादी गाणारीनाचणारी आपल्या पदरीं आहे असे सांगण्यांत भूषण वाटे. माझेच पाहा, राशिदअली सहा महिने लखनौला राहिला. मला महिन्याला शंभर रुपये देत असे. त्यानंतर मी नवाब जाफर अलीखानच्या येथे नोकर झाले. त्याचें वय सतर वर्षांचें होते, पण तास दोन तास त्याच्या येथे हजेरी द्यावी लागे. जाफरअलीला गाण्याचें उत्तम ज्ञान होते. विशेषतः सोजखानींत (करबल्याच्या आणि हसन-हुसेनच्या विषयावरील कविता) त्याचा हात धरणारा कोणी नव्हता. त्याच्यामुळे सोजखानींत मी पारंगत झाले. माझी कीर्ति चहूकडे पसरली. त्यामुळे मोहरमध्ये मला बोलावणीं येत. बाद-

शहाची बेगम मलिका किश्वरमहलने माझी सोजखानी ऐकली. बादशहा जहापन्हा (जगदाधार) यांच्यासमोर माझा कार्यक्रम झाला. त्यांनी पण माझी वाहवा केली.

“गौहरमिर्जाशीं माझा संबंध असे. प्रत्येक वेश्या कुणीना कुणी एका माणसाशीं संबंध ठेवते. हीं माणसें अनेक तऱ्हेने उपयोगी पडतात. मुज-च्याची (कार्यक्रमाची) व्यवस्था करणे, बैठकींत स्तुति करून श्रोत्यांचें लक्ष गायिकेकडे वेधेल असें करणें, नवीन सावजें जाळ्यांत अडकवून आणणें, हीं कामें अशीं माणसें करतात. अशांचा सगळा खर्च वेश्या चालवतात.

खानसाहेबाने केलेली दांडगाई

“माझ्या तारुण्याची हकीकत कांही विचारू नका. काय सांगू, ती किती मनोवेधक काळ होता तें ! ही गत म्हणून मी थोडा वेळ नाचले. मैफिलीचें लक्ष माझ्याकडे जात आहे असे पाहून खानमजानने मला एक निवडक गझल म्हणण्यास सांगितले. ती गझल अशी—

आज इस बज्म मे वो जल्वा नुमा होता है

देखिये देखिये इक आन मे क्या होता है

आज तो मैफिलींत दिसणार आहे. बघावे क्षणांत काय चमत्कार घडतो तें !

नाला रुकता है तो सरगमें जफा होता है

दर्द थमता है तो बेदर्द जफा होता है

आक्रंदन थांबविलें की तें छळू लागतें. व्यथा थोडीशी थांबली की ती निर्दयपणे छळू लागते.

फिर नजर छुपती है आंख झुकी जाती है

देखिये देखिये फिर तीर खता होता है

दृष्टि धरणीकडे वळली आहे. पाहा, पाहा, बाण चुकण्याचा संभव आहे.

“वरील गझल मी म्हणू लागले, तो मैफिल गुंगून गेली. प्रत्येकाच्या तोंडून ‘अहाहा, वाहवा,’ उद्गार निघत होते. एक एक शेर माझ्याकडून आठ आठ वेळा म्हणवून घेण्यांत आला.

“मैफिलींत नवऱ्या मुलाजवळ नवाब सुलतान बसले होते. त्यांच्यावर माझ्या गाण्याचा विलक्षण परिणाम झाला. त्यांनी भेटायला येतो म्हणून दुसऱ्या दिवशीं निरोप पाठविला आणि पानपट्टीकरता पांच अश्रुफया (मोहरा) पाठविल्या. त्या मी पलंगाच्या पायाखाली लपवून ठेवल्या.

“ठरल्याप्रमाणे नवाब सुलतान आले. ते देखणे होते. गुलाबपुष्पासारखी कांति, सरळ धारदार नाक, पातळ ओठ, पांढरीशुभ्र दंतपंक्ति, मानेपर्यंत हळणारे कुरळ केस, मोठे डोळे, भव्य कपाळ, पीळदार दंड, सुदृढ पंजे, व्यायामाने गठलेली शरीरयष्टि,—त्यांचें शरीर म्हणजे तेजाची मूसच. त्यावर गोड आणि लाघवी बोलणें आणि काव्याची आवड. मग काय विचारावे, आमची अल्पकाळांतच मनें मिळालीं. मी कविता करते हें ऐकल्यावर त्यांना फारच आनंद झाला.

“आमच्या गुलगुल गोष्टी चालल्या होत्या. इतक्यांत खोलीचें दार घाडकन् उघडलें गेलें आणि एक खानसाहेब आंत आला. पन्नास पंचावन्न वर्षांचें वय, काळासांवळा चेहरा, मोठी दाढी, डोक्याला तिरकस पागोटें, कमरेला कटचार असा त्याचा अवतार होता. तो आंत आला व मला जवळ ओढून घेऊन बसला. मला हें कांही आवडलें नाही. मी हुसेनी आल्याला हांक मारली. तिने आल्याबरोबर परिस्थिति पाहिली. खानसाहेबाला तिने बाहेर बोलाविले, पण ‘रांडेची खोली आहे, आम्ही पैसे फेकतो आणि मौज करायला येतो. कुणाची भीड थोडीच आहे’ असे म्हणून खानसाहेबाने मी उठू लागले तों जबरदस्तीने माझा हात धरून खाली बसविलें. नवाब सुलतानला याची मनस्वी चीड आली, पण त्याने शांतपणे समजाविण्याचा प्रयत्न केला. खानसाहेब एकेना, त्याने अद्वातद्वा बोलायला सुरवात केली. मी अगदी घाबरून गेले. वाचाबाची होत होत शेवटी नवाब सुलतानाने पिस्तूल काढून खानसाहेबावर गोळी झाडली. ती त्याच्या दंडावर लागली. नवाब सुलतान शेवटपर्यंत तेथेच थांबणार होता, पण पोलीस आल्यावर दुर्लौकिक होईल असे सांगून त्याच्या नोकऱाने मोठ्या मुष्किलीने त्यांना काढून नेले. यानंतर सुलतान हुसेन माझ्या कडे आले नाहीत. माझा जीव त्यांच्याकडे ओढला गेला होता. त्यामुळे मनाला सारखी हुरहूर लागली होती.

“बऱ्याच दिवसांनी एका मैफिलींत त्यांची गांठ पडली. गाणें संपल्यानंतर मी कपडे काढण्याच्या खोलींत गेले. तेथून एका कागदावर कोळशाने खालील ओळी लिहून त्यांच्याकडे पाठविल्या.

मुद्दतोसे हम है महरूमें इताब
बज्म मे आज उनको छेडा चाहिये

अनेक दिवस झाले ती आमच्यावर रागावली नाही, आज तिला मैफिलींत चिडविले पाहिजे.

“निरोप पाहून नवाब सुलतान हसले. दुसऱ्या दिवशीं त्यांनी उत्तर पाठविलें, ‘यापुढे तुझ्या माडीवर मी येणार नाही, पण माझा एक मित्र नवाजगंजमध्ये राहतो तेथे तूं येत जा. रात्री नऊ दहा वाजेपर्यंत तेथे आपण एकत्र येऊ शकूं.’ मला तितकेंच बरें वाटलें.

शबे विसाल की कोताहियोंका शिकवा क्या
यहां तो एक नजर देखने के लाले है

मीलनाच्या रात्रीत अमकें उणें होतें तमकें उणें होतें, याचें आम्ही काय गाऱ्हाणें गावें! येथे तर नुसते पाहायला मिळावे म्हणून प्राण कंठाशीं आले आहेत.

सुलतान हुसेनच्या संगतींत किती आनंदांत दिवस गेले म्हणून सांगू!

कुछ इस तरहसे नजर बाजियोंकी मश्क बढी
मैं उनको और वो मेरी नजरको देखते है।

आमची परस्परावलोकनाची संवय वाढली. आता मी तिला पाहतो आणि ती माझ्या दृष्टीकडे पाहते.

नजरेपुढे मैफिलीचें चित्र उभें राहतें

“ते दिवस आठवले की त्या मैफिलीचें चित्र डोळ्यांसमोर उभें राहतें. वसंत ऋतूचे दिवस, चांदणें पडलें आहे, बागेंत तख्तें मांडलीं असून, त्यावर पांढऱ्याशुभ्र चादरी घातल्या आहेत. वर तक्के-लोड ठेवले आहेत, बागेंत फुलांचा सुगंध दरवळला आहे, मोजकीं माणसें, निःसंकोच बोलणें, काव्याची मैफिल सजली आहे. अशा वेळी मनुष्याला भोवता-

लच्या जगाचा तर सोडा, प्रत्यक्ष परमेश्वराचाहि विसर पडतो. म्हणूनच की काय, अशा मैफिली फार दिवस टिकत नाहीत, लवकरच पांगून जातात आणि मरेपर्यंत त्यांची हुरहूर मनाला लागते.

लज्जते मासियते इश्क न पूछ
खुल्द मे भी ये बला याद आयी

प्रेमाच्या पापाची लज्जत कांही विचारू नकोस. अरे, स्वर्गांत गेल्यावरसुद्धा त्याची हुरहूर लागल्याशिवाय राहत नाही !

हाय, त्या मैफिली कुठे गेल्या ?

दिल ये कहता है फिराके माह अंजुम देखकर
हाय क्या क्या सुहबतें रातोंको बरहम हो गयी

चंद्र आणि तारका यांची ताटातूट पाहून हृदयाला वाटते की हाय, रात्रीच्या त्या मैफिली कशा कशा नष्ट होऊन गेल्या बरे !

दर्द दिलकी लज्जते सफे शबे गम हो गयीं
तूले फुर्कतसे बहोत बेताबियां कम हो गयीं

हृदयव्यथेची लज्जत रात्रीच्या शोकांत विलीन झाली, दीर्घ विर-
हामुळे अस्वस्थपणा बराच निवळला.

हमनिशी देखी नहूसत दास्ताने हिज्जकी
सुबहतें जमने न पायी थीं के बरहम हो गयीं

वा सोबत्या, विरहाची कमनशिबी गोष्ट पाहिलीस ना ! अरे, मैफिली जमतात न जमतात तोंच नाहीशा झाल्या !

“वरील गोष्टीला कांही महिने झाले असतील. एके दिवशी एक शिपाईबाण्याचा मनुष्य माझ्या खोलींत आला. काळासांवळा वर्ण, कमरेला दुशाला बांधला होता. डोक्याला फेटा होता. हुसेनीआत्याशीं त्याने बोलणें केलें. मला एक महिन्याला दीडशे रुपये बोलीने ठेवली. फौज-अलीचा स्वभाव विचित्र दिसला. पहिल्या रात्री फौजअली माझ्याकडे आला. रात्रीचे कांही प्रहर राहिले असतां कुणी तरी आमच्या माडीखाली

येऊन टाळी वाजविली. फ़ैजअली ताबडतोब जाण्यास निघाला. 'मी उद्या रात्री परत येईन' असे त्याने सांगितले. जाताना त्याने पांच अश्रुपया, तीन आंगठ्या, त्यापैकी एक सोन्याची, एक हिऱ्याची आणि एक फ़िरोज्याची अशा दिल्या. दुसऱ्या रात्री तो पुन्हा आला. त्याच्या कमरेचा दुशाला मी मागितला, पण 'ही माझ्या मित्राची खूण आहे' असे सांगून तो देण्याचे त्याने टाळले. त्याऐवजी त्याने एक मोत्याची माळ, हिऱ्याची हातांतील कडी आणि दोन आंगठ्या दिल्या.

“फ़ैजअलीबद्दल मला प्रेमहि नव्हतें आणि तिरस्कार पण नव्हता. पण त्याचें माझ्यावर प्रेम जडत चाललें होतें. माझें लक्ष आधीपासून गौहरमिर्झाकडे नसतें, तर मी फ़ैजअलीकडे ओढले गेले असते. फ़ैजअली चोऱ्या, दरोडे घालून मला माल आणून देत असे, हे त्या वेळी मला समजले नाही, पण त्याच्या सलगीच्या वागणुकीचा आणि देणग्यांचा माझ्या मनावर परिणाम झाला.

“एक दिवस त्याने मला विचारले की तूं माझ्याबरोबर चलण्यास तयार आहेस कां ? मी मागेपुढे विचार न करता 'हो' म्हणून गेले आणि एका रात्री खानमजान, हुसेनीआत्या या सर्वांना सोडून मी फ़ैजअलीचा हात धरून निघून गेले. हे मी कां केले समजत नाही ! कदाचित वेश्या-व्यवसाय मनापासून आवडत नसावा म्हणून कुणा एकापाशी राहण्याची संधि मिळाली तर सोडू नये, असेहि वाटले असेल ! तें कांहीहि असो.

फ़ैजअलीबरोबर भ्रमण

“आम्ही लखनौहून निघालो ते तिसऱ्या दिवशीं रायबरेलीला पोहोचलो. तेथे थोडेबहुत कापडचोपड खरेदी केलें. लखनौहून आणलेली गाडी आम्ही रायबरेलीहून परत केली. रायबरेलीहून आम्ही निघालो ते वीस मैलांवर असलेल्या लालगंज या गावीं पोहोचलो. तेथे आमचा मुक्काम एका सराईत (धर्मशाळा) होता. तेथे माझी एका खेडवळ वेश्येशीं ओळख झाली. अशा वेश्यांना 'पत्रिया' म्हणतात. अशा पत्रिया वर्षातून एकदा घर सोडून बाहेर पडतात, ग्रामीण भागांतील जमीनदारांकडे जातात. गाणीबजावणीं करतात, इतर तऱ्हेने पण जमीनदारांची करमणूक

करतात आणि पैसे कमावतात. या भ्रमणाला ते 'गदाई' म्हणतात. तेथून जवळच राजा शंभुध्यानसिंहची गढी होती. त्याच्याकडे जाण्याकरता म्हणून बऱ्याच पत्रिया गोळा झाल्या होत्या. त्या पत्रियेच्या तोंडून मला कळले की भोवती चोरडाकूचें भय आहे, कित्येक लोक लुटले गेले, बादशहाच्या हुकमावरून राजा शंभुध्यानसिंह लुटारूंचा बंदोबस्त करण्याकरता भोवतालच्या खेड्यांतून फिरत होता.

“चोर-लुटारूंचें नांव ऐकतांच मला अस्वस्थ वाटू लागलें, पण फ़ैजअलीने मला धीर दिला. डाकूपैकी तो एक होता याची मला कल्पना नव्हती. दुसऱ्या दिवशी भल्या पहाटे आम्ही मोहनलालगंज सोडलें. आमच्या गाडीबरोबर फ़ैजअली घोड्यावर स्वार होऊन चालला होता. आम्ही दोनतीन तासांनी नदीच्या कांठावर आलो. फ़ैजअली पुढे निघून गेला. इतक्यांत दहापंधरा हत्यारबंद लोकांनी आमच्या गाडीस वेढा दिला. त्यांनी आम्हाला गाडींतून उतरविले. बाचाबाची चालू होती. इतक्यांत फ़ैजअली दहा पंधरा हत्यारबंद लोकांबरोबर आला. दहा पंधरा मिनिटें दोन्ही पक्षांची चकमक झाली. फ़ैजअलीचा मदतनीस फ़जलेअलीला जखम झाली. आमच्या हल्लेकऱ्यांपैकी दोघे तिघे जखमी होऊन पडले व बाकीचे पळून गेले.

“आम्ही नंतर नदी ओलांडली. नदीपलीकडे दोनचार कोसावर फ़ैजअलीच्या साथीदारांचा एक तळ पडला होता. तेथे आम्ही जाऊन टेकतो न टेकतो इतक्यांत शंभुध्यानसिंहाच्या तुकडीने आमच्यावर हल्ला केला. या हल्ल्यापुढे फ़ैजअलीचा टिकाव लागला नाही. त्याच्या तुकडींतील कित्येक मारले गेले, कित्येक जखमी झाले. फ़ैजअली व फ़जलेअली पळून गेले. त्याच्या तुकडींतील दहाबारा लोक पकडले गेले. त्यांत मी पण होते. शंभुध्यानसिंहाने आम्हा सर्वांना पकडून आपल्या गढींत नेले. माझी चांगली व्यवस्था करण्यांत आली. फ़ैजअलीचीं माणसें धरलीं होतीं त्यांना लखनौला पाठविण्यांत आले. राजेसाहेबांनी माझी हकीकत ऐकून घेतली, दहापंधरा दिवस ठेवून घेतले आणि मला बंधमुक्त केले. राजेसाहेबांना गाणीं ऐकण्याचा नाद होता. त्यांनी मला मोकळे केले त्या प्रसंगावर मी मैफिलींत स्वरचित गझल म्हटली—

कैदी थे उल्फते सय्याद रहा होते है
खुशनवायाने चमनजाद रहा होते है

पारध्याच्या प्रेमबंधनांतील कैदी बंधमुक्त होताहेत, उपवनांतील कूजन करणारे पक्षी बंधमुक्त होत आहेत.

तू भी छोडे तो तिरी जुल्फ न छोडे हमको
कोई हम अय सितम इजाद रहा होते है

आम्हाला मोकळे केलेस तरी तुझ्या केशकलापांतून आमची सुटका होणार नाही. मग आम्ही मुक्त कसे ?

हसरत अय जौके असीरी के खफा है सय्याद,
आज हम बादिले नाशाद रहा होते है

अरेरे, एकीकडे आम्हाला कारावासाची आसक्ति, दुसरीकडे पारध्याची आमच्यावर खप्पा मर्जी, विषण्ण हृदयाने आम्ही आज तुरुंगांतून बाहेर पडत आहोत.

खातिरे नाजक सय्याद को बर्दाश्त नही
बाईसे नाला व फर्याद रहा होते है

आमची लहानशी कुरबूरहि पारध्याला सहन होईनाशी झाली आहे. अरेरे, आमच्या आक्रंदनामुळेच आमची सुटका होते आहे.

गमे दुनिया न सही और हजारो गम है
कैदे हस्तीसे कब आजाद रहा होते है

रोजगाराचा आम्हाला शोक नसेल, इतर शोक आणि दुःखे आहेत ना ! मग जीवनाच्या बंधनांतून लोक कसे मुक्त होणार ?

क्यों न इश्क आये हमे ताजा गिरफ्तारोंपर
हम तो अय लज्जते बेदाद रहा होते है

नवीनच बंधनांत सांपडलेल्या पक्ष्यांचा आम्हाला हेवा वाटतो. कारण आम्ही दुर्लक्ष्याला बळी पडून बंधमुक्त होत आहोत.

अय अदा कैदे मुहब्बत से रहाई मालूम
कब असीरे गमे सय्याद रहा होते है

अगे अदा, प्रेमाच्या बंधनांतून सुटका होऊ शकते, पण आपल्याला वेड लावणाऱ्या पारध्यांच्या विरहदुःखांतून कशी सुटका व्हावी ?

फैजअलीने पुन्हा गांठले

“फैजअलीच्या नादी लागून माझी दुर्दशा झाल्यामुळे लखनौला परत जाण्यास मन घेईना. मी शेवटी कानपूरला जाण्याचे ठरविले. आपल्या कलेच्या जोरावर आपण कुठेहि आपले पोट भरू शकू, याचा मला विश्वास होता. राजेसाहेबांनी माझी वाहनाची सोय करून दिली आणि बरोबर गडीमाणसे दिलीं. उन्नाव शहरीं पोहोचले तों तेथे फैजअली आला. आता काय करावे ? त्याने गडीमाणसें परत करून दिलीं आणि मला घोड्यावर बसवून कानपूरला घेऊन आला. तेथे एका ओसाड घरांत त्याने मला ठेवली आणि खाण्यापिण्याचे घेऊन येतो म्हणून गेला तो परत आलाच नाही ! सारी रात्र मी तळमळत, उपाशी जागून काढली. सकाळी उठून बाजारांत गेले तों पाहते काय, की पांचपन्नास पोलिसांची तुकडी एका कैद्याला घेऊन चालली आहे ! कैद्याचे हात बांधले होते. मी त्याला तावडतोब ओळखले. तो फैजअली होता. आता काय करावे ? उपासमारीने हैराण होऊन मी एका मशिदींत घुसले आणि तेथील मुल्लाकडून डाळरोटी मागवून खाल्ली.

“कानपूरला माझे सुरवातीचे दिवस अतिशय त्रासांत गेले, पण माझा जम लवकरच बसला. मैफिलींत माझे गाणे लोकप्रिय झालें. उत्सव-समारंभांत माझे मुजरे होत. मिळकतहि बरी होऊ लागली. असे कांही दिवस गेल्यानंतर एक विचित्र घटना घडली.

इतिफाकाते जमानेसे ये कुछ दूर नहीं

यूं भी होता है के बिछडे हुये मिल जाते हैं

ही कांही अशक्य घटना नाही. योगायोगाने अनेक दिवसांची ताटा-तूट झालेले पुन्हा एकत्र येतात.

“मला एक दिवस एका वेगमचें बोलावणें आलें. फक्त बायकांचीच बैठक होती. वेगमेचा वाडा शहरापासून एक तासाच्या अंतरावर होता.

वाडा भव्य आणि आकर्षक होता. भोवती मोठी आणि इंग्रजी पद्धतीची बाग होती. बेगमेच्या मुलाचा वाढदिवस होता.

मैफिलीवर दरोडेखोरांचा हल्ला

“गाण्याची बैठक बागेंत भरविण्यांत आली होती. बागेंतील आरास अवर्णनीय होती. गाणें सुरू होण्याच्या थोडा वेळ आधी बेगम बाहेर आली. अहाहा, तिच्या सौंदर्याचें काय वर्णन करावें ! गौरवर्ण, भव्य कपाळ, कमरेपर्यंत रुळणारे केस, विशाल नेत्र, सरळ नाक, नाजूक जिव्हणी, सुकुमार देह्यष्टि. खरोखर मी अनेक सुंदर स्त्रिया पाहिल्या आहेत, पण बेगमेसारखी दुसरी मला कोणी आढळली नाही ! अंगावर वसंतो रंगाचा दुपट्टा, कानांत रत्नाचे डूळ, नाकात हिऱ्याची मुरणी, गळ्यांत सोन्याची माळ, रत्नाचे वाजुबंद, पायांत सोन्याचे पायजेव असा तिचा थाट होता. नवाबसाहेब (बेगमेचे यजमान) कलकत्याला गेले होते म्हणून ही खास बायकांचीच बैठक बोलाविली होती. बागेंत आमचें गाणें ऐन रंगांत आलें होतें. मध्यरात्र होऊन गेली होती. इतक्यांत दरोडेखोरांनी आमच्या बागेवर हल्ला चढविला. त्यांनी आपलीं तोंडे झाकून घेतलीं होती. बेगमेचे शिपाई दहा पंधराच्या वर नव्हते. बायका भीतीने वेशुद्ध पडल्या. तुमचा हेतु काय म्हणून आमच्या शिपायाने त्यांना विचारले. ‘आम्हाला रोकड रक्कम आणि दागदागिने पाहिजेत’ म्हणून दरोडे-खोरांच्या मुख्याने सांगितले. त्याचा आवाज ऐकून मी त्याच्याकडे चमकून पाहिले तों काय, तो तर फँजअलीचा हस्तक फजलेअली होता ! त्याने पण मला ओळखले. ‘भाभी, तुम्ही येथे कुठे’, तो म्हणाला. मी म्हटले, ‘तुमचे भाऊ फँजअली पकडले गेल्यापासून मी येथे माझ्या बहिणीकडे आहे’.

“माझे शब्द ऐकल्यावर सर्वच पालटले. फजलेअलीने दरोडेखोरांची समजूत घातली आणि कांही लुटालूट न करता निघून गेले. त्यांना बक्षिसी म्हणून थोडीबहुत रक्कम देण्यांत आली.

“बेगम शुद्धीवर आली तेव्हा माझ्यामुळे संकट टळलें हे ऐकून तिने माझे मनःपूर्वक आभार मानले. दुसऱ्या दिवशीं सकाळी घरीं परत आले

तो लखनौहून हुसेनीआत्या आणि गौहरमिर्झा मला घ्यायला आले होते. त्यांनी माझी समजूत काढली आणि मला लखनौला घेऊन गेले.

दशते जुनू के सैर मे बहला हुवा था दिल
जिंदा में लाये फिर मुझे अहबाब घेरके

वेडाच्या रानांत मन रमलें होतें पण मित्रांनी मागे लागून मला परत तुरुंगांत आणून टाकलें.

“ लखनौला आल्यानंतर लवकरच नवाबाचें राज्य खालसा झालें. पुढे एक वर्षानंतर १८५७ चा प्रसंग घडला. मी बेगम जीनतमहालच्या तैनातींत होते. राजपुत्र बिर्जिस कद्रच्या राज्यारोहणप्रसंगी मी पण एक कविता म्हटली. पुढे इंग्रजांशीं युद्धप्रसंग आला. जीनतमहालने लखनौ सोडले तेव्हा मी त्यांच्याबरोबर होते. पुढे त्या नेपाळकडे निघून गेल्या आणि मी परत फैजाबादेस आले.

“ फैजाबादेस मी आपला व्यवसाय सुरू केला. हें आपलें गांव. येथेच माझें लहानपण गेलें. मी तपास काढला तों माझे वडील निवर्तले असून माझा भाऊ त्यांच्या जागी नोकरीवर आहे असे कळले. मी एक दिवस आमच्या घराच्या बाजूने गेले. तेथे माझ्या आईची गांठ पडली. आम्ही मायलेकी एकमेकींना कडकडून भेटलो. आमच्या डोळ्यांतून अश्रूंच्या धारा वाहत होत्या. मी चांगल्या प्रतिष्ठित घरची. पण नशिवाने वेश्याव्यवसाय करणे माझ्या कपाळीं आले ! रात्रभर आम्ही मायलेकी एकमेकीला चिकटून वसलो होतो. पहाट होण्याच्यापूर्वी मी माझ्या आईचा जड हृदयाने निरोप घेतला.

“ दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी माझा भाऊ भेटण्यास आला. तो माझ्यावर इतका चिडला होता की येताच त्याने माझ्यावर कटचार उगारली. मी आपली करुण कहाणी त्याला सांगितली. ‘तूं आता क्षणभरहि फैजाबादेस राहू नकोस’ असे मला बजावून तो निघून गेला.

“ दुसऱ्या दिवशीं मी लखनौला परतले. कांही दिवस मी खान-मजानच्या येथे राहिले. नंतर तिचा संबंध सोडून मी खोली घेऊन

राहिले. गौहरमिर्झाला मी इतकी संपत्ति दिली, पण त्याने लग्न करून आपला वेगळा संसार थाटला आहे. कांही दिवस मी नवाब महमूद अलीची नोकर झाले. माझ्या संपत्तीवर डोळा ठेवून त्याने खोटेच उठवून दिले की माझ्याशीं त्याचें लग्न लागलें आहे. या खटल्यांत पांच सहा वर्षे जाऊन माझे शेकडो रुपये खर्च झाले.

“ यांत एक आनंदाची घटना म्हणजे कानपूरला ज्या बेगमेला मी चोरापासून वाचविले होते तिने मला एकदा आपल्या घरीं बोलाविले. आता बेगमची पुरी ओळख पटली. ती रामदुई होती. दिलावरखानने मला फैजाबादहून आणून खोलींत ढकलली. त्यानंतर रामदुईला पण माझ्या खोलींत ठेवण्यांत आले होते. रामदुईला एका बेगमेने विकत घेतले. तिच्या मुलाचें रामदुईवर प्रेम जडलें. पुढे त्याने तिच्याशीं लग्न केलें. ती आता बेगम बनली आणि तिचा नवरा कोण ? तो दुसरातिसरा कोणी नसून माझा एकेकाळचा प्रियकर नवाब सुलतान हुसेन होय. काय योगायोग जुळून येतो पाहा !

हरचंद बहोत गौर किया हमने शबो रोज
दुनिया का तिलिस्मात समझमे नहीं आता

आम्ही रात्रंदिवस विचार केला, पण सृष्टीचा चमत्कार कांही लक्षांत येत नाही.

“ रुस्वासाहेब, ही माझी कहाणी आहे. आता मी शांतपणे आपलें आयुष्य कंठीत आहे. माझी कहाणी मी तुम्हाला सांगितली. आता त्याचा तुम्हाला जो उपयोग करून घ्यायचा असेल तो करून घ्या ! ”

एका वेश्येचें आत्मचरित्र म्हणून मिर्झा रुस्वाने जी ही कादंबरी लिहिली आहे तिचें स्थान उर्दू कथावाङ्मयांत श्रेष्ठ आहे. लखनौच्या सामाजिक स्थितीचीं रुस्वाने केलेलीं वर्णने हृद्य आणि आकर्षक आहेत. तीं मुळांतूनच वाचलीं पाहिजेत. पण कादंबरीचा हा त्रोटक परिचय मराठी वाचकांना आवडेल यांत काय संशय !

१४.

मेरे भी सनम खाने

अर्थात्

माझींहि कोरीव लेणीं

अनीस, दम का भसवसा नाही ठहर जावो
चिराग लेके कहां सामने हवा के चले

अनीस, क्षणाचाहि भरवसा नाही. थांब, वाऱ्याच्या विरुद्ध दिशेने दिवा घेऊन कुठे चाललास ?

इराणमध्ये पहिली भेट

सलीमने रश्शदा बेगमला प्रथम पाहिली ती इराणमध्ये. ती आपल्या आईवापांबरोबर सफरीवर गेली होती. परतताना त्या हॉटेलांत ती मंडळी फक्त एक रात्र राहिली. सलीम हॉटेलच्या दिवाणखान्यांत बसला होता. तों एकाएकी विजेचे दिवे गेल्यामुळे सर्वत्र अंधार पसरला. अशा वेळी पेटलेली मेणबत्ती घेऊन ती खाली जात असतां तिने या सावळ्या, काळ्याभोर डोळ्यांच्या तरुणाला—सलीमला—पाहिले.

“आइये, नीचे चले. निचली मंजिल की बिजली अभी फेल नही हुयी है” हें तिने उच्चारलेलें पहिलें वाक्य होय आणि रात्री जेवणानंतर झालेल्या नाचाच्या कार्यक्रमांत ती सामील झाली. सलीमने तिला हॉटेल-मध्ये प्रथम पाहिली तेव्हा तिने क्वाड्रायची जनानी पाटलोण चढविली होती. खांद्यावर ओव्हरकोट घालून ती बेफिकीरीने चालत होती. तिचा उजळ रंग हॉटेलच्या झगझगीत प्रकाशांत अधिकच शुभ्र दिसत होता आणि आपल्या पाश्चात्य पोषाखांत ती सावळ्या नेत्रांची आणि काळ्याभोर केशांची मुलगी स्पॅनिश किंवा आर्मेनियन वाटत होती.

दुसऱ्या दिवशी ती मंडळी निघून गेली. उत्तर प्रदेशांतील करवाहा जमीनदारीचे मालक कुंवर इरफान अलीची मुलगी रश्शदा बेगम हिने

लखनौला परत आल्यानंतर एका रात्री स्वप्न पाहिले. कोणत्या तरी अज्ञात पायवाटेने जात जात ती अक्रोड आणि अंजिराच्या झाडांनी फुलून गेलेल्या, मोहमयी दुनियेत गेली. तेथील हॉटेलांत तिने एक रात्र काढली. तेथे तांबडीलाल फुले डुलत होती. गर्द झाडींतून काजवे चमकत होते. चांदण्या रात्रीत अपरिचित पक्षी जवळच्या भग्नावशेषांत बसून ओरडत होते. द्राक्षाच्या वेळीतून आणि पिवळ्या गुलाबाच्या ताटव्यांतून मांडलेल्या बैठकींतून गिटार आणि मंडोलीनचे मोहक सूर आसमंतात पसरत होते आणि तेथे तो काळ्या डोळ्यांचा सावळा तरुण उभा होता.

रख्शदा बेगमला जाग आली. वाहेर क्षीण होत चाललेल्या चांदण्यांत सुरुच्या रांगा स्तब्ध उभ्या होत्या. त्या निस्तब्ध वातावरणांत ती दंभविदूनी थबथबलेल्या हिरवळीकडे थोडा वेळ पाहात राहिली आणि मग ती पुन्हा निद्राधीन झाली.

रख्शदाला पुन्हा जाग आली त्या वेळी उन्हे चांगलीच पडली होती. उठताच तिला आणि तिचा भाऊ पीचू यांना त्यांच्या वडिलांनी बोलावून सांगितले की अंबरपूरच्या जमीनदारणीने आपल्या कुटुंबाला जेवावयाला बोलाविले आहे. रख्शदाने ओळखले की पीचूला पाहण्याकरिता अंबरपूरची मंडळी उत्सुक आहेत, लग्नाचीं वोलणीं चालू होणार आहेत आणि मग अंबरपूर पॅलेसमध्ये संध्याकाळी जी तारांबळ उडाली ती सांगता पुरवत नाही. गुफरान मंजिलहून रख्शदा आणि तिची आई सलतनत आरा आल्या आणि मग शेजारच्या बेगमा एक एक करून येऊ लागल्या. “आदाब, तसलीमात आणि सलाम” हेच शब्द ऐकू येऊ लागले. “अल्लाह, सलतनत बाजी, रख्शदा या घरात वधू म्हणून कधी येणार हो ? आम्ही वाट पाहत आहोत.”

“प्रथम पोलू आणि पीचू या दोघांचीं लग्नें तरी होऊ द्या ! मग कुंवरसाहेब आपल्या लाडक्या लेकीची काळजी घेण्यास समर्थ आहेत...” सलतनत आरा म्हणाली. पीचूला बेगमांनी आतून पाहिले आणि वरपरीक्षेची ओझरतो मोहीम पार पडली. तेथून पीचू आणि रख्शदा ही हफीज अहमद आणि त्याची इंग्रज बायको क्रिस्टाबेल यांच्याकडे गेली.

सारंगपूरचे राजे हफीज अहमदखान यांच्या लालारूख या प्रशस्त वाड्यांत रंखिदाने पीचूच्या वरपरीक्षेची हकिकत सांगितली. दुसऱ्या दिवशीं ते दोघे किरण काटजू इंडोनेशियाहून येत होता, त्याला घेण्याकरिता विमानतळावर गेले. “काय खबर आहे?” किरणने विचारले. “अरे भय्या, दिल्लीहून सथ्यद इफितखार अली नांवाचे लीडर आले आहेत. मुस्लीम समाजाने आपलें संघटन केलें नाही तर बहुसंख्य समाज अल्पसंख्याकांना भरडून काढतील असा प्रचार त्यांनी चालविला आहे.”

सुखवस्तु जमीनदार घराण्याचें जीवन

कुंवर इरफान अलींचें जमीनदारीचें गांव फैजाबादजवळील माने-ठार होय. हिवाळ्यांत कुंवरसाहेब लखनौला येत. उन्हाळ्यांत ते नैनीताल किंवा मसुरीला जात. त्यांचें आयुष्य उत्तरप्रदेशांतील इतर जमीनदारांप्रमाणे निश्चित आणि ऐशआरामी होतें. लखनौतील मुशाहऱ्याचें अध्यक्षपद, ब्रिटिश इंडियन असोसिएशनचें वार्षिक डिनर, गव्हर्नमेंट हाऊसचें अँटहोम, युनिव्हर्सिटी कोर्टाच्या बैठकी आणि छतर मंजिल क्लबमध्ये इंग्रज अधिकाऱ्यांबरोबर बुद्धिवळाचे डाव यांत त्यांचा वेळ जात असे. उत्तरप्रदेशांतील हिंदु-मुस्लीम जमीनदार वर्गाचें आणि मिश्र संस्कृतीचें दृश्य त्यांच्या जीवनांत दिसें. लखनौच्या दिवंगत बादशाही घराण्याचे ते निस्सीम अभिमानी होते. त्यांचा धाकटा मुलगा पीचू इंडियन पोलीस सर्व्हिसच्या परीक्षेंत उत्तीर्ण होऊन त्याची नेमणूक लखनौच्या मिलिटरी पोलीसमध्ये झाली होती. त्याने इंग्रजांची नोकरी पत्करणे कुंवरसाहेबांना आवडले नाही. पण मुलगा मोठा झाला होता. त्यांना गप्प बसावे लागले. मोठा मुलगा पोलू त्यांना जमीनदारीच्या कामांत मदत करी. त्यांची मुलगी रंखिदाना हिने मॉरिस कॉलेज ऑफ म्युझिकमधून पांच वर्षांचा अभ्यासक्रम संपवून डिग्री घेतली होती. त्याबरोबरच तिने अल्मोराच्या कल्चर सेंटरमध्ये नृत्याचें शिक्षण घेतलें.

असें या सुखवस्तु जमीनदार घराण्याचें जीवन संधपणे चालू होतें. या प्रवाहांत कांही बदल नव्हता. गुफरान मंजिल म्हणजे या भावा-बहिणींमुळे संगीतप्रिय आणि रसिक मित्रमैत्रिणींना मोठें आश्रयस्थान झालें होतें. किरणबहादूर काटजू, गिन्नी कोल, फिरोज गांधी, डायमंड,

क्रिस्टाबेल इत्यादि तरुणतरुणींच्या सहली, गप्पागोष्टी, योजना, चळवळी यांचें आगर म्हणजे गुफुरान मंजिल होतें. या सर्व मंडळींच्या चळवळी, त्यांचें नियतकालिक 'न्यू इरा,' त्यांच्या सामाजिक आणि राजकीय योजना, त्यांचें निष्पक्षपाती धोरण यामुळे कट्टर जातीयवादी असलेल्या सय्यद इफितखार अली आणि 'मिल्लते बैजा'चे संपादक रहमतुल्ला खान यांचा तिळपापड उडे. "करवाहा राजाचीं हीं पोरें पोलू आणि रख्शिदा आमच्या जातीय पक्षांत का येत नाहीत, हें घराणें मीरजाफरसारखे आम्हाला द्रोही बनलें आहे. अरेरे, रख्शिदा तर कधी कधी कपाळाला तांबडी विंदी घालून मिरवते. या कुटुंबातील मंडळींचें व नेहरू कुटुंबाचें फारच संघटन आहे. अरेरे, काय हा अत्याचार!" असे विषारी फुत्कार 'मिल्लते बैजा' च्या स्तंभांतून बाहेर पडू लागले.

सलीमशीं पुनः भेट

आणि मग देवा शरीफ गांवात उरसाची जत्रा भरली. रख्शिदा आणि तिची चुलतबहीण कमर आरा जत्रेंत गेल्या. कमर आरा खेड्यांत राहत असे. तिचा भाऊ एकाएकी घर सोडून निघून गेला होता. कोणत्या तरी क्रांतिकारी चळवळींत तो असल्याच्या मोघम बातम्या मधूनमधून मिळत. आपला भाऊ सुखरूप परत यावा अशी तिने दग्यांत प्रार्थना केली. उरसाबरोबर एक अखिल भारतीय संगीत परिषद भरली होती. तींत रोशनआरा बेगम, अन्वरबाई, उस्ताद फैयाजखान यांनी भाग घेतला. त्यानंतर कवीन रोज आणि तिचा भाऊ जिम मॅक ग्रेगर या अँग्लो-इंडियन बंधुभगिनींनी नृत्याचा कार्यक्रम करून दाखविला. उरूस संपल्यानंतर मंडळी परत आली आणि मग कमर आराच्या हट्टामुळे आणि रख्शिदाच्या आग्रहामुळे, कमर आराच्या बापाने तिला खेड्यांतून काढून लखनौच्या मुलींच्या शाळेंत घातली. ती वसतिगृहांत राहू लागली. ज्या गाडीने रख्शिदा लखनौला परत येण्याकरता चढली, त्याच गाडीने तिच्या गांवाकडे येण्यास निघालेला एक तरुण उतरला.

ज्याच्याशीं रख्शिदाची इराणमध्ये दृष्टिभेट झाली होती आणि ज्याची गोड आठवण तिला मधूनमधून होई तोच तो सलीम होता आणि

मग मानाठेर गांवांत कोणीच नाही पाहून तो लखनीला आला. युद्धांत तो भारतीय सैन्यांतील वैद्यकीय पथकाबरोबर गेला होता. युद्ध संपल्यावर त्याची सुटका झाली. मेजर सलीमची नेमणूक सिव्हिल सर्जन म्हणून उत्तर प्रदेशांत झाली होती.

गुफरान मंजिलच्या पायऱ्या चढून तो आत आला तों रख्शदाने त्याला पाहिले. अरे, आपण तर याला ओळखतो, तो कधीना कधी तरी आल्याशिवाय राहणार नाही, याची आपल्याला खात्री होती. तिच्या तोंडून उद्गार निघाला, “ओह !” त्याने पण उत्तर दिले “ओह !”

“आपण डॉक्टर सलीम आहात ?”

“जी, मी वर येऊ शकतो ना ?”

“हो, अवश्य. पीचू बाहेर गेला आहे. इतक्यांत येईलच !”

“पीच ?”

“हो, पीचू माझा भाऊ आहे !”

इतक्यांत किरणबहादुर काटजू तेथे आला. त्याची प्रेयसी गिन्नी कौल त्या वेळी रख्शदाबरोबर ‘न्यू इरा’ नियतकालिकाकरिता इंग्रजी लेखांची जुळवाजुळव करण्याकरिता आली होती. आणि मग पीचू आला, क्रिस्टाबेल आली. गुफरान मंजिलचा दिवाणखाना त्यांच्या गप्पांनी भरून गेला. पीचू, किरण सलीमला ओळखत होते. त्याचें शिक्षण अलाहाबाद आणि किंग जॉर्जेस मेडिकल कॉलेज, लखनौ, येथे झालें होतें. मग तो परत आपल्या मुक्कामाला आला आणि संध्याकाळी दिलकशा क्लबमध्ये त्याच्या डोक्यांत विचारांची गर्दी उसळली.

“अरे तीच ती, जिचे काळेभोर केस, अमृत शेरगिलसारखे वळविले होते—जिचा चेहरा पाहून स्पॅनिश किंवा आर्मेनियन सुंदरीची आठवण होई. तिचे ओठहि किती आकर्षक होते !” ती एका मोहमयी नगरींतून निघून एकाएकी त्याच्यासमोर येऊन उभी राहिली होती. त्याला खात्री होती की जोवनयात्रेंत ती आपल्याला भेटल्याशिवाय राहणार नाही. आज दुपारी ती किती अगत्याने आपल्याबरोबर आपल्या कुटुंबाच्या

मेरे भी सनम खाने
अनुक्रम 3.9...6.4... वि: ...
इमाक ... 3.12...3... नों ...

आवडीनिवडी, सहली, शिकारी यांचा उल्लेख करीत होती. तिच्या नेत्रांची उघडझाप पाहून वाटायचे, की जगाकडे ती सदा बावरलेल्या आणि विस्मित नजरेने पाहात आहे. तिचे गहिरे नेत्र जणू म्हणत होते की माझ्यापासून कांही लपलेलें नाही, मी तुला पूर्णपणे ओळखते. माझ्यासमोर लपवाछपवी करू नकोस.

कलाविलासी अमीरजादे

ती कलवांत आली. त्याने आपल्या शेजारी बसलेल्या जमीनदार अन्वरला विचारले, “क्या आप रख्शदा बेगम को जानते हैं” अन्वरने सिगरेटचा धूर सोडीत म्हटले, “हां हां, बडी मास्टरपीस लौंडिया है ! लेकिन हृद से जादा मगूर (गर्विष्ठ). फौजावादवाले कुंवर इरफानअली की लड़की है. क्या चीज है, क्या चीज है, क्या चीज है, वल्लाह !”

त्याला एकदम अस्वस्थ वाटले. काय हे विनाकारण संपत्ति उडविणारे, निरुद्योगी अमीरजादे ! सिगरेट, कॅकटेल, नाच, गाणीं हेंच यांचें जग आणि ती अशा भडक आणि चवचाल जगांत वावरत होती आणि सलीम—त्याचें जीवन एका गिरिनदीप्रमाणे होतें. डोंगरांतून, खडकावरून धवधवा बनून शांतपणे, खोऱ्यांत वाहत, पुन्हा खडकाळ भागांतून खळखळ करीत वाहणाऱ्या नदीप्रमाणे होतें. ती स्वभावाने अबोल होता. पण त्याचे काळेभोर डोळे विलक्षण बोलके होते. त्याच्या डोळ्यांत एक मोहक विश्व निर्माण करण्याची शक्ति होती. आपल्या प्रभावाची त्याला जाणोव होती आणि त्याची त्याला मोठी मोज वाटे. स्त्रियांशीं वागताना तो अत्यंत शिष्टपणे, पण बेपर्वाईने वागत असे. त्याला आपलें सौंदर्य, आपली बुद्धिमत्ता आणि प्रतिभा यांचा अभिमान होता.

दिलकशा कलवांत रख्शदाबरोबर त्याला नाचांत भाग घेण्यास मिळाला. दोघांच्याहि मनांत एकमेकांबद्दल ओढ होती, पण इतक्या जवळ येण्यास ते दोघेहि घाबरत होते. रात्री ती परत घरीं आली. तिला बराच वेळ झोप आली नाही. तिला पुन्हा पुन्हा काळ्याभोर डोळ्यांचा गर्विष्ठ मणिकांचन... १२

सलीम आठवू लागला. तिला आपल्या लहानपणच्या शाळेच्या, मसुरी, नैनितालच्या, लहानपणच्या सुंदर आणि आकर्षक मित्रमैत्रिणींच्या आठवणी आल्या. आणि आता या जगांत तिला अस्वस्थ करणारं माणूस एकाएकी आलं. कितीही प्रयत्न केला तरी त्याचा विचार तिच्या मनांत पुन्हापुन्हा डोकावे.

आणि दुसऱ्या दिवशीं ती जागी झाली तेव्हा तिला कळले की मुर्शिदाबादचा नवाब जहांगीर कदर याच्याशीं तिचा विवाह करून देण्याचे घाटत आहे. त्या दिवशी जहांगीर कदर (हा आरमारांत लेफ्टनंट होता) आणि त्याचे आईवडील गुफरान मंजिलमध्ये आले आणि मग या मंडळींचा आदरसत्कार तर झालाच. रंखिदाची मैत्रीण क्रिस्टाबेल आणि तिचा नवरा सारंगपूरचा राजा हफीज अहमद यांनी पण जहांगीर कदरला थाटाची पार्टी दिली. रंखिदा जहांगीरशीं शिष्टाचाराप्रमाणे व्यवस्थित वागत होती. सलीम पार्टीत होता. रंखिदाचे जहांगीरशीं बोलणें चाललेलें पाहून तो एकदम स्तब्ध झाला आणि मग शांतपणे गॅलरींत जाऊन सिगरेट ओढीत उभा राहिला. तेथून त्याने मागे वळून रंखिदाकडे पाहिले, दोघांची नजरानजर झाली. तिचे डोळे जणू म्हणत होते, “माझ्यावर रागावलास होय ? असा नाराज होऊ नकोस ! अरे, काय वेडपट आहेस तू !”

आणि एक दिवस रंखिदाची चुलत बहीण कमर आरा आपल्या हायस्कूलच्या वसतिगृहाच्या आवारांत खेळत असता कोणी म्हटले, “कमर-बिटिया, तुझा भाऊ आला आहे !” खेड्यांतील वातावरणांत वाढलेली, ती सुंदर, सुदृढ, पण साधीभोळी मुलगी धावतच बाहेर आली. पाहते तो सलीम समोर उभा. ती बावरली, “आदाब अर्ज...” “तसलीमात...”

“रंखिदाची चुलत बहीण कमर आरा वेगम आपणच का ?”

“हो.”

“रंखिदा वेगमने मला आपल्याला निरोप देण्यास सांगितला आहे की ती येत्या आठवड्यांत रविवारी घरीं राहणार नाही.”

“अस्सं, आपण रश्शदा बजिया (ताई) चे... ?”

“हो, ती माझी मैत्रीण आहे... अच्छा, आदाब अर्ज.”

कमर आराच्या विलोभनीय आकृतीकडे तो पाहत होता. त्याच्या मनांत एकच विचार आला. सुशिक्षित, रसिक, स्वाभिमानी रश्शदा आणि सुंदर, सुदृढ आणि साधी कमर आरा...

क्वीन रोजच्या खोलींतील तरुण

इकडे अंबरपूरची मंडळी गुफरान मंजिलच्या मागे लागली होती. आमच्या अन्वरला तुम्ही रश्शदा द्याल, तर तुमच्या पीचूला आम्ही आपली मुलगी जमीला देऊ. अन्वरचे आणि अँग्लो इंडियन नर्तकी क्वीन रोजचें सुत होतें. एके दिवशी तो तिच्याकडे गेला, तों तिच्या घरासमोर एक मोटार उभी होती आणि त्यांतून एक तरुण उतरला आणि संथपणे पावलें टाकीत क्वीन रोजच्या खोलींत गेला. तो सलीम होता.

आणि मग रश्शदा आजारी पडली. तिची विचारपूस करण्याकरिता तो गेला. दिवाणखान्यांत ती एकटीच होती. ती आपली मनःस्थिति लपविण्याकरिता इकडच्या तिकडच्या गोष्टी करू लागली. तो मधून मधून ‘हूं हूं’ करित होता, पण त्याचें मन म्हणत होतें, “रश्शदा, तूं इतकी सुंदर आहेस, तूं इतकी आकर्षक कां आहेस? तूं आपले नाजूक गोंडस हात उशांवर ठेवून काय बोलत चालली आहेस? तुझे काळे डोळे, काय काय भाषा बोलत आहेत? तूं ज्या अलफ लैलाच्या गंधर्व नगरींतून बाहेर आली आहेस तेथे काय काय रहस्यें लपलीं आहेत? ज्यामुळे तुझ्या स्वभावांत एकप्रकारचा अभिमान, गर्व आणि बेफिकीरपणा दिसतो तीं अशीं कोणतीं रहस्यें आहेत? इतकी सुंदर, इतकी आकर्षक आहे, पण ही आपला थांग लागू देत नाही.”

तिकडे रश्शदा मनात म्हणते, “ओहो, काय पण सोंग आणतो सलीम. हद्द झाली याच्यापुढे !”

आणि मग ती बरी झाली. गेल्या वर्षीपासून ती प्राचार्य रातंजनकरांच्या सांगण्यावरून संगीत विद्यालयांत आठवड्यांतून तीनचार तास

वर्ग घेऊ लागली होती. आज ती अशीच वर्गाच्या प्रतिक्षेत प्राध्यापिकांच्या खोलींत बसली होती. सलीमबद्दल ती विचार करू लागली. आज तिला एका गोष्टीची जाणीव झाली. सलीम समोर आला की तिचा आत्मविश्वास कुठल्या कुठे निघून जाई. तिला याची भीति वाटे. त्याच्यापासून कुठे तरी लांब पळून जावे असे वाटे. त्याची पण वागणूक अशीच वनू लागली.

मुस्लीम जमीनदारांचें राजकारण

देशांत राजकारण वेगळ्याच दिशेने वाहू लागलें होतें. 'इन्कलाब जिंदाबाद,' 'हे सज्जनो और देवियो, हे पूज्य भाइयो और बहनो, हे क्रांतिकारियो, कदम कदम बढाये जावो.' या शब्दांनी वातावरण भरून जाऊ लागलें. जातीयवाद्यांचा प्रचार चालू होता. कुंवर इरफान अलीच्या विरुद्ध मुस्लीम जमीनदारांचा एक संघ बनला होता. आतापर्यंत एक-सारखें जीवन जगणाऱ्या आणि मिश्र संस्कृतींत वाढलेल्या हिंदु-मुस्लीम जमीनदारवर्गांत जातीय भावनांनी घरें करण्यास सुरवात केली होती.

आणि मग अशीच सर्व मंडळी एकत्र जमली होती. किरण, गिन्नी, रेडिओचा विमल, डायमंड, क्रिस्टाबेल, सलीम, पीचू हीं सर्व जमलीं होतीं. त्यांच्या गप्पा ऐन रंगांत आल्या होत्या व मग रश्मिदाच्या मनांत आशंका निर्माण झाली. ही बैठक अशी किती दिवस टिकणार आहे? कांही भलतेसलते होऊन सर्वांची पांगापांग तर होणार नाही ना? जीवन सुखी करण्याची सर्वांची लालसा वैफल्याच्या वाळवंटांत तर लुप्त होणार नाही ना? सर्वांच्या भविष्यांत काय वाढून ठेवलें आहे?

पण मग थोड्या वेळाने ती सारें विसरून गेली. उन्हाळ्यांत ती सगळी मंडळी मसुरीला गेली. वाटेंत हफीज अहमद आणि क्रिस्टाबेलच्या छोट्या मुलीला-जरीनाला-इन्फ्लुएंझा झाला म्हणून रश्मिदा राजपूरला त्यांच्याबरोबर राहिली. हफीज अहमद आणि क्रिस्टाबेल बाहेर गेली होती आणि रश्मिदा एकटी होती. इतक्यांत लहान मुलीला पाहण्याकरता म्हणून सलीम तेथे आला. तिने त्याला चहा करून देण्याकरता स्टोव्ह पेटविला व दुसरीकडे ग्रामोफोन रेकॉर्ड लावली-

“मी तुला गुलाबाचा गुच्छ पाठविला. त्याने तुझा मानसन्मान वाढवावा अशी इच्छा नव्हती. मला वाटले, की तुझ्या सान्निध्यांत तो गुच्छ कधीच सुकणार नाही. तूं केवळ एकदोन वेळा त्याचा वास घेतलास आणि गुच्छ परत केलास आणि त्या वेळेपासून त्या गुच्छांतून फुलांचा नाही, तुझा सुगंध मला संतोष देत आहे.”

हे त्या रेकॉर्डचे बोल होते. चहा पिताना तीं दोघे गप्प होतीं. दोघांमध्ये एक अज्ञात संबंध प्रस्थापित होत होता. त्याचें काय स्वरूप होतें, बरें ! प्रेम ? छे ; सहानुभूति ? नाही ; बौद्धिक साधर्म्य ? नाही ; काय होतें आहे हें त्यांनाच समजेना ! सलीमला वाटले “या घटकेला भूत आणि भविष्य नाहीशीं झालीं आहेत. माझ्या दृष्टीला खोऱ्यांत वसंताचीं पांढरीं फुलें फुललेलीं दिसत आहेत. पावसाचे छोटे छोटे थेंब धरणीवर पडून जलतरंगाचा ध्वनि निर्माण करीत आहेत. आपण असेच गप्प राहू तर ही रात्र संपणार नाही. कालहि स्तब्ध राहिल. या समयी आपण सारें कांही विसरून जाऊ या. या जीवनांत दुःखें अगणित आहेत. पण हें शक्य आहे का ? काळ कधीच स्तब्ध राहत नाही. आजची रात्र संपेल. उद्याची प्रभात कशी राहिल कोणी सांगावे.” हे विचार त्याच्या मनांत थैमान घालीत होते. इतक्यांत क्रिस्टाबेल आणि हफीज अहमद आले व त्यांची शांतता भंग पावली. लखनौला रश्मिदा परत आली तीं तिला निनांवी पत्र आलें होतें. त्यांत तिने ‘न्यू इरा’ चें धोरण बदललें नाही तर ‘मिल्लत’—कडून तिच्या विरुद्ध खराखोटा प्रचार करण्यांत येईल, अशी धमकी देण्यांत आली होती. त्या रात्री बराच वेळ तिला झोप आली नाही. सकाळी ती उठली तीं पीचू पोलीस ग्राऊंडवर गेला होता आणि इकडे क्रिस्टाबेलने पीचूला फोनवर फोन करण्याचा सपाटा चालविला होता. आणि मग विचार करता रश्मिदाच्या मनांत एकदम प्रकाश पडला. क्रिस्टाबेलकडे पीचू ओढला गेला होता. आणि मग तिला वाटले, हें एका विवाहित तरुणीवर प्रेम ! हें काय होत आहे ? आणि यांतून पुढे काय होणार आहे ? तिला उर्दूतील प्रसिद्ध ओळी आठवल्या—

गजालां तुम तो वाकिफ हो कहा मजनू के मरने की ।

दिवाना मरगया अखिर को, वीराने पे क्या गुजरी ।

‘कवीनो, मजनूच्या मृत्यूची हकीकत तुम्हाला माहित आहे, पण त्याच्या मागे ज्या वनांत, वाळवंटांत तो राहत होता त्याची काय दशा झाली हे तर सांगा !’

प्लासीच्या युद्धानंतर सिराजुदौलयाबद्दल राजा रामनारायण मौजू^१ याने रचलेल्या वरील ओळी तिला पुन्हा पुन्हा आठवू लागल्या. पण, पण काळ कोणाकरता थांबत नाही. देशांत चोहीकडे आग पसरली होती. कलकत्ता, नोआखाली, बिहार, पंजाब ! अरे हें काय होत आहे ? काय होणार आहे ? रख्शिदा आणि तिचे सहकारी अखंड श्रम करून पीडितां-करता फंड, कपडेलत्ते, धान्य गोळा करीत होते. पण केवळ श्रम करणे त्यांच्या हातात होते. पुढचा मार्ग कोणालाच दिसत नव्हता. इतकेच दिसत होते की माणुसकी नष्ट होण्याची वेळ जवळ येऊन ठेपली आहे.

घंसते हुये साहिल-ढासळणारे कांठ

आणि मग दिवस रिलीफ फंड म्हणून रख्शिदा आणि तिच्या मैत्रिणींनी एक सांस्कृतिक कार्यक्रम केला. गिन्नी, रख्शिदा इत्यादींनी त्यात भाग घेतला होता. कवीन रोज या अँग्लो-इंडियन नर्तकीनेहि हौसेने त्या कार्यक्रमांत भाग घेतला. कार्यक्रम संपल्यावर पीचूला लवकर एकीकडे जायचे होते म्हणून तो निघून गेला. जाता जाता तूं सलीमला त्याच्या मुक्कामावर नेऊन सोड असे त्याने रख्शिदाला बजावून ठेवले होते. रख्शिदा त्याप्रमाणे सलीमला शोधित फिरत होती. तों एकाएकी तिला काय दृश्य दिसलें ? कवीन रोजच्या ग्रीनरूममधून तो बाहेर पडत होता. दोघांची दृष्टादृष्ट झाली. दोघे एकदम स्तब्ध झाले. आपल्या भोवतालचें सारें जग नष्ट होत आहे असे रख्शिदाला वाटले. तिने त्या वेळी अत्यंत संयम केला. सलीम मुक्काटचाने तिच्या मोटारींत बसला. रख्शिदा गाडी चालवीत होती. मनस्तापामुळे तिने गाडीचा वेग अतिशय तीव्र केला. हा हा म्हणता गाडी सलीमच्या हॉटेलसमोर आली. तो उतरला आणि अतिशय शिष्टाचाराने मोटारीचें दार बंद करीत त्याने तिला “शब्बखैर” (गुडनाईट) म्हटले आणि शांतपणे आपल्या खोलींत निघून गेला.

आपल्या खोलींत आल्यावर रश्मिदाच्या मनाचा बांध एकाएकी फुटला. ज्या देवतेची मनोमन पूजा इतक्या निष्ठेने ती बांधीत आली होती, ती देवता अशी निघाली तर? आणि मग रश्मिदा ओक्साबोक्सी रडू लागली. तिच्या दुःखाला अंत नव्हता. रडून रडून तिचे डोळे सुजून गेले.

आणि एक दिवस क्रिस्टाबेलने तिला सांगितले की पीचूने तिला मागणी घातली आहे. हफीज अहमदशीं काडीमोड घेऊन माझ्याशीं लग्न कर, असे तो म्हणतो.

“मग तूं काय ठरविलं आहेस?” रश्मिदाने विचारले.

“मी हफीज अहमदला काडीमोड देणार आहे, पण मी कुणाशींच लग्न करणार नाही. मी इंग्लंडला परत जाणार आहे. तूं समजू शकतेस ना!” क्रिस्टाबेलने हळूच म्हटले.

“हो.” रश्मिदाने उत्तर दिले.

त्यानंतर क्रिस्टाबेलच्या एका पार्टींत रश्मिदा बसली होती. तेथे सलीम आला. त्याला पाहताच रश्मिदा आंत निघून गेली. सलीमच्या लक्षांत ही गोष्ट आली आणि तो ताबडतोब तेथून उठून बाहेर आला. झालें. रश्मिदा आणि आपण या दोघांत केवढी भिंत आड आली. तो लखनौ सोडून निघून गेला. गिन्नीचें लग्न मुंबईच्या टेक्सटाईल कमिश्नर-बरोबर ठरलें हे ऐकल्यावर किरण कौल असाच लखनौ सोडून निघून गेला. रश्मिदा आता आपला सारा वेळ संगीताच्या अभ्यासांत घालवू लागली.

हिज मॅजेस्टी व हर मॅजेस्टीचा खेळ

आणि मग एक दिवस हफीज अहमद आणि क्रिस्टाबेलने पार्टी दिली. पीचूची बदली झाली होती. तो लवकरच जाणार होता म्हणून सगळी मंडळी एकत्र जमली होती. जेवणें झाल्यानंतर रश्मिदाने सुचविले की आपण आता हर मॅजेस्टी आणि हिज मॅजेस्टीचा खेळ खेळू या. म्हणजे टांळीपैकी एकीला हर मॅजेस्टी बनवायचे आणि एकाला हिज मॅजेस्टी करायचे. आणि मग मुख्य प्रधानाने सांगायचे की हर मॅजेस्टीला

हातरुमाल हवा आहे किंवा हिज मॅजेस्टीला टाय हवा आहे. आणि मग वाहेरून कोठून तरी या वस्तू लवकरांत लवकर आपून द्यायची धडपड व्हायची. खेळ ऐन रंगांत आला होता. हर मॅजेस्टीने सांगितले की मला तुळशीची कुंडी पाहिजे. आणि मग उभय दलांतील लोक ती शोधण्यास निघाले. पीचू रस्त्यावर आला होता. इतक्यांत क्रिस्टाबेल आपल्या दलाच्या कॅप्टनला म्हणाली की “कुंडी सापडली आहे. लवकर या आणि ही उचलू लागा.” हे शब्द ऐकताच ती कुंडी आपण उचलावी या हेतूने पीचू धांवत धांवत तेथे आला. तो क्रिस्टाबेल तेथे कुंडीवर वाकलेली दिसली.

क्रिस्टाबेलला पाहिल्याबरोबर पीचूच्या मनाचा तोल सुटला—आणि नक्षत्रांनी खच्चून भरलेल्या आकाशाखाली, घागरा नदीच्या काठचा वारा तीव्र वनून वाहत होता, त्या क्षणो पीचूने क्रिस्टाबेलला अलगद उचलून कवटाळले.

वारा बंद झाला. आकाशातील तारका जणू अधिक दाहक झाल्या. भोंवतालची जमीन गरगर फिरू लागली.

“पीचू—” क्रिस्टाबेल ओरडली. संताप आणि दुःख यांनी तिच्या डोळ्यांत अश्रू उभे राहिले. तिने त्याच्या मिठींतून सुटण्याची धडपड केली. इतक्यांत पाठीमागून कुणीतरी ओरडले “पीचू—” दोघे वळून पाहतात तो रॅखिदा उभी होती.

रॅखिदा ओरडणार होती, पण भावनावेगाने तिच्या तोंडून शब्द फुटेना. लज्जेने आणि संतापाने ती थरथर कांपत होती. तिला वाटले, आपल्याला या क्षणीं मृत्यु आला तर किती बरे होईल ! क्रिस्टाबेलने पीचूच्या तावडींतून आपली सुटका करून घेतली आणि ती हळू हळू दिवाणखान्यांत येऊन सोफ्यावर बसली.

तिच्या पाठोपाठ पीचू आला. त्याचा चेहरा उग्र दिसत होता. डोळे लाल झाले होते. “तुम्ही सारेजण माझ्याकडे अशा नजरेने काय पाहता आहा ?” तो गरजला, “माझ्या कपाळाला काय शिंगं फुटलीं आहेत ?”

सगळे स्तब्ध होते. तो पुन्हा ओरडला, “गप्प बँस हफीज अहमद !”

“मी तुला काय म्हणतो आहे, बाबा ! तू माझा मित्र आहेस आणि पाहुणा आहेस !”

“मी तुझा मित्र नाही, मी कुणाचाच मित्र नाही, मी तुझा पाहुणा नाही, मी येथून कायमचा निघून जात आहे. परमेश्वर तुमचा सत्यानाश करो !”

असे म्हणून तो निघून बाहेर गेला. तेथील तबेल्यांतून त्याने आपला घोडा काढला आणि तो भरधाव सोडला.

रात्रीच बातमी आली की तेथून कांही मैलांच्या अंतरावर पीचूच्या घोड्याला ठेंच लागून घोडा आणि स्वार दोघेहि कोसळले. पीचूला जबर जखम झाली. त्याला लखनौच्या दवाखान्यात आणण्यांत आले. तेथे कांही दिवसांनी बरा झाल्यावर पीचूने आपली बदली आसाममध्ये करून घेतली आणि तो कुणाला न सांगता तिकुडे निघून गेला.

इकडे सलीमने एकाएकी निश्चय केला. कांही दिवस क्वीन रोजच्या सहवासांत घालविल्यानंतर त्याने तिला सोडली आणि सरळ मानाठेरला जाऊन रख्शदाची चुलतबहीण कमरआरा बेगमशीं लग्न केले.

रख्शदा ही बातमी ऐकून सुन्न होऊन गेली. ‘कमरआरा, ती शाळकरी पोरगी आणि सलीमशीं लग्न !’ ती आपल्या खोलींत बसून विचार करू लागली. ‘कमरआरा, नववधूच्या पोषाखांत कशी दिसत असेल, तिच्या भांगांत मोतीं भरलें असतील, तिच्या पायास लाल मेहंदी लागली असेल, उंची गरारा घालून ती चालत असेल. तिच्या पायांत लच्छे आणि रामझोलचे दागिने घातलेले असतील आणि मग, मग, ...’ रख्शदाने विचार करणे सोडून दिले.

आणि मग देशाची वाटणी झाली. कुंवर इरफान अलीच्या जमीनदारीच्या प्रजेत एकच चळवळ सुरू झाली. “आम्ही जमीनदाराला शेतसारा देणार नाही. कुंवर साहबसे कही पाकिस्तान काहे नाही चले जावत है. हम तो अब एक्को डबल लगान न देवा. हम अब आजाद है.”

एकको मुसलमान जमीनदार की गुलामी न करवा. चाहे चौधरी हों, चाहे कुंवर, अपने घर के होई हैं. हमरे ऊपर अब काहे का रोब जमावत हैं. " हे उद्गार जमीनदारीचे लोक काढू लागले.

फाळणीनंतरची उलथापालथ

आणि मग एके दिवशी रंखिदाचे वडील वारले. लखनौत पंजाबी निर्वासित शेकडो-हजारोंच्या संख्येने येऊ लागले. मुसलमान पाकिस्तानाकडे पळू लागले. जमीनदारींतून कांही गिष्पन्न होतें का हें पाहण्याकरिता रंखिदा व तिचा भाऊ कुंवर पोलू हीं गाडींतून निघालीं, पण ती फार वेळ थांबू शकलीं नाहीं. मानाठेरमध्ये भीषण दंगे उद्भवले. मोठ्या कष्टाने त्यांना लखनौला परत यावे लागले. पोलू धीराचा होता. त्याने जमीनदारीचा नाद सोडला. पूर्वीचें निष्क्रिय व निश्चित जीवन सोडलें. स्वतःच्या ताब्यांत जी जमीन येईल ती स्वतः करण्याचे ठरविले. सरकारकडून शेतीचीं अवजारे, ट्रॅक्टर वगैरे घेऊन त्याने आपली योजना अंमलांत आणली. आपल्या शेतीवाडीकडे तो मनःपूर्वक पाहू लागला.

इकडे ज्या मुस्लीम लीगी लोकांनी जनतेच्या भावना भडकविल्या ते आता दिडमूढ होऊन गेले. प्रांतांतील आपलें राजकीय आणि सामाजिक अस्तित्व नाहीसें झालें यावर त्यांचा विश्वासच बसेना. एक जण म्हणे, "अरे मिया, ज्या राष्ट्रीय वृत्तीच्या मुसलमानांना गेलीं आठ वर्षे आम्ही शिव्या देत होतो, आज त्यांच्या दाराशीं उभे राहावे लागत आहे. आम्ही धड ना तिकडचे ना इकडचे बनलो आहोत. आम्हाला विसरून हे पुढारी पाकिस्तानांत पळून गेले आहेत. कसम खुदा की दिल रोता है. " दुसरा म्हणाला, "काल आम्ही पंतजींकडे गेलो. त्यांना आम्ही म्हटले की, आम्ही राजनिष्ठ आहोत. तिरंगी झेंड्याची सेवा करू. लेकिन यार गव्हर्नमेंट हाँस मे तो कोई नोटिसहि नहीं लेता अपनका. सब साले मजाक उडाते हैं के वो दिन गये जब आप फाक्ता उडाते थे. अब पढिये बालशिक्षा वर्ना लीजिये अपने वतन का रास्ता. " गुफरान मंजिलमध्ये हिंदीचे वर्ग सुरू झाले आहेत. आता येथे जिवंत राहायचे असेल तर जीव मुठींत धरा आणि अ अ आ आ इ ई उ ऊ चीं अक्षरें

गिरवायला शिका. आपले पुढारी तर विमानाने पाकिस्तानला पळून गेले. कालपर्यंत तुम्ही काय काय केले नाही ! आता आपल्या नशिवाला बोल लावता काय ? अरे, वाह रे थाली के बैंगनो !”

क्रिस्टाबेल विलायतेला निघाली

पण आता त्यांना कोण विचारीत होते ? क्रिस्टाबेल विलायतेला चालली होती. तिने हफीज अहमदकडून फारकत करून घेतली होती. तिला निरोप देण्याकरता रश्दिदा मुंबईला गेली.

बॅलाई पीयरवर रश्दिदा, क्रिस्टाबेलला निरोप देण्यास म्हणून गेली होती. गर्दीत तिला कोणी तरी हांक मारली “तसलीम बजिया (ताई).” तिने वळून पाहिले तों ती कमर आरा होती. “बजिया, तुम हमका चीन नही सकिन का ?” (मला तू ओळखू शकली नाहीस का) कमर आरा रश्दिदाजवळ आली. ती आपल्या नवऱ्याबरोबर-सलीमबरोबर विलायतेला चालली होती. तिला एक मुलगा झाला होता.

सलीम आणि रश्दिदाची दृष्टभेट झाली. “हलो, रूशी”, “हलो, सलीम” या दोन शब्दांत रूशीचे ब्रह्मांड दुःख साठवलें होतें. ही शेवटची भेट होती. यानंतर तीं दोघे आपापल्या वाटेने जाणार होतीं.

रश्दिदा आणि किरण काटजू दुसऱ्या दिवशीं दिल्लीला परतलीं. पीचूची नेमणूक दिल्लीला झाली होती. पाकिस्तानला जाणाऱ्या शरणार्थींची व्यवस्था त्याच्याकडे सोपविण्यांत आली होती. दिल्लीला रश्दिदा निराश्रितांच्या साहाय्यक कॅम्पमध्ये काम करू लागली. तिने साडी, कपाळाला कुंकू असा पोषाख केला.

आणि मग दिल्लींत भीषण दंगा उद्भवला. एक दिवस ती पोलीस कंट्रोलरूममध्ये गेली. तिथे तिला सांगण्यांत आले, “शाहदऱ्याचा कमांडिंग ऑफिसर मारला गेला आहे.” तो पीचू होता.

पीचू दंग्यांत मारला गेला. पीचू तरुण होता. त्याचें सगळें जग अजून पुढेंच होतें. पीचू राष्ट्रीय वृत्तीचा होता. ‘न्यू इरा’त त्याचे लेख

ज्वलंत असत. भारतांत राहण्याचे त्याने ठरविले होते आणि आज आपले कर्तव्य करीत तो मृत्यूमुखी पडला होता !

थोड्याच दिवसांत किरण वहादूर काटजू काश्मीरच्या आघाडीवर माहिती खात्याचा अधिकारी म्हणून गेला असता मृत्यूमुखी पडला. सर-हद्दीवरील एका कॅम्पमध्ये तो बसला असता पाकिस्तानी सैनिकांनी त्या जागेवर हल्ला केला आणि त्याच्यावर गोळ्या झाडता झाडता ओरडले, 'मार डाला सुवर की औलाद को !'

भ्रांत होऊन रंखिदा लखनौला आली. एका निवांत आणि एकाकी घरांत ती दिवसभर पडून राही. रेडिओ स्टेशनचा विमल चट्टोपाध्याय भेटण्यास आला तेव्हा तिने त्याला ओळखले नाही. ती फक्त एकच वाक्य म्हणे "सारा दिवस सरला. तो अद्यापि आला नाही. तो अद्यापि आला नाही." आणि मग हळू हळू तिला विमलची ओळख पटली. तीं दोघे थोड्या वेळाने बाहेर पडलीं. चालत चालत तीं अँबट रोडच्या चौरस्त्यावर आलीं. तेथून तीं रेडिओ स्टेशनकडे वळलीं आणि मग एकाएकी रंखिदा थांबून म्हणाली, "विमलभय्या तू रेडिओ स्टेशनकडे चाललास होय. बरं, तू जा, शब्बखैर (गुडनाईट)" आणि मग ती त्या संध्या-प्रकाशांत एकटीच चालू लागली. तिचें मन काम करीत नव्हतें. पाय मात्र तिला सारखे पुढे घेऊन चालले होते.

चालतचालत ती औट्राम रोडवर आली. नंतर ती एका प्रशस्त वाड्यासमोर आली. हें घर आपण कुठेतरी पाहिलें आहे असे तिला वाटू लागले. हें आपलें गुफरान मंजिल तर नाहीना, अशी तिच्या भ्रांत मनांत ओझरती कल्पना येऊन शून्य मनाने आणि शून्य नेत्रांनी रंखिदा, करवाहा राजाची राजकुमारी रंखिदा, आपल्या वाड्याच्या आवारांत आली. वाड्याचें रिसेटलमेंटमध्ये (शरणार्थींची पुनर्वसाहत) रूपांतर झालें होतें.

या वेडसर मुलीला पाहून दारावरचा पहारेकरी म्हणाला, "श्रीमतीजी, महिलांचें रिसेटलमेंट ऑफिस अमीनाबादमध्ये उघडण्यांत

आलें आहे. हें ऑफीस पुरुषांच्या रिसेटलमेंटचें आहे. तुम्हाला काय हवे असेल तर तेथे जा. तेथे तुम्हाला सकाळी दहानंतर अधिकारी भेटतील." इतकें म्हणून तो बाजूला झाला.

रुख्खादा शून्य मनाने चोहोकडे पाहत तेथेच उभी राहिली. बाहेर सडकेवर गडद धुकें पसरलें होतें. अंगाला झोंबणारे वारे तीव्र गतीने वाहत होते.

वा बुलबुल पक्ष्या, तुझ्यांत आणि माझ्यांत काय भेद आहे हें मी स्पष्ट सांगतो. तुझे दुःख वैयक्तिक आहे आणि माझे दुःख या युगाचें दुःख आहे.

मैं वो साफ़हीन कहूँ जो है फ़रक़ मुझ मे तुझ मे ।
तिरा दर्द दर्दे तनहा, मिरा राम रामे ज़माना ।

क्रतरे से गुहर होने तक

अर्थात्

जलबिंदूपासून मौक्तिकापर्यंत

आईचा मृत्यु झाल्यावर आठ दहा वर्षांची अनीस बानू आपले मामा अबिदअली यांच्याकडे नूरनगर येथे राहण्यास आली. तिचा बाप कासिम अली याने दुसरें लग्न केलें. अनीसची सावत्र आई कुलसूम बेगम म्हणजे मत्सरी, भांडखोर, आणि उथळ स्वभावाची निघाली. तिच्या पोटीं गजाल आणि सीमा या मुली आणि अन्वर हा मुलगा हीं अपत्यें कासिम अलीला झालीं. पेन्शन घेतल्यावर कासिम अली बायकापोरांना घेऊन नूरनगर येथे आपल्या वडिलार्जित घरांत राहावयास आले. बायकोच्या कजाग स्वभावामुळे कासिम अलीला जीव नकोसा झाला होता. पण त्यांचा स्वभाव सोशिक असल्यामुळे ते भांडखोर आणि तरुण बायकोला घेऊन कसाबसा संसाराचा गाडा हांकीत होते.

मामाच्या कृपाछत्राखाली अनीस बानूचें शिक्षण उत्तम प्रकारें झालें. फार्सी, उर्दू, इंग्रजी इत्यादि भाषांत ती प्रवीण झाली. तिला काव्याचा नाद लागला. हळुहळू तिच्या कविता प्रसिद्ध होऊ लागल्या. ती दिसण्यांत सुंदर होती. तिचे मामा राष्ट्रीय वृत्तीचे असल्यामुळे तेच संस्कार तिच्या मनावर बिंबले.

अनीस बानू वीस वर्षांची झाली तों तिच्या लग्नाची काळजी तिच्या मामांना लागली. तिला अनेक स्थळें सांगून आलीं पण तिच्या मामांना तीं पटलीं नाहीत. अगदी अनपेक्षितपणे इक्बाल हसनने तिला मागणी घातली.

इक्बाल हसन हा वयाने अनीसच्या मानाने मोठा होता. यूरोपमध्ये शिक्षण घेऊन आल्यानंतर इक्बाल हसन राष्ट्रीय चळवळींत पडला.

घरच्या लोकांनी त्याला लग्न करण्यास सांगितले. पण त्याने तिकडे लक्ष दिलें नाही. त्याची राहाणी अत्यंत साधी होती. विलायतेहून आल्यानंतर त्याने सुटाबुटाचा पोषाक टाकून देऊन खादी वापरण्यास सुरवात केली. समाजशास्त्र, राजकारण, अर्थशास्त्र इत्यादि विषयांवर पुस्तकें लिहून त्याने बरेंच नांव कमाविलें होतें. पण केवळ ग्रंथलेखनावर मिळणारें उत्पन्न वेताचेंच असल्यामुळे इक्वाल हसनची सांपत्तिक स्थिति विशेष चांगली नव्हती. घरांत परित्यक्ता बहीण आणि तिचीं मुलें त्याच्या आश्रयाखाली होतीं. शिवाय आपल्या कष्टांत सहभागी होणारी, सुशिक्षित पण फॅशन आणि नखरे न करणारी अशी मुलगी मिळावी कशी ? या कारणांनी त्याने लग्नाचा विचार टाकून दिला होता. पण अनीसची ओळख होताच त्याचे विचार विवाहाकडे वळू लागले. त्याने अनीसला मागणी घातली.

लोकांना आश्चर्य वाटलें. इक्वाल हसन वयस्कर आहे, काँग्रेस-पक्षाचा आहे. त्याचें कुटुंब मोठें आहे. चळवळीचा स्वभावामुळे एखादे दिवशीं तो तुरुंगांत जाईल असे आक्षेप त्यांनी काढले. पण अनीसला हें स्थळ पसंत पडलें आणि दोघांचा विवाह झाला.

सुरवातीला अनीसला इक्वाल हसनच्या बहिणीचा सासुरवास भोगावा लागला. पण अनीस जितकी प्रेमळ तितकीच करारी असल्यामुळे बहिणीचें कांही चाललें नाही. अनीस तिचा आदर करी आणि तिच्या मुलांची काळजी घेई; पण घराची ती मालकीण होती, दासी नव्हे हें तिने आपल्या नणंदेच्या लक्षांत लवकरच आणून दिलें. अनीसने अक्षरशः कोंड्याचा मांडा करून संसार उत्तम रीतीने चालविला.

लग्नानंतर तीन वर्षांनी अनीसला दिवस गेले. पण दुर्दैवाने मूल जन्मताच मेलें. या बाळंतपणांत अनीस फार आजारी पडली. या आजारांत इक्वाल हसनने बायकोची इतकी सेवा केली की सर्वांना आश्चर्य वाटलें. कोई बीबी के लिये भी इस तरह जान दे सकता है ? त्यानंतर अनीसला मूल झालेंच नाही. याचें त्या दोघांनाहि अतिशय दुःख होतें. पण त्याविषयी तीं कधी बोलत नसत.

यानंतर थोड्याच काळांत अनीसच्या सासऱ्याचा मृत्यु झाला. पुढे दोन वर्षांनी तिची नणंद, आपली दोन्ही मुलें अनीसच्या हातीं देऊन, मृत्यू पावली. अनीसने तिचा योग्य तो मान राखून तिची सेवा केली त्यामुळे ती विरघळून गेली होती. मरताना तिने अनीसला म्हटले, “सून-बाई, हीं पोरें तुझींच आहेत. तीं मातृहीन आहेत याची त्यांना जाणीव देऊ नकोस.” “दुल्हन, वच्चे तुम्हारे हीं हैं. उन्हे महसूस न देने होना के वे वे मांके हैं.”

इक्बाल हसन आणि अनीस हें एक आदर्श दांपत्य होतें. आपल्या तुटपुंज्या उत्पन्नांत, आप्तेष्टांचा परामर्श, आल्यागेल्यांचें आदरतिथ्य इत्यादि गोष्टींत तीं दोघे कोणत्याच प्रकारचें उणें पडू देत नसत. त्यांचें घर दिल्लीला होतें. नणंद मेल्यानंतर तिच्या नवऱ्याने आपलीं मुलें आपल्याकडे नेलीं. पण इकडे अनीसच्या बापाचा मृत्यु झाला. त्याच्या आजारांत त्याची बेजाबदार बायको कुलसूम बेगम ही आपल्या श्रीमंत बहिणीकडे लखनौला ठाण मांडून बसली. अनीसचे वडील बिचारे सारे कांही सहन करीत. शेवटीं आजार बळावला तेव्हा ती मोठ्या कष्टाने लखनौहून परत आली. अनीस पण दिल्लीहून नूरनगरला आली. बापाचे हाल तिला पाहवतना. त्याचवेळीं अनीसची सावत्र बहिण गजाल ही मॅट्रिकच्या परिक्षेंत पहिल्या वर्गांत पास झाल्याची बातमी आली. अनीसच्या बापाने, कासिम अलीने, मरतांना आपल्या बायकोचा आणि मुलांचा शक्य तितका परामर्श घेण्यास तिला बजावलें आणि अनीसने अश्रुपूर्ण नयनाने होकार दिल्यानंतर समाधानाने प्राण सोडला.

बापाच्या मृत्यूनंतर अनीस कुलसूम बेगम आणि तिच्या मुलांना, आपल्या सावत्र भावंडांना, दिल्लीस घेऊन आली. घर लहान असल्यामुळे अडचण होत होती. त्यांत इक्बाल हसनचा मित्र शुजाअत याचा मुलगा सलमान हा एम्. ए. पास करून नोकरीच्या साठी खटपट करण्याकरिता त्यांच्याकडे येऊन राहिला होता. त्याच्या घरीं त्याची आई आणि तीन बहिणी होत्या. नोकरी मिळाल्यावर त्यांना बोलावून वेगळें बिऱ्हाड करावें असा त्याचा बेत होता. सलमानचें वय चोवीस वर्षांचें होतें. तो

दिसण्यांत देखणा होता. चेहऱ्यावर बुद्धिमत्तेची झांक होती. तो जितका बुद्धिमान तितकाच विनयशील होता. इक्वाल हसन आणि अनीस त्याला जीव की प्राण करीत.

अनीसची सावत्र बहिण गजाल ही आता कालेजांत जाऊ लागली. सलमानला नियोजन खात्यांत अडीचशेंची नोकरी मिळाली. मग त्याने आपली आई आणि बहिणी यांना बोलावून घेतले आणि जवळच स्वतंत्र विन्हाड केले. पण अनीसच्या घरीं त्यांचें येणेंजाणें असें. सलमानच्या बहिणी अख्तरी आणि नजहत यांची अनीसच्या सावत्र बहिणी गजाल आणि सीमा यांच्याशीं लवकरच गट्टी जमली. या सर्व पोरींनी अनीसच्या उत्तेजनाने एक महिलामंडल चालू केले. त्यांत करमणुकीचे कार्यक्रम होत. याशिवाय महिलांनी साक्षरतेचे वर्गहि चालू केले. सलमान आणि त्याच्या मित्रांनीहि त्याच धर्तीवर जवळच एक युवक मंडळ स्थापन केले.

मुलाला नोकरी मिळाली म्हणून सलमानच्या आईने मोलूद (आपल्या-कडील सत्यनारायणासारखा) समारंभ साजरा केला. गजाल, अख्तरी, वगैरे पोरी आधीपासूनच एकत्र जमल्या होत्या. पाहुणे मंडळी येण्यास आवकाश आहे हें पाहून पोरींनी बॅडमिग्टनचा खेळ लाविला. इतक्यांत सलमान तेथे आला. त्याला पोरींनी खेळांत ओढले. आता गजाल आणि सलमान यांत स्पर्धा लागली. प्रथम प्रथम सलमान बेफिक्रीने खेळत होता. पोरींना हरविणे काय कठीण आहे असे त्याला वाटले. इकडे गजालला चेव आला. तिने आपल्या बुटाचे बंद व्यवस्थित बांधले. पदर नीट आवळला, आणि पाठीवर व छातीवर रुळणाऱ्या स्वैर केसांचा अंबाडा बांधला आणि ती निर्धाराने खेळू लागली.

संध्याकाळ होऊ लागली. क्षितिजावर सूर्याच्या सोनेरी किरणांमुळे आकर्षक रंग पसरले होते. खेळांत जय मिळावा म्हणून गजाल आणि सलमान आपापल्या परीने प्रयत्न करीत होतीं. खेळण्याच्या श्रमाने दोघे घामाघूम झाले होते. सलमानचे केस वारंवार कपाळावर येत. तो त्यांना वरचेवर झटकौ. गजालवा अंबाडा सुटून तिचे केस पुन्हा मानेवर आणि

वक्षस्थळावर नाचू लागले. चेंडूच्या हालचालींबरोबर तिच्या काळ्याभोर डोळ्यांची उघडझांप होत होती ती अतिशय आकर्षक दिसत होती. खेळ जिंकण्याच्या इर्षेत तिला कशाचीच शुद्ध नव्हती.

शेवटी तिने खेळ जिंकला. कांहीसा संकोच, किंचित् हर्ष आणि कांहीसा एक अननुभूत भाव याने सलमानचा चेहरा मोठा आकर्षक दिसत होता. त्याने पुढे होऊन गजालचें अभिनंदन केले आणि म्हटले 'मुबारक हो साथी. हाथ मिलाव.' गजालने लाजत लाजत आपला हात पुढे केला. एक क्षणाकरिता सलमानने गजालचा नाजूक हात हातांत धरला. तो हात घामाने भिजलेला आणि श्रमाने गुलाबी बनला होता. सलमानला वाटले जणू आपण एक नुकतेंच उमललेले कमलपुष्प हातांत धरले आहे. त्याने हसून म्हटले, 'मी हरलो, पण कवि मीरच्या ओळी आठवतात ना ? मुकाबला तो दिले नातुवांने खूब किया !' दुवळें हृदय लढले मात्र शर्हीने. त्या दिवसापासून सलमानचें मन गजालकडे ओढले जाऊं लागलें.

लवकरच गजाल इंटरची परीक्षा उत्तीर्ण झाली. पण कुलसूम बेगमने विनाकारण अनीसशीं भांडण उरकून काढले. त्यामुळे गजालला आपले शिक्षण थांबवून रेडियोस्टेशनमध्ये नोकरी पत्करावी लागली. तेथे जफर भारती नांवाचा एक लफंगा कवि तिला भेटला. गजालची मावस बहीण लालारुख होती. तिला त्याने नादी लाविले होते. सर्वांची समजूत की लालारुखचा आणि जफर भारती यांचा वाङ्निश्चय झाला आहे. पण लालारुख पूर्णपणे फसून तिला दिवस गेले आणि ती कलकत्याला जाऊन राहिली. तेथे तिला मुलगी झाली. लालारुखला तशीच टाकून जफर भारती पळून दिल्लीला आला होता. आणि रेडियोंत कामाला लागला होता. गजाल लालारुखबरोबर काश्मीरला एकदा गेली असताना लालारुखच्या बरोबर जफर भारती होता. ती ओळख आता रेडियो स्टेशनवर गजाल कामाला लागली असता जफर भारतीने दाखवून कुलसूम बेगमच्या घरीं येजा सुरू केली.

इकडे अनीसला कित्येक वर्षांनंतर पुन्हा दिवस गेले. पण तिला अनेमिया झाल्यामुळे इक्वाल हसन तिला मुंबईला आपला मित्र चंद्रकांत

याच्याकडे घेऊन आला. चंद्रकांत आणि इक्बाल हसन हे दोघे विद्यार्थि-
दशेंत एकत्र होते. विलायतेहून परत आल्यावर चंद्रकांत मुंबई विद्यापी-
ठांत समाजशास्त्राचा प्राध्यापक झाला आणि इक्बाल हसन दिल्लींत
साहित्य सेवेकडे वळला. अनीसचें बाळंतपण मुंबईत करण्याचें ठरलें तेव्हा
चंद्रकांतने उभयतांना मुंबईस आपल्या घरीं येऊन राहण्याचें मोठें अग-
त्याचें आमंत्रण दिलें. चंद्रकांताचें घर दादरला समुद्राच्या कांठावर होतें.
तेथे इक्बाल हसन आणि अनीस येऊन दाखल झालीं.

पहिले दोन महिने आनंदांत गेले. अनीसला मातृत्वाची विलक्षण
ओढ लागली होती. पण तिची प्रकृति एकाएकी बिघडली. ती इतकी की
तिला ऑपरेशनकरिता दवाखान्यांत हलवावे लागले. ऑपरेशन झाल्यावर
मूल जिवंत निघालें. नर्सने अनीसपाशीं मुलाला आणून निजविलें. अनीसला
शुद्ध आली तो जवळ निजलेल्या मुलाला तिने पाहिले. तिचा तो त्यावेळचा
आनंद काय वर्णावा ! तिने पाहिले, एक चिमणा देवदूत आपल्या गोल गोल
डोळ्यांनी तिच्याकडे टक लावून पाहात आहे. त्याच्याकडे पाहून अनीसला
जो आनंद, जी शांति आणि जें समाधान लाभलें त्याचें वर्णन करणें
अशक्य आहे. ती कांही बोलण्यास गेली पण ओठांतून शब्द बाहेर पडले
नाहीत. तिने लेकराला जोराने आपल्या कुशींत ओढलें. किती
तरी वेळ ती त्या बालकावर आपल्या ममतेचे अमूल्य मोती ओवाळून
टाकीत होती. तिच्या डोळ्यांतून अश्रूंची धार लागली होती. शेवटी तिच्या
तोंडून शब्द निघाले, “परमेश्वरा, तुझे आभार कसे मानूं. मौला, किस
तरह तेरा शुकर अदा करूं.”

पण हाय, मूल दुसऱ्या दिवशीं गेलें. आपल्या आईने आपल्याला
एकदा डोळे भरून पहावे आणि मग जन्मभर आपल्या नेत्रांत बसवावें
एवढ्याकरिताच जणू तो चिमणा एक दिवसाकरिता जिवंत राहिला होता.

मुलाला दफन करून इक्बाल हसन परत आला. आपल्या पत्नीला
मूल नसल्याचें किती दुःख आहे हें त्याला माहित होते. तिची काय
अवस्था होईल या कल्पनेनेच त्याचें हृदय विदीर्ण होई. पण अनीसने
म्हटले, “इक्बाल, मेरे सरताज, बैठ जाइये, मैं अच्छी हूं. मला माहित

आहे, मुलाला आपल्या हाताने मातींत पुरतांना तुम्हाला काय वाटलें असेल ? याची मला कल्पना आहे. पण आपल्याला हें सगळें सहन केलें पाहिजे. पैगंबराचे नातू इमान हुसेन यांनी करवल्याच्या मैदानावर आपल्या हातांनी आपल्या मुलाला, अली असगरला पुरलेंच ना. मला माहित आहे आता मला यापुढे मुलें होणार नाहीत. माझें मूल जिवंत आहे. मेरे जिगर के दाग मे, मेरे दिल के दर्द मे, आंखोंकी रोशनी मे ! आता ममतेला भुकेलेलीं सगळीं बालकें मी माझीं समजेन, अब मै दुनिया के हर मामता के भूके बच्चे को अपना समझूंगी, सब बच्चे मेरे होंगे. मै सब की मां हूंगी. ” इक्वाल हसन आपल्या बायकोचा हात धरून तिच्या-कडे टक लावून पाहात होता. आज तिच्या स्वभावाचा एक उदात्त भाग त्याला दृष्टीस पडला.

इक्वाल आणि अनीस दिल्लीला परत आलीं. आजारांत आणि बाळंतपणांत त्या कुटुंबाची थोडी बहुत असलेली पुंजी संपली होती. अनीसने आपला कवितासंग्रह छापण्यास घेतला. त्यांत तिने एका नवीन कवितेची भर घातली. कवितेचें नांव होतें, ‘मजरूह मामता’, दुःखी ममता. कवितेचा विषय खालीलप्रमाणे होता.

तिने लहानपणीं बाहुलीच्या रूपांत त्या बालकाला पाहिले. बाहुलीचा ती मुका घेई तेव्हा तिच्या नेत्रांत दिव्य प्रेमाची झांक दिसून येई. बाहुलीचे कपडे ती आपल्या अंगाशीं लावी त्यावेळी तिच्या हृदयांतून गोड लहरी दौडू लागत. ती पुढे तारुण्यांत आली. तिच्या स्वप्नांत आता आपण आपल्या जीवनसाथीबरोबर विहार करीत आहोत असे तिला दिसे. त्यांत सुद्धा आपल्या प्रियकराबरोबर एक चिमणा आणि गोड चेहरा तिला दिसू लागे. त्याचे नेत्र तिच्यावर प्रेमळ शरांचा वर्षाव करीत. आणि त्या शरांनी विद्ध होण्यांत तिला अनुपम आनंद होई.

आणि मग एक दिवस तिचें स्वप्न साकार झालें. तिचा विवाह झाला. तिला आयुष्याचा जोडीदार लाभला. त्याच्या बाहुपाशांत ती जाई त्यावेळीहि तिला आपल्या प्राणसख्याच्या मागे चिमण्या कामदेवाची मदनाची मूर्ति दिसे. आणि मग तें स्वप्न साकार होऊन आपल्या कुशींत

एक बालक केव्हा खेळू लागेल अशी हरहर तिला लागली. पण हाय, वर्षामागून वर्षे गेलीं पण तिच्या आशावृक्षाला फळें लागलीं नाहीत. ती दिवसेंदिवस निराश बनू लागली. आपली वेळ अशीच करपून जाणार की काय असे तिला वाटू लागले.

पण एके दिवशीं तिला वाटले की आपण माता बनणार आहोत. तिची स्थिति अवर्णनीय झाली. पण तिला शंका कुशंकांनी भंडावून सोडले. हें भाग्य आपल्या नशिबीं आहे काय? पण तिला पुन्हा वाटे की अनादि काळापासून अनंत मातांना या परमेश्वरी कृपेचा लाभ होत आला आहे. मानवाला श्वासोच्छ्वासासाठी हवेची आवश्यकता आहे. तहान भागविण्यासाठी पाणी हवें आहे. म्हणून परमेश्वराने ती इतकी स्वस्त केलीं आहेत. आणि स्त्रीच्या ममतेची भूक भागविण्याकरिता वाळाचें प्रेम आवश्यक आहे. परमेश्वर प्रारंभापासूनच स्त्रीला हें दान देत आला आहे. तो आपल्याला का नाही देणार? अवश्य देईल. शेवटी तो दिवस उगवला. तिने आपल्या कुशींत झोपलेल्या बालकाला पाहिलें. तोच तो निष्पाप, देवदूताचा चेहरा! ज्याचीं स्वप्ने ती लहानपणीं बाहुलीच्या रूपांत पाहात होती तोच तो चेहरा!

पण हाय, तें बालक गेलें. पण त्याने आपलें कार्य पुरें केलें. ममतेची भूक त्याने भागविली, प्रेमाच्या तृषार्त भूमीचें त्याने सिंचन केलें. दिव्य प्रेमाचा संदेश त्याने दिला. त्याने जणू तिला समजावून सांगितले की स्त्री म्हणजे प्रेम, स्त्री म्हणजे ममता, स्त्री ही माता आहे, ती शांति आणि कारुण्य यांची मूर्ति आहे. ती हें जग घडविणारी आहे. हें जग-ज्यांत मानवतेचा विकास होईल, जेथे प्रेम आणि ममता यांचें प्रभुत्व राहिल.

नाही, तिचा बाळ मेला नाही. तो अमर आहे. त्याचा संदेश अमर आहे. त्या संदेशाच्या प्रकाशांत मातेचें अंतःकरण विश्वांतील सान्या अनाथ अपंग निराश्रित बालकांविषयी अपार कारुण्याने भरून गेलें.

ही कविता प्रसिद्ध झाली आणि त्यामुळे अनीसला सान्या हिंदुस्थानांत प्रसिद्धि मिळाली. तिला देशांतील सर्व भागांतून मुशाहिन्याचीं

आमंत्रणें येऊ लागलीं. तिच्या काव्यगायनाला लोक हजारांनी जमू लागले. ती आता भारतांतील एक श्रेष्ठ विदुषी म्हणून ओळखली जाऊ लागली. उर्दू साहित्य संमेलनाचें तिला अध्यक्षपद लाभलें. तिच्या लेखांना आणि कवितांना मोठ्या प्रमाणांत मागणी येऊ लागली. पण प्रसिद्धि मिळूनहि तिने आपला विनय, आपल्या स्वभावांतील मार्दव, यांचा त्याग केला नाही. ती आपल्या संसारांत गर्क राहून आपल्या भोंवती वावरणाऱ्या व्यक्तींच्या सुखदुःखांत समरस होत राहिली.

इकडे गजालने रेडियोची नोकरी सांभाळून संगीतशास्त्राचें शिक्षण घेतलें. लवकरच ती गायनांत तरबेज झाली. एक दिवस तिने अनीसच्या आग्रहावरून घरांत गाण्याचा कार्यक्रम केला. तंबोरा हातांत घेऊन ती गायनांत गर्क होती त्याच वेळी सलमान खोलीच्या बाहेर उभा राहून तें दृश्य पाहात होता. तिची तंद्री, तिच्या कंठांतून निघणारे गोड सुर, तिच्या चेहऱ्यावरचे उमटणारे विविध भाव यांनी सलमान मुग्ध होऊन गेला. 'अरे, ही कोण आहे, ही आकाशांतील अप्सरा, ये अस्मान की हूर, ही गानदेवता, ये मोसीकी की देवी, तिच्या चेहऱ्यावर हें तेज, उसके चेहरे पर ये रोशनी, तिच्या गाण्यांत ही जादू, उसके झंकार मे ये सहर, ही माझ्या नजरेंतून आजपर्यंत लपली कशी होती?' ते सुंदर डोळे, ये हसीन आंखें, ती नाजूक बोटें, ये नाजूक उंगलियां, तें आकर्षक सौंदर्य, ये दिलकश हुस्न, हीं सर्व त्याला आजपर्यंत जाणवलीं कशी नाहीत ?

गाणें थांबलें आणि सलमान भानावर आला. अनीसने गजालला आपल्या छातीशीं धरून म्हटलें, "वाह वाह माशाल्ला, तुम तो बहोत अच्छा गाने लगी हो." सलमानने पुढे होऊन तिची स्तुति केली. आता मात्र गजाल सलमानची हृदयदेवता बनली.

पण जफर भारतीचा लोचटपणा हळुहळू वाढत चालला. कुलसुम बेगमला त्याची विशेष माहिती नसल्यामुळे ती त्याला उत्तेजन देऊ लागली हें अनीसला आवडलें नाही. गजाललाहि वाटे अनीस विनाकारण जफर भारतीवद्दल संशय घेत आहे. यांतूनच कुलसुम बेगम आणि गजाल यांनी वेगळें बिऱ्हाड केलें.

इकडे एक वेगळीच घटना झाली. सलमानची बहीण अख्तरी एका लफंग्या माणसाच्या नादी लागून फसली. शमीम त्या माणसाचें नांव. अख्तरीला दिवस गेले. सलमानला अतिशय दुःख झालें. त्याने अनीसला ही हकीकत सांगितली. मग इक्बाल हसन आणि अनीस यांनी शमीमला बोलावून झाडले. इक्बास हसनने त्याची छीः थू करून त्याला सांगितले की अख्तरीशीं लग्न लाविलें नाही तर तुझी खैर नाही. या भीतीने तो लग्नाला कबूल झाला आणि अशा रीतीने पुढाकार घेऊन अनीस आणि इक्बाल हसननी सलमानवरचें संकट टाळलें.

सलमानचें प्रेम गजालवर होतें. पण त्याला तिला विचारण्याची हिंमत होईना. त्याला वाटे गजालचें लक्ष जाफरवर आहे. वास्तविक तसे नव्हते. पण त्या बेजबाबदार माणसाने बाहेर खूपच प्रचार केला की गजाल आपल्यावर आशक आहे. सलमान आणि गजाल यांची ऑफिसला जाताना नेहमी गांठ पडे पण त्याच्या संकोची स्वभावामुळे तिला आपलें प्रेम व्यक्त करून दाखविणें जमेना. इकडे जाफरने एके दिवशीं आपल्या लोचटपणाचा कहर केला.

त्या दिवशीं गजालला त्याने बसमध्ये गांठून म्हटले, “गजाल, मेरी प्यारी गजाल, तुम क्यों मुझसे खपा हो ! मेरी जान, मैं तुम्हारे बगैर जिंदा नहीं रह सकता. मुझे कुबूल करले, मेरी प्यारी गजाल.”

गजालला हा भयंकर धक्का बसला. जफर असे वागेल, अशी तिला कल्पना नव्हती. ती उसळून म्हणाली “आप होश में तो हैं, लालाखुशीं तुमचा वाङ्निश्चय झाला आहे हें लक्षांत नाही काय ? ” यावर तो बेशरम म्हणतो काय, की “ती श्रीमंताची लाडकी लेक. मी गरीब कवि. तिने मला लाथाडले. तूं माझा स्वीकार कर.”

सुदैवाने तितक्यांत बसस्टॉप आला आणि गजाल झपाट्याने बसमधून उतरून घराकडे चालू झाली. पण जफर अशाने गप्प बसणारा नव्हता. एका शनिवारी दुपारी दोन वाजता आपलें आफिसचें काम संपवून घरी येण्यापूर्वी ती आपली मैत्रीण रीता हिच्या घरी गेली. तो ड्राइंगरूममध्ये तिला जफर दिसला. रीता तेथे नव्हती. तिला एकटी

पाहून त्या नराधमाने तिच्यावर झडप घातली. त्याने तिला एकदम आपल्या बाहुपाशांत जोराने कवटाळून धरली. गजालने सगळी शक्ति एकवटून त्याला ढकलले. त्याचा तोल जाऊन तो स्टुलाला अडखळून पडला. गजालने त्वेषाने त्याला लाथा मारल्या आणि ओरडली “गुंडा, बदमाश.” इतके म्हणून ती तडक घरांतून बाहेर पडली.

गजाल कशीवशी आपल्या घरीं आली. त्या प्रसंगाच्या धक्याने ती इतकी आजारी पडली की ही पोर आता हातची जाते की काय असे अनीसला वाटू लागले. पण अनीसच्या श्शुश्रेषेने ती हळुहळू बरी होऊ लागली. इकडे जफरने उलट प्रचार सुरू केला की आपण गजालचें प्रेम अव्हेरिलें म्हणून ती त्या धक्क्याने आजारी पडली आहे. हें ऐकून तर सलमानला गजालबद्दल निराशा वाटू लागली. त्याने हिऱ्या करून आपलें गजालवरील प्रेम अनीसच्या समोर व्यक्त केलें. अनीस सलमानची इच्छा पूर्ण करण्याकरिता योग्य वेळेची वाट पाहू लागली.

याच सुमारास इक्वाल हसनची नेमणूक परदेशांत शैक्षणिक सल्लागार म्हणून करण्याचें शिक्षणखात्यातर्फे घाटत होते. त्यावर इक्वाल हसनने अद्याप निर्णय घेतला नव्हता.

एक दिवस इक्वाल हसन आणि अनीस जामेमिलियाच्या वाजूने यमुनेच्या काठावर सहूल करण्यास गेलीं. तेथे इक्वालने तिला सांगितले की यूनेस्कोमध्ये फ्रेंच आणि इतर भाषांतून भारतीय भाषांत अनुवाद करण्याच्या कामावर आपली योजना झाली असून तें अबुल कलाम आजाद यांनी आपल्या संमतीवर सोंपविलें आहे. ही नेमणूक पांच वर्षांकरिता होणार असून मासिक वेतन पांच हजार रुपये राहिल.

आपल्याला यूरोपला जाण्यास मिळेल या कल्पनेने अनीसचा आनंद गगनांत मावेना. तिच्या भावनांचा आवेग अनावर झाला. ती म्हणाली, “अहाहा किती वरें होईल ! मी यूरोपांतील निरनिराळे देश पाहीन. मी फ्रेंच, जर्मन इत्यादि भाषा शिकेन, मी त्यांतील साहित्याचा अभ्यास करीन, मी कलांचे उत्तमोत्तम नमुने पाहीन. पण हें सारें घडून येईल ना ?

मी कांही कृतन्ध नाही. जीवनांत मला पुष्कळ मिळालें आहे. तुमच्यासारखा गुणी आणि कौतुक करणारा पति लाभला, लौकिक आणि मानसन्मान मिळाला, आप्तेष्टांचें प्रेम लाभलें, मला पुष्कळ मिळालें. पण, मला मूलबाळ नाही. आता निदान जगप्रवासाची हास तरी फिटावी असें वाटतें.”

संध्याकाळी परत फिरताना तीं दोघे अत्यंत समाधानांत होतीं.

आता सलमानच्याहि लक्षांत आलें की जफर भारती हा उलटचा काळजाचा आहे. त्याने दिल्लींत व इतर ठिकाणींहि असेच घंदे करण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा त्याला अशी तंबी मिळाली की तो दिल्ली सोडून पळून गेला.

गजालचें मन आता सलमानकडे झुकू लागलें होतें, पण जफरने केलेल्या अधिक प्रसंगाने ती इतकी शरमिदी झाली होती की तिला या दृष्टीने विचार करणे अशक्य होते. शेवटी अनीसची चुलत नणंद नाजिरा आणि तिचा नवरा अख्तर यांनी युक्तीने त्या दोघांना परिणिता सिनेमा पाहण्यास नेले आणि त्यांना जवळ जवळ बसण्यास लावून स्वतः दुसरीकडे निसटले. चित्रपट सुरू झाला. थोड्या वेळाने चित्रपटांतील पोरी बाहुला-बाहुलीचें लग्नाचें गाणें म्हणू लागल्या.

“गोरे गोरे हातां में मेंहंदी रचायेके, गले में गजरा डाल के चलो दुल्हनिया पिया से मिलने, छोटासा घूँघट निकालके”

इकडे सलमान गजालकडे अनिमिष नेत्रांनी पाहात होता. त्याने आपलें तोंड अगदी तिच्याजवळ आणलें. त्याचा उष्ण श्वास तिच्या गालाला जाणवू लागला. तिने त्याच्याकडे वळून म्हटलें, ‘काय आहे?’ सलमानचा निर्धार पुन्हा डळमळला. पण थोड्या वेळाने चित्रपटांत पुन्हा गाणें सुरू झालें.

चली राधेराणी अंखियो में पानी
अपने मोहन से मुखडा मोड के

आता मात्र सलमानने तिच्या हातावर हात ठेविला. तिने त्याच्याकडे चमकून पाहिले. दोघांच्या नजरा परस्परांशीं भिडल्या. प्रेमाची वीज जणू

त्यांमधून बाहेर पडत होती. गजालने लाजून आपली दृष्टि खाली वळविली. तिच्या कानांत सलमानचे शब्द पडू लागले.

“गजाल, माझी गजाल, माझी होशील ना.”

गजालच्या चेहऱ्यावर प्रेमाचे मधुर आणि अवर्णनीय भाव उमटले होते. तिने हळूच म्हटले, “मला काय माहीत. अनीसला विचारा.”

“मी तिला विचारले आहे. तुझी मर्जी काय आहे ?”

“अनीसला कबूल असेल तर माझी तयारी आहे.” इतके म्हणून गजालने तोंड झाकून घेतलें.

अहाहा, तो दिव्य क्षण ! आपल्या प्रेयसीच्या तोंडुन होकार ऐकून सलमानला आनंदाने अस्मान ठेंगणें झालें.

गजाल आणि सलमानचें लग्न मोठ्या धुमधडाक्याने झालें. त्यानंतर इकबाल हसन आणि अनीस हीं यूरोपला जाण्यास निघालीं. आज अनीसला अत्यंत समाधानाचा क्षण होता. तिला आपल्या आयुष्यांतील घटनांची आठवण झाली. कधी न विसरता येणाऱ्या त्या आठवणी ! जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर तिला किती अडचणींना तोंड द्यावें लागलें, जबाबदाऱ्या पार करतांना कितीची मनधरणी करावी लागली, किती जणांचीं बोलणीं सहन करावीं लागलीं ! पण त्या सगळ्या दिव्यांतून ती आपल्या पतीच्या साहाय्याने बाहेर पडली. आता हा यूरोपचा प्रवास ! परमेश्वर करील तर उरलेलें आयुष्यहि असेंच सुखासमाधानांत जाईल.

इकबाल हसन आणि अनीस यांना घेऊन विमानाने दिल्ली सोडली. थोड्याच वेळांत शहर दिसेनासें झालें. इकबालने अनीसचा हात हातांत घेऊन तिच्याकडे अत्यंत प्रेमळपणे पाहिले. त्याला वाटले, किती कष्टांतून जलबिंदूला जावे लागते तेव्हां कोठें त्याचें मौक्तिक वनतें. गालिवची ओळ त्याला आठवली.

“ देखें क्या गुजरे है कतरे से गुहर होने तक ”

विमान वेगाने यूरोपकडे धांव घेत होतें.

श ब न म

हैद्राबादच्या 'दकन आब्जर्वर' या इंग्रजी दैनिकाचा संपादक अर्शदखान याने नुकतेच येऊन पडलेले टपाल पाहिले. त्यांतून एक उर्दू मासिक त्याने उचलले. त्यांत हैद्राबाद आणि वृत्तपत्रे म्हणून एक लेख छापला होता. लेखिकेचे नांव होते 'शबनम.' या नांवाने त्याचे कुतूहल जागृत झाले. त्याने लेख वाचला. त्यांत वृत्तव्यवसायांतील एक प्रमुख व्यक्ति म्हणून त्याचा मोठा गौरवपूर्ण उल्लेख आला होता. लेख वाचून शबनमबद्दल अर्शदला हलकेसे आकर्षण वाटू लागले. त्याने आपला सहायक रशीदी यास विचारले, 'ही शबनम आहे तरी कोण ?'

'तुम्ही शबनमचे नांव ऐकले नाही ? आश्चर्य आहे' रशीदी म्हणाला. 'ती तर बरीच प्रसिद्ध आहे. अहो, नवाजिश अलीखान आहे ना' तो माझा मित्र आहे. तो औरंगाबादचा आणि शबनमहि तेथील. दोघांच्यांत चांगलाच रोमान्स होता.'

'मग लग्न झाले नाही काय?' अर्शदने विचारले.

'तीच तर मजा आहे,' रशीदी म्हणाला. "इ. स. १९३८ मधे औरंगाबादेस महिला परिषद झाली. अध्यक्षपद राजकन्या माह पैकर यांनी ग्रहण केले होते. त्यावेळी शबनमने तेथे भाषण केले. त्यावेळी ती म्याट्रिकमध्ये शिकत होती. नवाजिश अलीने तिला आपले भाषण तयार करण्यांत मदत केली. शबनमचे भाषण चांगलेच गाजले. तेव्हापासून शबनम आणि नवाजिश यांची ओळख झाली. पण लग्न झाले नाही. शबनमची आजी वेश्या होती असे म्हणतात. नवाजिशचे लग्न दुसरीकडे लागले. पण दोघांच्यांत पत्रव्यवहार होता. यानंतर शबनम इतर पुरुषाबरोबर फिरू लागली. तिने अनेकांना आपल्या नादी लाविले. नवाजिश अली हा औरंगाबाद येथे रेडियो केंद्रांत नोकर होता. त्याचा मुख्य अधि-

कारो मंजूर हसन याच्याशींहि शबनमचा संबंध आला. ती एम्. ए. झाली असून आता हैद्राबादेत आहे.”

त्या पोरीबद्दल रशीदीने अशा अनेक गोष्टी ऐकविल्या. अर्शदला तिच्याबद्दल आता आणखी कुतूहल वाटू लागलें. आपला गौरवपूर्ण उल्लेख केल्याबद्दल त्याने तिचे आभार मानले. तिचें उत्तर आलें. नंतर आपल्या वर्तमानपत्राच्या महिला विभागाकरिता कांही सूचना तिच्याकडून मिळाल्या म्हणून त्याने तिला आपल्या कचेरींत बोलाविलें. शबनमच्या पत्रावरून त्याला कळले की ती हैद्राबादच्या सेंट मेरी मॅगनालिन कान्व्हेन्ट स्कूलमध्ये उर्दूची शिक्षकीण होती.

आणि एक दिवस शबनम त्याच्या कचेरींत आली. अर्शदने पाहिले एक मध्यम बांध्याची आणि गव्हाळी रंगाची सडपातळ मुलगी उभी होती. पण अर्शदच्या मनांत भरला तो तिचा मुलायम चेहेरा. त्यांतल्या त्यांत तिच्या ओठावरील विलक्षण कोवळेपणा आणि माधुरी अर्शदला जाणवली. ती जेव्हा हंसे तेव्हा त्यांत कांहीसा गोड संकोच दिसून येई. इकडचें तिकडचें बोलणें झाल्यावर शबनम निघून गेली.

यानंतर शबनमने आपला लघुकथासंग्रह त्याला वाचण्यास दिला. फिह्रत तो एकदा त्याला भेटून गेली. मग त्याने तिला आवेगाच्या भरांत एक पत्र लिहिलें, त्यांत खालील दोन ओळी होत्या.

आज्जाये बदन सब मुज्तर हैं इस दिल के शहादत पाने से
लष्कर में तलातुम बरपा है सरदार के मारे जाने से

हृदय बळी गेलें त्यामुळे शरीराच्या सान्या अवयवांत कोलाहल माजला आहे. सेनापति गेल्यामुळे सैन्याची दाणादाण उडाली आहे.

पत्राचें तिने उत्तर दिलें नाही. त्यामुळे त्याने तिला आणखी एक पत्र पाठविलें. त्यांत कवीच्या खालील ओळी दिल्या होत्या.

साक्री सबब आखिर तिरी खामोश लबी का
गुस्सा तो नहीं मेरी ज़्यादा तलबी का ?

प्रिये, तुझ्या मुग्धतेचें कारण काय ? मी धाडसाचो मागणो केली या विचाराने तूं माझ्यावर रागावली तर नाहीस ना ?

याचेंहि उत्तर आलें नाहीं. मग मात्र शवनमगिवाय अर्शदला दुसरें कांही सुचेना. एकीकडे तिचें आकर्षण त्याला वाटे. तर दुसरीकडे तिच्यावद्दल निरनिराळ्या वातम्या कानावर येत त्यामुळे तो अस्वस्थ होई. कधी त्याला वाटे की नवाजिश अलीवरोवर तिचें संघटन वरेंच असावें; कधी वाटे की मंजूर हुसेन आणि शवनम यांचें आपसांत प्रेम असावें. या कल्पनेने तो अस्वस्थ होई.

अशा मनस्थितींत तब्वल एक वर्षाने पुन्हा शवनमचें पत्र आलें. त्याच्या वृत्तपत्रांत आपण एक लेखमाला देऊ तर ती छापण्याची तयारी आहे का असे तिने विचारले. आणि मग तिला उत्तर देताना त्याने आपली प्रेमकहाणी लिहिली. त्यांत आपण किती तळमळ सहन करीत दिवस घालवीत होतो, पत्रें पाठविलीं पण त्यांची उत्तरें आलीं नाहीत असे लिहिले.

दिला बहोत न उलझ, नामावर से क्या मैंने
यही कहाथा के जाना तो जाके रह जाना

वा हृदया, माझ्यावर चिडू नकोस. मी निरोप्याला पत्र देऊन तिच्याकडे पाठविलें. मी थोडेंच त्याला म्हटलें होतें तेथेच राहा म्हणून.

आणि मग शवनम त्याच्याकडे आली. इकडच्या तिकडच्या गोष्टी करून ती निघून गेली. तिची ओठ हळुवारपणे मुरडून बोलण्याची लकव, चेहेऱ्यावरील विलक्षण गोडवा, बोलतांना डोकें लववून बोलण्याची पद्धत अर्शदला भारी आवडली. ती निघून गेल्यावर अर्शदला वाटले की आपण दोघे एका क्षणांत जवळ आलो. त्याने तिला हळूच विचारले होते, "माझ्या पत्रांचीं उत्तरें का दिलीं नाहीत ?" यावर तिने डोळे लववून हलकें हास्य करून म्हटले होते, "मला वाटले इतकीं गोड पत्रें दुसऱ्या कुणाला तरी उद्देशून आहेत. मी त्यांच्या योग्य नव्हते, त्यामुळे मी उत्तर दिलें नाही. "

त्या रात्रीं शबनमच्या विलक्षण आकर्षणामुळे अर्शदला झोप येईना. त्याने मध्यरात्री विछान्यावरून उठून तिला पत्र लिहिलें त्यांत खालील कविता रचून पाठविली.

चांदनी रातींमें तारोंके दिये अक्सर जले
कुछ शरर आंखों की खाकिस्तर से मिल जुलकर जले
नूर है तुझ में महे कामिल जहन्नम मुझ में है
कौन सी आतिश से आहे सर्द व चश्मेतर जले

चांदण्या रात्रींत तारका पेटल्या, कांही ठिणग्या उडून डोळ्यांना भिडल्या आणि नेत्रांतील भाव घेऊन पेटल्या. हे चंद्रिके, तूं मूर्तिमंत तेज होय आणि मी म्हणजे अपवित्र स्थान. मग ज्यांनी पाणावलेले डोळे आणि थंड निश्वास पेटले ती आग कोणती होती वरे ?

यावर शबनमचें एक गोड पत्र आलें. तिने पत्राचा शेवट करताना म्हटले होते.

पतंवे खूर से है शबनम को फ़ना की तालीम

शबनम म्हणजे दंबबिंदू. सूर्याच्या किरणांनी ते नष्ट होतात. म्हणजे दंबबिंदूना सूर्यकिरणापासून, प्रेमांत स्वतःचे प्राण अर्पण करण्याचा धंदा मिळाला आहे.

नंतरच्या आठवड्यांत ती आली नाही. त्याच्या पुढील आठवड्यांत तो आपल्या कचेरीकडे येत असतां समोरच्या मोटारींत मंजूर हुसेन दिसला. मागच्या सीटवर शबनम होती. अर्शदला धक्का बसला. पण त्याबरोबरच त्याच्या डोक्यांत नव्याने एक विचार आला. ओहो! शबनम मंजूर हुसेनच्या मोटारींत! असेल; पण ती त्याची प्रेयसी असल्यास माझी पण प्रेयसी होऊ शकेल तर !

मंजूरने तिला अर्शदच्या आफिसमध्ये सोडली. अर्शदासाने गाडी पाठवितो म्हणून सांगून तो निघून गेला. अर्शदाने तिला म्हटले, 'शबनम, लोक मंजूर हुसेन आणि तुझा संबंध आहे असे म्हणतात.' यावर शबनम

म्हणाली, 'तें सर्व खोटें आहे. त्याची आणि आमच्या कुटुंबाची ओळख आहे म्हणून त्याचें आमच्याकडे येणें जाणें आहे.'

त्यावेळी तरी अर्शदचें शंका-समाधान झाल्यासारखें वाटलें. तिच्या मोहक अंगयष्टीने अर्शद प्रभावित झाला होता. ती गेल्यावर त्याने पत्र लिहून खालील ओळींतून आपल्या भावना व्यक्त केल्या.

कब तिरे हुस्न से बरहम सफ़े अय्याम नहीं
यां इबारत क्रुयूदे सहरो शाम नहीं

तुझ्या सौंदर्याने कोलाहल कधी होत नाही ? त्याला संध्या आणि सकाळ अशीं बंधनें थोडींच आहेत ?

यावर तिने पत्र लिहून म्हटले होते, 'तुमच्या पत्राने मला विलक्षण गोंधळांत पाडलें आहे. हा खेळ तुम्ही खेळत आहात यांत कांही तथ्य आहे का ?'

याला उत्तर देतांना अर्शदने आपल्या प्रेमभावना खालील शब्दांत व्यक्त केल्या होत्या.

मेरी शबनम, ये अक्रीदत, ये मुरव्वत, ये नियाज़
इक तेरी आरजूये रम के सिवा कुछ भी नहीं
अय मुझे सफ़हे हस्तीसे मिटानेवाली
मै तेरी काविशे मुबहम के सिवा कुछभी नहीं
सब कहा करते हैं खुशीदे क्रयामत जिसको
वो तिरे हुस्न के परचम् के सिवा कुछ भी नहीं
जिस्म हो रूह हो या ज़हन हो या हो तिरी याद
अब वो इक दर्दे मुजस्सिम के सिवा कुछ भी नहीं

माझी शबनम, या सर्व आकांक्षा, ही हरहर सर्व तुझ्याशिवाय निरर्थक आहेत. माझी शुद्ध हरण करणारी शबनम, मी तुझ्या सर्व धडपडींचें लक्ष्य आहे. याशिवाय मला अस्तित्व नाही. लोक ज्याला सूर्य

म्हणतात तो तर तुझ्या सौंदर्याचा ध्वज आहे. माझे शरीर, बुद्धि, आत्मा व आठवण ही सर्व मूर्तिमंत व्यथा बनली आहे.

याला दिलेल्या उत्तरांत तिने म्हटले, 'हें तूं कायं लिहिलेंस ? मी तुझे अस्तित्व नाहीसें करणारी कोण ? माझ्या निष्ठेने तुझे नुकसान होणार नाही एवढें लक्षांत राहू दे. तुझ्या पत्राने माझी शांति पार भंगून गेली. तुझा खेळ माझा जीव घेऊन राहिल अशी मला शंका येऊ लागली आहे.

देके इक प्यार भरा दिल मिरी किस्मत ने कहा
जा तिरी प्यार की दुनिया कभी आबाद न हो

दैवाने मला प्रेमाने व्यापलेलें हृदय देऊन म्हटले, जा, तुझे प्रेमाचें घर कधीच आबाद होणार नाही.'

पण या पत्राने अर्शादच्या पुरुषी वृत्तीला आनंद झाला. आता तो शिकारी बनला आणि शबनम सावज बनली. आता प्रेमाचें पर्व बदलून मीलनांचें पर्व सुरू झालें. जर तिच्या हृदयांत मंजूरची मूर्ति असेल तर ती मूर्ति भंगलीच पाहिजे. तिची निष्ठा आपल्याकडे वळली पाहिजे. आता तिच्या शरीराचें त्याला जबरदस्त आकर्षण वाटू लागलें होतें. त्याबरोबरच शबनमबद्दल त्याला आदरयुक्त आपुलकी वाटू लागली. त्याने तिला पत्र लिहिलें. त्याच्या उत्तरांत तिने लिहिलें होतें:

जीवन हें कोकिळेला गाणें, फुलांना हास्य आणि सुरूच्या झाडांना मर्यादा शिकवितें. ज्या प्रेमांत जीवन सुखी होईल तेंच प्रेम खरें प्रेम होय. मी तुझ्यावर प्रेम करते हे शब्द माझ्या तोंडून वदविण्याची धडपड कां ? न सांगतां हि समजू नये कां आणि समजत नसेल तर त्याचा उच्चारहि करावयास नको !

आणि नंतर त्यांची गांठ पडली तेव्हा दोघांच्यांत संकोच निर्माण झाला होता. बोलतांना ती आपलें शरबती डोकें लववून बोले. 'माझ्यावर प्रेम आहेना' या प्रश्नाला तिने उत्तर दिलें की 'मला तुझ्याबद्दल निष्ठा

चाटते. हें ऐकून तो चिडला आणि म्हणाला, “मला स्पष्ट उत्तर हवें आहे.” मग तिने म्हटले, “हो, माझें प्रेम आहे.”

हे शब्द ऐकून अर्शदच्या शरीरांत जणू धीज घुसली. तो म्हणाला, “शबनम, येथे आफिसमध्ये मोकळेपणाने बोलता येत नाही. आपण कुठे-तरी एकत्र दोन तीन तास घालविले पाहिजेत.” आणि मोठ्या मुष्किलीने तिने सिनेमागृहांत त्याची गांठ घेण्याचें कबूल केलें. त्या रात्री त्याने तिच्या सौंदर्यावर खालील ओळी लिहून तिच्याकडे पाठविल्या.

काकुलोंकी वो घटा और वो छलकतेसे कंवल
कभी उन शानोंसे जिद करके ढलकता आंचल
कभी सीने मे धडकते हुये दिलकी हलचल
नर्गिसी आंख मे उल्फत का झलकतासा खुमार

ती मेघमाला (केशकलाप), आणि तें तेजस्वी कमळ (चेहरा), तिचा वारंवार ढळणारा तो पदर, तिच्या हृदयाची ती धडपड, तिच्या नर्गिसी नेत्रांतून ओसंडणारी ती प्रेमाची मदिरा.

बिजलियां उस लबे मयगूं से मुसलसिल सरशार
वो हिजाब और तमन्नाकी कशाकश का विकार
वो खद्दोखाल, वो तरसती हुयी तस्वीरे नमक
बिजलियां बनके चमकती हुयी आज्ञा की लचक
रेशमी क़ैद मे वो जिस्मे निगारिं की झलक
अपने इक्रारे मुहब्बत मे वो हुस्ने इन्कार
और इस इन्कार मे होंटोंपे वो आया हुवा प्यार
और ‘अक्रीदत’ मे ‘मुहब्बत’ की हल्की सी पुकार

तिच्या मदिरेप्रमाणे असणाऱ्या लाल ओठांतून विजांचा जणू वर्षाव होत आहे. संकोच आणि आकांक्षा यांचा संघर्ष तिच्या ठायीं होत आहे. तिचें तें सोपटव, तो बांधा, विजेप्रमाणे लवलवणारे तिचे अवयव, तिचें मणिकांचन... १४

तें मादक रूम, रेशमी वस्त्रांत लपेटलेलें तिचें रेखीव शरीर, प्रेमाची वचनें म्हणतांना, 'त्यांत इन्काराचा गोड अविर्भाव आणि निष्ठा आहे' असें सांगताना त्यांतून उमटणारा प्रेमाचा ध्वनि.

या नंतर त्यांची सिनेमागृहांत गांठ पडली. बाँक्समध्ये तीं दोघें बसलीं होतीं. आणि चित्रपट चालू झाल्यावर तीं दोघें एकमेकांकडे ओढलीं गेलीं. ओठांना ओठ भिडले. कांही काळ अर्शदला स्वर्गसुखाचा आनंद होत होता. पण हाय ! त्यांच्यांतील पुरुष जागा झाला. शबनमध्ये ओठ, तिचें आळिगन यांत त्याला हलकीशी जाणीव झाली की हें सगळें पहिलें वहिलें नाही. याला सरावाचा गंध येत आहे. आणि तो किंचित काळ अस्वस्थ झाला. पण तिच्या शरीराच्या आकर्षणापुढे त्याला सर्व गोष्टींचा विसर पडला.

या प्रसंगानंतर त्याने तिला लिहून कळविले :

थे हजारों गुल, किसीमे रंगोबू तुझसी न थी
जहान की, आंखोंको, और दिल की नमू तुझसी न थी
यूं तो आबो रंग की चेहरोंपे थीं सैराबियां
हुस्न से लेकिन जहानत बा वजू तुझसी न थी
मौज से छलकीं कयी आंखों मे कुछ बे आब सी
दिलकशी लेकिन सुबू अंदर सुबू तुझसी न थी
कुछ सितारों मे चमक थी, कुछ सितारे मांद थे
अय् शु आये माह ये जो चारसू तुझसी न थी
इक ज़रा लहराके मौजें हुस्न की मिटमिट गयीं
बर्क से आंखें जला देने की खू तुझसी न थी

बागेंत हजारों फुलें होतीं. पण तुझा गंध आणि रंग त्यांच्यांत नव्हता. बुद्धीची तरतरी, डोळे आणि हृदय यांतील भावुकता तुझ्यासारखी कोठेच आढळली नाही. दुसऱ्यांच्या चेहऱ्यावर रंगरूपांचा वर्षाव असेल पण बुद्धि, सौंदर्य आणि पावित्र्य यांचा मेळ तुझ्यांत आहे; तसा कोठेच आढळला नाही. इतर सौंदर्यवतींच्या नेत्रांतून फिकट मदिरा ओसंडून

वाही. पण तुझ्या नेत्रांतील मादक मदिरा त्यांच्यांत आढळली नाही. कांही तारे चमकत तर कांही मंद प्रकाश पाडीत. पण हे चंद्रिके, चौफेर पसरणारा तुझा प्रकाश त्यांच्यांत नव्हता. सौंदर्याच्या लहरी पसरून कांही काळाने स्तब्ध झाल्या. पण विजेप्रमाणे डोळे दिपविण्याची जी शक्ति तुझ्यांत आहे ती त्यांच्यांत नव्हती.

पुढच्या भेटींत त्याने विचारले, 'शबनम, खरें खरें सांग, मी त्या दिवशीं तुझ्याशीं वागलो तसा कोणी पुरुष तुझ्याशीं वागला काय ?'

'नाही, अर्शद, अल्लाशपथ नाही.' शबनम म्हणाली, 'बरे, मंजूर हुसेनने असा कांही प्रयत्न केला होता काय ?' अर्शदने अधीरपणे विचारले. 'नाही अर्शद, मी तुझ्याशीं वागले तसें कुणाशींहि वागले नाही.' शबनमच्या आवाजांत निर्धार होता.

यानंतर ती निघून गेली. पण अर्शदला संशयाचें भूत सतावू लागलें.

शबनम म्हणते तें खरें असेल. पण न जाणो कुणी म्हणत होते तिची आजी वेश्या होती म्हणून, त्यामुळे तिच्यांत भटकी वृत्ति आली असेल का ? पण आपल्याला तिच्या भूतकाळाशीं काय कर्तव्य आहे ?

अशाच अर्थाचें पत्र त्याने तिला लिहिलें. आणि मग तिने चिडून लिहिलें:

"तुम्ही मला भटकी म्हणून संबोधलेत आणि माझ्या भूतकाळा-संबंधी कांही शब्द वापरले. माझी आजी वेश्या असेल अगर नसेल. पण आता तर आम्ही कुलीनपणा संपादन करून मध्यमवर्गांत प्रवेश केला आहे ना ? आपल्यासारख्या गिऱ्हाइकांची आम्हाला गरज नाही. आपल्याला जो सौदा करायचा आहे त्याकरिता माझ्या मागच्या पिढीचीं मढीं उकरून काढण्याची आवश्यकता नव्हती. कोण्यातरी वेश्येपाशी जाऊन सौदा करण्यास तुम्ही मोकळे आहात."

तें पत्र वाचून अर्शदच्या हृदयाचें पाणी पाणी झालें. न कळत आपण शबनमवर केवढा आघात केला याच्या जाणिवेने त्याची छाती फाटून गेली. अतिशय तळमळीचें पत्र लिहून त्याने तिच्या क्षमेची याचना केली. त्यांत त्याने खालील ओळी घातल्या.

तेरीहि खता अय दिल, आदावे मुहब्बत भूल गया
 वो लाख जफ़ा पर मायल थी तू शर्ते मुहब्बत भूल गया
 समझा था कि जन्नत आही गयी सुस्ताके जहां आराम किया
 इस राहमे आगे हायल है मैदाने क्रियामत भूल गया

बा हृदया, ही तुझीच चूक आहे. प्रेमाच्या मर्यादांचें तूं अतिक्रमण केलेस. प्रेयसी तुझा कितीहि छळ करण्यास प्रवृत्त होवो, तूं आपल्याकडून निष्ठा पाळण्याची अट विसरून गेलास. स्वर्ग हातीं आलाच असे समजून तूं थोडासा सुस्तावलास. पण वाटेंत प्रळय मांडून ठेविला आहे हें तूं विसरलास.

तिने क्षमा केली. अर्शदची खात्री पटावी म्हणून तिने नवाजिश अलीकडून आलेलीं सगळीं पत्रें पाठवून दिलीं. अर्शदने तीं पत्रें अघाशा-सारखी वाचून काढलीं. त्या पत्रांत अर्शदने अस्वस्थ व्हावे असे कांहीच नव्हते. पत्रांतून आस्था दिसत होती. पण ज्यांतून यापेक्षा जास्त असे आकर्षण दिसावें असे कांहीच नव्हते. नवाजिश अलीला शबनमबद्दल आकर्षण वाटलें खरें. पण पुढे त्याचें लग्न झालें. शबनमबरोबर त्याचा साधा पत्रव्यवहार चालू होता. पण अर्थाचा अनर्थ करून त्याची बायको त्याच्याशीं भांडून निघून गेली. त्यामुळे शबनमबद्दल लोक बोलू लागले इतकेच.

सिनेमागृहांत त्यांची पुन्हा गांठ पडली. तिला बाहुपाशांत घेत त्याने म्हटले, 'शबनम, मी तुला कधींच सोडणार नाही.' तिने आत्यंतिक सुखाने आपले डोळे मिटून घेतले.

हाय रे दैवा ! तोच संशय, पुन्हा पुन्हा तोच संशय. क्षणभराने त्याने विचारले, "शबनम, खरे सांग, अशी तूं कुणा पुरुषाच्या बाहुपाशांत होतीस का ?"

"नाही, नाही, अर्शद. मी किती वेळा सांगू, तुमची कशी खात्री पटवून देऊ ? आता एकच गोष्ट निर्लज्जपणे सांगते. विवाहानंतर मी जेव्हा तुमची होईन त्यावेळी जर तुमची खात्री झाली नाही तर मला तुम्ही खुशाल सोडून देऊ शकता."

असे म्हणून तिने लज्जेने आपले डोळे झाकून घेतले. अर्शद गप्प बसला. थोड्या वेळाने ती निघून गेली.

तरी अर्शदचें पुरुषी हृदय अस्वस्थ होतें. त्याने निरनिराळ्या मित्र-मैत्रिणींकडून शबनमबद्दल चौकशी चालविली. शेवटी तिने लिहिले, "पुन्हा पुन्हा म्हणून किती वेळा तुम्ही संशयाचा राक्षस उभा करणार? तो नष्ट करणे तुमच्याच हातांत आहे. हा खेळ आता चालू राहाणे शक्य नाही. माझी अब्रू, माझ्या घराण्याची प्रतिष्ठा याची तुमच्या दृष्टीने कांहीच किंमत दिसत नाही. तुम्हाला लग्नाचीं बंधनें नकोत. प्रेयसी हवी आहे.

तन उजरु मन कोयला, बगला का सा भेस
तूसे तो कागा भलो, बाहर भीतर एक

बाहेरून बगळ्यासारखा शुभ्र पण मन मात्र कोळशाप्रमाणे काळें. त्यापेक्षा अंतरबाह्य सारखाच असलेला कावळा पत्करला. तुमच्याबद्दलहि अनेक गोष्टी माझ्या कानावर आल्या आहेत, की तुम्ही मदिरासक्त आहात आणि दोन तीन तरुणींना तुम्ही आपल्या जाळ्यांत फसवून ठेविले आहे. पण मी त्याच्यावर विश्वास ठेवीत नाही.

आता शेवटची गोष्ट, तुमचा संशय दूर होत नसेल तर हा खेळ बंद करावा हेच बरे. "

झाले, अर्शदचा खेळ संपला. त्याला हवी होती प्रेमाची ओढ, हवें होतें आकर्षण. मीलनांत आकर्षण राहिलच याची त्याला खात्री होईना. शिवाय त्याच्या पुरुषी मनाला शबनम हवी होती. पण तिच्या आयुष्यांतली गतगोष्टी काल्पनिक आहेत ही खात्री असूनहि त्याला अस्वस्थ करीत होत्या. त्याचें प्रेम ओसरलें आणि त्याबरोबरच तिच्या शरीराचें आकर्षणहि.

त्यांची शेवटची गांठ पडली. त्याने तिचा हात आपल्या हातांत घेऊन हलके दाबला. पण त्यांतून आकर्षण पूर्णपणे नष्ट झालें होतें. घरीं परत आल्यावर त्याने पत्र लिहून त्यांत खालील ओळी घातल्या—

दोशे नगहत पे न वो काकुले बरहम बाक्री
 न फ़िज़ावों मे तिरे हुस्न का परचम् बाक्री
 अब वो नाविके मिज़गां का सबा से पैकार
 न गिज़ालाने खतन मे रविशे रम बाक्री
 शोलाये आह से है चर्खे चहारम खाली
 अब्रे निसियांमे नहीं गौहरे शबनम बाक्री

सुगंधाच्या खांद्यावर तो केशकलाप राहिला नाही. वातावरणांत सौंदर्याचा ध्वज आता फडफडत नाही. प्रभातकाळच्या वायूच्या छातींत आता नयन शर घुसत नाहीत, नेत्र हरिणींचा नाच आता दिसत नाही. वातावरणांत आता दीर्घ निश्वास ऐकू येत नाहीत आणि विस्मृतीच्या मेघांत आता शबनम (जलबिंदू) च्या मोतीचा ठावठिकाणा राहिला नाही.

शबनमचें शेवटचें पत्र आलें. त्यांत तिने लिहिले, “आता एकच विनंति की आपण दोघांनीहि हें सर्व विसरून जावें. माझी चर्चा आपण कुणाशीहि करू नये. मी पण एक शब्द बोलणार नाही. यांतच आपलें प्रेम गोड स्वप्न म्हणून तरी टिकून राहिल. यांत तुमचें कांही नुकसान नाही. पण माझें भलें होईल. कृपा करा आणि माझी बदनामी होईल असें कांही करू नका. मी कांही केलें नाही. फक्त तुमच्यावर जिवाभावाने प्रेम केलें आहे. याची शिक्षा या गरीब पोरीला देऊ नका एवढीच विनंति. खुदा हाफिज. परमेश्वर तुम्हाला सुखी ठेवो. तुमची ‘शबनम.’ ”

कथा संपली. जीवनाच्या या विशाल सागरांत दोन जीव कोठून तरी वाहात वाहात एकत्र आले. आणि क्षणभराने अंतरीच्या व्यथा उराशी बाळगून एकमेकापासून दूर वाहात गेले. हीच ती कहाणी. रक्ताच्या थेंबाला हृदय म्हणतात. तें जितकें नश्वर आहे तितकेंच चिरंतन आहे.

एक ही कतराये खूनीन जिसे दिल कहते हैं
 है मुसलसिल वही फ़ानी वही पैहम बाक्री

१७.

‘पोलीस अॅक्शन’ मधील हैद्राबाद

ता. ११ एप्रिल १९४८ रोजी माझी नेमणूक हैद्राबाद शहरांत सर्वे आणि सेटलमेंट खात्याचा असिस्टंट कमिशनर म्हणून झाली. त्यापूर्वीचीं पंधरा वर्षे मी मामलेदार, प्रांत आणि आदिवासींचा विशेष अधिकारी म्हणून निरनिराळ्या जिल्ह्यांतून कामे केलीं होतीं. इ. स. १९४६ पासून १९४८ पर्यंत मी गोदावरी आणि पेणगंगा या नद्यांच्या दुआबांत आदिवासी जमाती म्हणजे गोंड, कोलाम, थुट्टी, नायकपोड, वझा आणि प्रधान यांचा विशेष अधिकारी म्हणून काम करीत होतो. गोंड आणि कोलाम या जमातींच्या भाषा, त्यांची संस्कृति, समाजरचना या गोष्टींत माझे मन रमून गेलें होतें. त्यामुळे समाजकल्याण खात्यांतून सर्व्हे सेटलमेंट खात्यांत माझी बदली करण्यांत आली, ही गोष्ट मला आवडली नाही. पण त्याला इलाज नव्हता. आदिवासींच्या संबंधीं चालविलेलें संशोधनाचें काम बाजूला ठेवून मला हैद्राबादेस यावे लागले.

वेगळें वातावरण

हैद्राबादच्या मुख्य स्टेशनावर उतरताच पहिली गोष्ट नजरेंत भरली ती ही की स्टेशनाभोवतालचा भाग स्वतःला निर्वासित म्हणवून घेणाऱ्या अनेक माणसांनी भरून गेला होता. स्टेशनच्या परिसरांतून मार्ग काढून निघणे कठीण होऊन गेले. ही मंडळी भारतांतील अनेक प्रांतांतून आलेली दिसत होती. फूटपाथवर खाद्यपदार्थांचीं दुकानें लागलीं होतीं. जिकडे तिकडे नवीन चेहरे दिसत होते. क्वचित् बाचावाच्या, मारामाऱ्याहि आढळून येत. जो प्रकार स्टेशनजवळ तोच शहरांतील निरनिराळ्या भागांत आढळून येई. शहरांत नदीच्या काठावर सरकारी ग्रंथालयाची इमारत आहे. तिच्या भोवतीं शेकडो निर्वासितांचे तळ पडले होते. शहराच्या उत्तरेस आठ मैलांवर यरागड्डा या ठिकाणीं एप्रिल महिन्यांत

पन्नास हजार निर्वासित होते. आणि त्यांच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था सरकारकडून होत होती.

हैद्राबाद शहरांतील वातावरण त्या वेळी कुणालाहि अस्वस्थ करील असेंच होतें. रस्त्यावर जिकडे तिकडे गणवेश घातलेले रजाकार दिसत होते. कमरेला कटचार बांधून रस्त्यावरून चालणारे अरब तर पूर्वीपामून हैद्राबादेंत फिरत. पण त्यांचें अनुकरण इतरहि अनेक माणसें करताना दिसू लागलीं होतीं.

आमचें सर्वे सेटलमेंटचें ऑफिस मुख्य रस्त्यावर सरोजिनी नायडूंच्या 'गोल्डन थ्रेशोल्ड' या घरासमोरच होतें. तेथे अकरा एप्रिल रोजी रुजू होऊन मी आपल्या कामाला सुरवात केली. आम्ही लहान फाट्यांच्या मोठ्या स्टेशनजवळ म्हणजे काचीकुडा स्टेशनजवळ एक घर भाड्याने घेतलें होतें. तेथून माझे ऑफिस अडीच तीन मैलांच्या अंतरावर होतें.

उर्दू वर्तमानपत्रें, नियतकालिकें आणि रेडिओ इत्यादींच्या द्वारें हैद्राबादेंतील प्रक्षुब्ध परिस्थितीची आम्हांला दिवसेंदिवस तीव्रतेने जाणीव होऊ लागली. शहरांत गणवेशधारी युवकांच्या फेऱ्या सुरू झाल्या. दर आठवड्यांत या ना त्या निमित्ताने प्रचंड सभा होऊ लागल्या आणि रजाकार पुढाऱ्यांची ज्वलजहाल भाषणें होऊ लागलीं. या परिस्थितीचा शेवट कसा होईल याची सर्वांनाच चिंता लागून राहिली. शहरांत ठिक-ठिकाणीं हिंडणाऱ्या टोळ्यांकडून कटु अनुभव येऊ नये म्हणून लोक तिन्हीसांजाच आपापल्या घरीं परतत.

'दुष्मनका अंजाम'

एके दिवशीं मी ऑफिसमधून परत येत असतां आविद रोडवर जनरल पोस्ट ऑफिससमोर एक मोठें पोस्टर मला दिसलें. त्यांत हैद्राबाद राज्याचा नकाशा दाखविला होता. राज्यावर एक गांधीटोपीधारी इसम आक्रमण करीत असून त्याला हैद्राबादच्या एका सशस्त्र आणि गणवेशधारी सैनिकाने ठोसा लगाविला आहे, असे दाखविले होते. गांधीटोपीधारी माणसाच्या तोंडांतून भळभळा रक्त वाहात असून चित्राच्या खाली 'दुष्मन का अंजाम,' शत्रूचा शेवट अशीं वाक्यें लिहिलीं होतीं.

त्या काळांत आम्हाला बोलताना जपून वागावे लागे. भारताविषयी किंवा बाहेरील घडामोडींविषयी बोलताना उणा अधिक शब्द तोंडांतून निघून जाऊ नये याची काळजी घ्यावी लागत असे. एक दिवस आमच्या कमिशनरनी आमच्याकडे एक फॉर्म सहीसाठी पाठविला. त्यांत पुढील मजकूर होता— “मी करार करतो की आपल्या देशासाठी आणि राजासाठी, (मुल्क और मालिक के लिये,) मी आपल्या रक्ताचा शेवटचा बिंदु अर्पण करण्यास तयार आहे, (मैं अपने खून का आखिरी कतरा बहाने को तयार हूं).”

या करारावर आम्हाला सही करावी लागली. आमच्या ऑफिस-मधील मित्राने मला या बाबतींत विचारले, तेव्हा मी म्हटले, की करारांत आखिरी कतरा म्हणजे शेवटचा बिंदु म्हटले आहे. तेवढाच मुल्क आणि आणि मालिककरिता राखून ठेवायचा. पण केव्हा? त्याच्या आधी शरीरांतील रक्ताचे लाखो बिंदु संपल्यानंतर! त्याचा तर कांही संभव दिसत नाही!

रझाकारी शिरजोरी

आमच्या ऑफिसमधील कित्येक कारकून आणि पट्टेवाले सशस्त्र होऊन ऑफिसमध्ये फिरत. त्यांना कोणीच कांही म्हणत नसे. माझ्या हाताखालचा सुपरिंटेंडेंट हा कासिम रजवीच्या सल्लागार मंडळांत असून त्या संस्थेच्या नियतकालिकाच्या संपादक मंडळांत होता. तो हवे तेव्हा आफिसांत येई आणि हवे तेव्हा जाई. कधी कधी त्याला लहर लागलीच तर तो तात्पुरत्या रजेचा अर्ज माझ्यासमोर ठेवी. आणि सूचक शब्दांत मला बजावी, की रजवीच्या सल्लागार मंडळाच्या बैठकीला मला हजर राहावयाचे आहे. परवानगी हवी. अर्थात् त्याच्या अर्जावर मंजूर याशिवाय दुसरें कांही लिहिणें शक्यच नव्हते. माझा पट्टेवाला तर नेहमी कमरेला एक तलवार आणि पोटापाशीं खंजीर ठेवून फिरे. कधी कधी त्याच्या पाठीवर बंदूक असायची. तो साव्या कामाकरिता जरी आंत आला तरी आमची गाळण उडत असे. विशेषतः आमच्या सुपरिंटेंडेंटने जिहादवर एक प्रक्षोभक लेख लिहून मला दाख-

विला. त्या वेळेपासून आपण आफिसमधून रोज घडपणे बाहेर पडतो की नाही याची सतत काळजी लागलेली असे.

आमच्या ऑफिसमधील कारकून खानसाहेब हा फार बोलका होता. तो माझ्याकडे आला, की कितीतरी वेळपर्यंत बसून शहरांतील आणि राज्यांतील तसेच राज्याबाहेरच्या गप्पा मारीत असे. ऑफिसचें काम जवळ जवळ थंडावले होते. मी मुद्दाम वेड पांघरून पेडगांवला जाण्याचें सोंग घेई आणि खानसाहेबांना प्रश्न विचारून खुलवी. मी एक दिवस म्हणालों,

‘खानसाहेब, राज्याच्या या आणीवाणीच्या प्रसंगीं आमच्यासारख्यांनी काय करावे ? हत्यार तर आम्ही कधीच हातांत धरले नाही. तुमचें तें काय स्टेनगन का कायसें म्हणतात तेंहि आम्ही डोळ्यांनी पाहिलें नाही. आणि लढाई म्हणजे कांही तरी भयंकर प्रकरण असणार !’

‘तर काय’ खानसाहेब म्हणाले, ‘तुम्हा ब्राह्मणांनी सरकारचें अभीष्टचिंतन करून दुवा देत बसावें म्हणजे झालें. आम्ही लढू.’ खानसाहेबांची उंची पांच फूट दोन इंच, वय पन्नास, आणि छातीची रंदी एकवीस इंच असावी ! ‘तुम्ही लोक राज्य करणें काय जाणतां ! आताच पहा, आमची कडेकोट तयारी झाली आहे. एक हल्ला आम्ही मनमाडवर केला की आम्ही दिल्ली गांठलीच आणि नागपूरमार्गे आम्ही मद्रास घेणार. मग सोलापूरमार्गे कलकत्ता मोकळेंच आहे !’

खानसाहेबांचें अगाध ज्ञान पाहून मी थक्कच झालो. मी दबकत दबकत म्हटले, ‘पण खानसाहेब, सोलापूर कुठें आणि कलकत्ता कुठें ?’

‘तें कांहीहि असो, आमच्या कर्तबगारीने आम्ही सोलापूरहून कलकत्त्याला, मनमाडहून दिल्लीला आणि नागपूरहून मद्रासला जाणार.’ खानसाहेब म्हणाले, ‘आम्हाला काय अशक्य आहे ?’

अत्याचाराचे बळी

अशा आमच्या गप्पा नेहमी चालत. घरांतील वातावरण नेहमी सर्चित असे. शहरांत तुरळक हल्ले होत असत. अशाच एका प्रकाराने आम्हा-

लाहि झळ लागली. आमच्या घराचा शीख पहारेकरी एक दिवस आपल्या आजारी मुलीकरिता औषध आणण्यास मोअमजाही मार्केटकडे गेला होता. संध्याकाळ झाली तरी तो परत आला नाही. आणि मग रेडियोवरून तो मारला गेल्याची बातमी आली. दुसऱ्या दिवशी चौकशी करिता मार्केटपाशीं एका जमावाने त्याच्यावर हल्ला करून कुऱ्हाडींनी त्याला ठार मारल्याचें आम्हाला कळलें. त्या रात्री घरांत कुणीच झोपलें नाही.

जिल्ह्यांतून रजाकारांच्या आणि जनतेच्या चकमकी झाल्याच्या बातम्या कानांवर नेहमी येत. जून महिन्याच्या शेवटी माझ्या बहिणीचा भाचा (नणंदेचा मुलगा) व्यंकटेश हा हैद्रावादेपासून पूर्वेकडे अडुसष्ट मैलावर असलेल्या नलगुंडा या गावीं नोकरीवर म्हणून गेला. पंधरा दिवसांनी तो परत आला तो अगदी आजारी पडल्यासारखा दिसत होता. त्याने सांगितलेली हकीकत अशी :

“मी तुमचा निरोप घेऊन बसमध्ये बसून निघालो. गुंड्रामपल्ली या गांवापाशीं जसजशी बस येऊ लागली, तसे लोक एकेक करीत बसमधून उतरू लागले. आमची बस गुंड्रामपल्ली येथे पोहोचली, त्या वेळी मी एकटाच राहिलो. तेथे झाडाखाली आमची बस बराच वेळ थांबली. मी तपास काढला, तेव्हा ड्रायव्हर म्हणाला, की गांवांत काल गडबड उडाली, एक दोन माणसें जखमी झालीं. त्याचा सूड घेण्याकरिता गांवावर हल्ला चालू आहे. मी सुन्न होऊन बसलो. इतक्यांत कोणी तरी धांवत येऊन म्हणाले की लोकांना एका सांदींत कोंडण्यांत आले असून त्यांच्यावर सांदीच्या दोन्हीकडून गोळीबार करण्यांत येत आहे. तो सांगत होता तोच गोळ्यांचे आवाज ऐकू येऊ लागले. त्याबरोबर लोकांच्या किकाळचा कानांवर पडू लागल्या. असें कांही वेळ चाललें. यानंतर भयानक स्तब्धता पसरली. थोड्या वेळाने चार माणसें एका जखमी माणसाला घेऊन आलीं. त्यांनी त्याला बसमध्ये निजविले. त्याच्या अंगांतून रक्त वाहात होतें. ते मला म्हणाले, ‘मौलवी साहेब, (माझ्या अंगात काळी शेरवाणी, पायांत रुंद पायजमा असल्यामुळे मी कोणत्या जातीचा आहे, हे ते ओळखू शकले नाहीत.) काल येथील लोकांनी हल्ला केला; त्यांत आमचा हा भाई

जखमी झाला आहे. त्याला नलगोंड्याच्या दवाखान्यांत दाखल करा. आज पहा गांवांत आमचे लोक सूड घेत आहेत.'

मी अगदी सर्द झालो. मी कोण आहे हे त्यांनी ओळखले तर माझी हाडेंहि शिल्लक राहणार नव्हती. मी म्हटले, 'बहोत खूष, आप कोई फिक्र मत कीजिये. दीन की खिदमत करना तो हमारा फर्ज है!' असे म्हणून मी त्या जखमी माणसाचें अंग झांकण्याकरिता त्याच्यावर आपला रेनकोट घातला. नंतर आमची बस हलली. नलगोंड्याला पोहोचून मी त्या जखमी माणसाला दवाखान्यांत पोहोचतें केलें, परत आपल्या बिन्हाडीं आल्यावर मी भयंकर आजारी पडलो. तो अद्यापि पूर्ण बरा झालो नाही."

त्याची हकीकत ऐकून आम्ही त्याला सांगितलें, की तूं कांही दिवस रजा घेऊन येथेच राहा कसा. काय व्हायचें तें सर्वांचें एकेच ठिकाणीं होऊ दे.'

आमच्या घराच्या शीख पहारेकऱ्याच्या खुनानंतर आम्ही तें घर बदलून त्याच रस्त्यावर दुसऱ्या घरांत राहण्यास गेलो.

धमक्यांच्या गर्जना

ऑगस्ट महिन्यांत एका राष्ट्रीय उर्दू दैनिकाचा संपादक शुएबुल्लाखान याचा खून झाला. त्याचें घर आमच्या घराच्या आळींत होतें. शुएबुल्ला रात्री सिनेमा पाहून आपल्या घरीं परत येत होता. तो आपल्या घरासमोर उभा असतां त्याच्यावर निर्दय हल्ला करण्यांत आला. मारेकऱ्यांनी त्याचे हात तोडले आणि नंतर त्याला ठार मारले. या घटनेच्या कांही दिवस आधी रजाकारांनी गर्जना केली होती, की इस्लामच्या विरुद्ध ज्यांचे हात उठतील त्यांचें कलम केलें जाईल. साहजिकच सर्वांनी या दोन्ही घटनांचा परस्परसंबंध जोडला. दुसऱ्या दिवशीं शुएबुल्लाचें प्रेत पाहण्यास शेकडो लोकांची रीघ लागली होती. माझीं लहान मुलें पण तिकडे जाऊन आलीं. कांही पावलांवरच शुएबुल्लाचें घर होतें. पण तिकडे कोण जातो हे पाहण्यास शेकडो डोळे टपलेले होते. त्यामुळे मला शुएबुल्लाचें अंतिम दर्शन घेणें शक्य झालें नाही.

एके दिवशीं आमच्या ऑफिसमध्ये कमिश्नरने सभा भरविली. ऑफिसची सगळी मंडळी—पट्टेवाले आणि कारकुनापासून डेप्युटी कमिश्नरपर्यंत आम्ही सगळे हजर होतो. कमिश्नरसाहेब महसूल मंत्र्यांबरोबर विचारविनिमय करून आले होते. त्या दिवशीं त्यांनी आवेशपूर्ण वक्तव्य केलें. ते म्हणाले, “की आमची राज्यव्यवस्था, आमची न्यायबुद्धि, आमचा निःपक्षपातीपणा हीं साऱ्या जगांत महशूर आहेत. आमच्यावर आक्रमण होत आहे. पण आमचीं पाळेंमुळें इतकीं खोल गेलीं आहेत की तीं इतक्या सहजासहजीं उपटलीं जाणें शक्य नाही, हें सगळ्या जगाला दिसून येईल. आता यापुढे तुम्ही निर्धाराने वागलें पाहिजे (मी मनाशीं म्हटलें, ‘म्हणजे काय?’), तुमच्या वागण्यांत, बोलण्याचालण्यांत शिपाईबाणा दिसून आला पाहिजे. तुम्ही यापुढे खाकी गणवेश घालून ऑफिसमध्ये आले पाहिजे.” वगैरे वगैरे.

सभा संपल्यानंतर आम्ही कमिश्नरसाहेब किती सुंदर बोलले याचें परस्परांत कौतुक करीत परत आलो. त्याच दिवशीं आम्हाला कळविण्यांत आले की फत्ते मैदानांत कवायतीचें शिक्षण दिलें जाणार असून रोज सकाळी सर्वांनी तेथे जमत जावे. हे आपल्याला कसे काय जमेल याचा मनाशीं विचार करीतच मी त्या दिवशीं घरीं परतलो.

कवाईत कशी चुकविली ?

दुसऱ्या दिवशीं सकाळी मी फत्ते मैदानांत गेलो तो काय सांगावे ? सगळें मैदान निरनिराळ्या खात्यांतील अधिकाऱ्यांनी आणि कारकून मंडळींनी फुलून गेलें होतें. ठिकठिकाणीं अटन्शन, अबौटर्न, क्विक मार्च, लेफ्ट, लेफ्ट, लेफ्ट, इत्यादि शब्दांनी वातावरण दुमदुमून गेलें होतें. मंत्रिमंडळांतील दोन तीन मंत्री, कांही सचिव, बरेचसे उपसचिव आणि सहाय्यक तेथे परेड करीत असताना मला दिसले. बरेच लोक लड्ठपणामुळे परेड करताना जिकिरीला आलेले दिसले. पण स्वदेश, स्वधर्म, आणि स्वसंस्कृति यांचें रक्षण करणें आपलेंच कर्तव्य आहे असा आविर्भाव त्यांच्या चेहऱ्यावर दिसत होता. हे श्रम आपल्याला कसे करवतील या काळजीनेच माझ्या पोटांत गोळा उठला. पण करता काय ?

डॉक्टरांनी आमच्याकडे नुसता दृष्टिक्षेप करून आम्हांला 'पास' म्हटले. आम्ही परेड मैदानावर जाऊन उभे राहिलो. आमचा अधिकारी आम्हास रांगेत उभे राहण्यास सांगत होता. इतक्यांत मला एक कल्पना सुचली. मी त्या रांगेतून निघून डॉक्टरकडे गेलो. तो आपल्या समोरचे कागद गोळा करीत होता. मी त्याला म्हटले, "डॉक्टरसाहेब, आजाद हैद्राबाद-साठी मी आपल्या रक्ताचा शेवटचा (च) बिंदु देईन अशी प्रतिज्ञापत्रकावर सही केली आहे. आमचे मुलक आणि मालिक यांच्यावद्दल माझी वफादारी (निष्ठा), गैरमुतजलजल (कधीहि विचलित न होणारी) आहे. आपल्या रियासतीची तरक्की (उन्नति) दिन दुगुनी और रात चौगुनी (दिवसा दुप्पट आणि रात्री चौपट) व्हावी अशी मी नेहमी प्रार्थना करीत असतो. आमचे मालकांची उमर दराज (दीर्घायु) होवो. तुम जिंदा रहो हजार बरस, हर बरस के दिन हो पचास हजार, (हे भूपते, तुला एक हजार वर्षांचे आयुष्य लाभो, आणि त्यांतील प्रत्येक वर्षांचे दिवस तीनशें चौसष्ट न राहता पन्नास हजार असोत) अशा प्रार्थना मी समारंभांतून केल्या आहेत. भाग्यशाली राजपुत्रांचे (शहाजादगाने बुलंद इक्वाल) आणि सुचरित्रशाली राजकन्यांचे (शहाजादियान नेक फाल) यांचे भाग्य आणि चरित्र हीं दिवसेंदिवस अधिक उजळ होत जावो असें आम्ही चिंतिले आहे.

"पण युद्धांत मी काय करणार ? हें माझे वय चाळिशीचे आहे. आदिवासी इलाख्यांत मी तीन वर्षे काम केले. त्यांत मला सात आठ वेळा मलेरिया झाला. अंगांत रक्त कमी झाले आहे चालता चालता रस्त्यांत ठेंचा लागतात. शिवाय शरीर जड आहे. तेंच आवरत नाही, तर मी शत्रूला काय आवरणार ? मी कवायत शिकणार केव्हा ? शस्त्रे हातांत धरण्यास लायक केव्हा होणार आणि लोक म्हणतात की युद्धाची निकर जवळ आली आहे. कृपा करून माझी या कवायतींतून सुटका करा.

तो धूर्त डॉक्टर माझ्याकडे पाहून हंसला. 'बरे बरे' तो म्हणाला, 'मी तुम्हाला गाळतो, पण वेळ आल्यास --' त्याचे वाक्य पूर्ण होण्याच्या आधीच मी म्हटले, 'आपल्या रक्ताचा शेवटला बिंदू मी

मालकाकरिता वाहणार. तुम्ही निश्चक असा-’ असे म्हणून मी फत्ते मैदानांतून बाहेर पडलो.

रजवींचें वक्तृत्व

यानंतर कांही दिवसांनी सोलापूरजवळ नानज येथे हैद्रावादचे सैनिक आणि बाहेरचे अशी मारामारी होऊन हैद्रावादचे कांही सैनिक मारले जाऊन नानज आमच्या हातून गेलें अशी बातमी आम्ही ऐकली. त्या दिवशीं जम-रुद महाल सिनेमागृहांत प्रचंड सभा भरली. कासिम रजवींचें भाषण मी त्या दिवशीं ऐकलें. आणि मागे ब्रूटस आणि मार्क अंटोनीचीं भाषणें आम्ही शेक्सपीयरच्या नाटकांतून वाचलीं होतीं त्यांची मला आठवण झाली. एवढा मोठा जनसमाज पण मंत्रमुग्ध होऊन गेला होता. “नानजला आमच्या लोकांनी शर्चीचा प्रतिकार केला. शत्रूचा त्यांनी धुव्वा उडविला. शेवटी शत्रूला रणगाडे आणावे लागले, तेव्हा कोठे नानज त्यांच्या ताब्यांत गेलें; आमच्या शौर्याचा डंका साऱ्या जग-भर गाजत आहे. आम्ही आता रणांगणांत उतरू तेव्हा डोक्याला कफन (प्रेतावरील वस्त्र) बांधूनच उतरू” इत्यादि इत्यादि. मी अनेक वक्ते पाहिले. पण जनसंमर्दाला प्रक्षुब्ध करणारें असें धारदार वक्तृत्व मी कधीच ऐकलें नव्हतें. भाषण संपण्यापूर्वीच मी अत्यंत अस्वस्थ होऊन सभागृहाच्या बाहेर पडलों.

कायहो शत्रूचा हलकटपणा !

कांही दिवसांनी आणखी एक अशीच घटना घडली. हैद्रावाद राज्याच्या पूर्व भागांत राज्याच्या सैनिकांचा, कोंदाड या गांवीं तळ पडला होता. विजयवाड्याकडून कांही सैनिकांनी येऊन छापा घालून कोंदाड येथे असलेल्या सैनिकांना पकडलें आणि ते त्यांना घेऊन गेले.

या बातमीने हैद्रावाद शहरांत विलक्षण खळबळ उडाली. ऑफिस-मध्ये आमचे खानसाहेब माझ्या खोलींत येऊन तावातावाने म्हणू लागले की “साहेब, आमच्या शत्रूच्या हलकटपणाची सीमा झाली !”

मी म्हटले, “खानसाहेब, कांय झालें ? आपला शत्रू न लढता पळून गेला की काय ?”

“छे हो,” खानसाहेब म्हणाले, “कोंदाडची हकीकत ऐकलीत ना ?”

मी म्हटले “थोडी बहुत ऐकली. शत्रूंनी छापा घालून आपले शिपाई घरले म्हणे !”

“तेंच तर.” खानसाहेब क्षुब्ध होऊन बोलू लागले. “आमचा अधिकारी शत्रूला सामील झाला. तो रोज रात्री सरहद्दीच्या पलीकडे जाऊन शत्रूच्या अधिकाऱ्याबरोबर पत्ते खेळत असे. त्यानेच शत्रूला फूस दिली असली पाहिजे. अहो, आमचे शिपाई साध्या हाफ प्यांट आणि बनियनमध्ये लेफट राइट करीत असतां शत्रूने एकाएकी छापा घालून त्यांना पकडून नेले. छे, छे, हलकटपणाची कमाल झाली. आमचे लोक तयार असते तर त्यांची काय छाती झाली असती ! आमचें सैन्य आफ्रिकेंत जर्मनीच्या मगरमिठांतून सुटून आलें [जर्मनीके नगसे निकल आई] तें काय यांना दाद येईल ? पण नुसत्या हाफ प्यांट आणि बनियनमध्ये कवाइत करीत असताना पकडावें म्हणजे काय ! जगांत नीति शिल्लकच राहिली नाही.”

खानसाहेबांच्या दुःखांत आपण पूर्णपणे सहभागी असल्याचें मी सोंग केलें. मी अगदी स्तब्ध राहिलो. थोड्या वेळाने खानसाहेब निघून गेले.

पोलिस अॅक्शन सुरू झालें !

आणि मग सप्टेंबरच्या तेरा तारखेला सकाळी माझा भाचा धांवतच माझ्या खोलीवर आला आणि म्हणाला ‘बातमी कळली का तुम्हाला ? जिनासाहेब वारले, आणि युनियनच्या फौजा आपल्या हैदराबादच्या सरहद्दींत घुसल्या आहेत.’

आमची मनःस्थिति त्या वेळी काय झाली असेल याची कल्पनाच केलेली बरी ! शहरांत जिकडे तिकडे बसेसमधून, रस्त्यावरून गणवेशधारी रजाकार फ्रंटकडे जाण्यास निघालेले दिसत होते. ऑफिसमध्ये मी गेल्यावर आमचे खानसाहेब एका शिपायाला घेऊन आले. त्याने आपल्याबरोबर तांबडे निळे कागद आणले होते. ते कागद शिपाई खिडक्यांना लावू लागला. मी म्हटले, ‘खानसाहेब, हा काय प्रकार आहे ?’

खानसाहेब म्हणाले, "साहेब, एअर रेड होणार आहे. म्हणून खिडक्यांना तांबडे निळे कागद लावीत आहे."

मी विचारले, "खानसाहेब, दिवसा उजेडीं तुम्ही हे कागद चिकट-विलेत तर आम्हाला खोलींत फायली कशा वाचता येतील? आणि आमच्या कागदी पडद्यांनी एअर रेडला अडवणूक कशी होईल?"

"तें तुमच्या लक्षांत येणार नाही. तुम्हाला युद्धकलाच माहित नाही. ती आम्ही जाणें ! आणि फायलींच्याकडे आता कोणाचें लक्ष आहे? आजाद हैद्राबाद आपल्या स्वतंत्ररक्षणाकरिता आपले प्राण पणाला लावीत आहे."

दख्खनच्या तरुणांनो !

असे म्हणून खानसाहेब दुसऱ्या खोल्यांतून कागदाचे पडदे लावविण्याकरिता निघून गेले. शेजारी एका इमारतींत रेड क्रीसेंट [रेडक्रॉसप्रमाणे] चें ऑफिस उघडण्यांत आलें होतें. तेथून रेडियोचा आवाज दिवसभर हांत होता. त्यांतील कांही शब्द बारा वर्षांनंतर अद्याप कानांत घुमत असल्यासारखे वाटतात. "दख्खनच्या तरुणांनो" देशाला तुमच्या गरम रक्ताची आवश्यकता आहे. आमच्या कायदेआजमच्या इंतिकालेपुर मलाल [दुःखदायक मृत्यु] ला कांही तासहि लोटले नाहीत तोच हलकट शत्रूने (जलील दुश्मनने) उत्तर, पूर्व, पश्चिम आणि दक्षिण या सर्व दिशेने आमच्यावर हल्ला केला आहे. उठा, दख्खनच्या नवजवानांनो, तयार व्हा, ही वेळ आणिबाणीची आहे."

मी खाली मान घालून ऑफिसचें काम करीत होतो. दुपारी आमचा पट्टेवाला आंत आला. त्याने धारण केलेलीं शस्त्रें पाहून मला लहानपणी वाचलेल्या अमीरअली ठगाची गोष्ट आठवली. पट्टेवाल्याच्या पाठीला बंदूक होती. कमरेला काडतुसांचा भरलेला पट्टा होता. कमरेत एक कट्यार खोवली होती. कमरेच्या दोन्ही बाजूला दोन तलवारी होत्या.

त्याला पाहतांच मी सर्द झालो. त्याने तें ओळखलें असावें. तो हंसून म्हणाला, "साहेब, मी आपला निरोप घ्यायला आलो आहे. मी फ्रंटवर लढण्यास चाललो आहे. माझ्याकरिता आपण दुवा करा, आजाद

हैद्राबाद जिंदाबाद ! ” असे म्हणून त्याने आपले दोन्ही हात माझ्या हातांत दिले. मी क्षीण आवाजांत म्हटले, “आजाद हैद्राबाद जिंदाबाद. ” तो निघून गेल्यानंतर माझ्या जिवांत जीव आला.

दुसऱ्या दिवशीं कमिशनरसाहेबांनी आम्हाला ऑफिसमध्ये बोलाविले. दोन गणवेशधारी अधिकारी त्यांच्याबरोबर होते. कमिशनरनी म्हटले, “ फ्रंटला आपले लोक लढत आहेत. त्यांना फळफळावळ, कपडेलत्ते, अन्नधान्य वगैरे लागेल. तुम्ही काय वर्गणी देता बोला ! ” मी म्हटले, “ शंभर रुपये देतो. पण सध्या माझ्याजवळ कांही नाही. पगारांतून वजा करून घ्या ! ”

‘ काफरकी हुकूमत मिटा देंगे ’

पुढचे दोन तीन दिवस आम्ही अगदी हवालदील होतो. आमच्या घरासमोरून रजाकार कवाइत करीत जात. आणि म्हणत “ हम धाके मुसलमानी दुनिया मे विठा देंगे, काफर की हुकूमत को ठोकर से मिटा देंगे. ” रेडियोवर युद्धाच्या बातम्या सारख्या दिल्या जात. दुश्मन भाग निकला है, फ्रंट प्लचाबिलाइज होगया, दुष्मन बक्तर बंद गाडियां (रणगाडे) लाने पर मजबूर होगया है; वगैरे बातम्यांनी आमचें धावें दणाणलें. पंधरा आणि सोळा तारखेस नलगोंडा भागांतून (पूर्वेकडून), बसेसमधून जखमी रजाकार आमच्या दारावरून जाऊ लागले. सोळा तारखेस माजी मंत्री रामाचारी यांच्या घरीं यज्ञ चालू होता. त्याची पूर्ति होती. कांही आपले ग्रह, आणि कांही निजामसाहेबांचे ग्रह वाईट आहेत म्हणून आपण शांति करीत आहोत असे ते म्हणाले. त्याच दिवशीं माझी बदली शेतकी मंत्र्यांचा पर्सनल असिस्टंट म्हणून झाली सेटलमेंट ऑफिसमध्ये सर्वांचा निरोप घेऊन मी रामाचाऱ्यांच्याकडे जेवणास गेलो. मुख्य मंत्री पण जेवण्यास येणार असे कळले. पण ते कांही आले नाहीत. के. एम्. मुन्शींना लेकव्ह्यू गेस्ट हौसमध्ये कोणी तरी जीव घेण्याची धमकी दिली असे आम्हाला रामाचाऱ्यांच्या येथे कळले.

संध्याकाळी मी घरीं परत आलो. युनियनच्या फौजा हैद्राबादेच्या जवळ जवळ येत चालल्या हैं ऐकून आम्हाला आनंदाच्या उकळ्या

फुटत होत्या. पण त्या शहरांत येऊन दाखल होण्याच्या आधीच शहरांत कांही विपरीत प्रकार घडला तर, या कल्पनेने घरांतील सर्व माणसें हवालदील झालीं. रात्री कोणालाच झोंप आली नाही.

भयंकर प्रकाराची धाकधूक

सतरा सप्टेंबर म्हणजे अनंत चतुर्दशीच्या दिवशीं युनियनच्या फौजा तीस मैलांवर येऊन ठेपल्या. सकाळीं दुकानें उघडलीं, ती एक तासाच्या आंत भराभर बंद झालीं. आज शहरांत कांही तरी भयंकर घडणार अशा वार्ता सगळीकडे पसरल्या. सगळीकडे भीतीचें वातावरण पसरलें होतें. कांही अनुचित घडलें तर प्रतिकार करण्याकरिता हत्यारें तरी आमच्यापाशीं कुठें होनीं? दसऱ्यांत पूजेसाठी म्हणून मी कित्येक वर्षांमागे एक लहानसा खंजीर घेतला होता. त्याशिवाय आमच्या घरांत शस्त्राचें नांव नव्हतें. आम्ही गच्चीवर दगड, घोंडे इत्यादि जमवून ठेविले. कुणाचा हल्ला आला तर आम्ही यंत्र करूं, तंत्र करूं असे बोलून आम्ही परस्परांचें समाधान करीत होतो. पण त्यांत कांही जीव नव्हता.

अनंतचतुर्दशीचें जेवण होतें. पण काळजीमुळे दोन घासहि घशा-खाली उतरेनात. कांही विपरीत घडलें तर आमच्यापैकी कितीजण जिवंत राहतील, कितीजणांची ताटातूट होईल, कुणाकुणाच्या नशिबीं काय काय वाढून ठेवलें आहे, या कल्पनेने आम्हा सर्वांच्या तोंडचें पाणी पळालें.

आणि मग मात्र यक्षिणीच्या कांडीसारखें सर्व कांही फिरलें. हैद्राबादच्या फौजांनी शरणागति पत्करावी असा जनरल राजेंद्रसिंगर्जींचा संदेश आम्ही रेडियोवरून ऐकिला. लगेच दुपारी मंत्रिमंडळाने राजीनामा दिल्याचें वृत्त आलें. कासिम रजवीला कुठून तरी आणून रेडियोवरून सर्वास शांत राहण्यास त्याच्याकडून सांगविण्यांत आलें. आणि संध्याकाळी निजामसाहेबांनी रेडियोवरून सांगितले की युनियनच्या फौजा परत सिकंदराबादच्या छावणींत दाखल होतील.

मुक्तीचा आनंद

बाहेरचें सगळें वातावरण बदलून गेलें. सडकेवर दोन तीन मैल-पर्यंत लाखां माणसें एकत्र झालीं होतीं. गुलाल आणि बुक्का सारखा उधळत होतीं. माणसें एकमेकांना कवटाळून हंसत होतीं, गात होतीं, नाचत होतीं. जेथे पहावे तेथे माणसेंच माणसें. त्यांत आम्हीहि मिसळलो, आनंदाने नाचत सुटलो, हषनि बेभान होऊन गेलो.

गोवळकोंड्याचा किल्ला वरंगळच्या राजांकडून इ. स. १३६९ मध्ये बहमनीनी घेतला. किल्ल्याभोवती हैद्राबाद शहर इ. स. १५९५ मध्ये वसलें. इ. स. १६७७ मध्ये शिवाजी महाराजांचे पाय हैद्राबादेस लागले. इ. स. १७६३ मध्ये माधवराव पेशवे हैद्राबादेवर हल्ला करून गेले. इ. स. १९४८ मध्ये अठरा सप्टेंबरला आम्ही स्वतंत्र भारताचे नागरिक म्हणून वावरू लागलो. १७ तारखेस काळ आला होता. पण आमच्या नशिवांत स्वतंत्र भारतांत नांदायचें लिहिलें होतें म्हणून आम्ही सुरक्षितपणे बचावलो. पण विपरीत घडलें असतें तर, या कल्पनेने आज बारा वर्षांनीहि अंगावर कांटा आल्याशिवाय राहात नाही !

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळमत.

अनुक्रम ... ३१६७५ ... वि: नि. ५१९...

क्रमांक ... १३१८३ ... नों: दि: ५/१/६३

REFBK-0011533